

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЛЕСНІЧЕНКО Євгеній Олександрович

УДК 737.1(378.28:477.83.86)

ДИСЕРТАЦІЯ

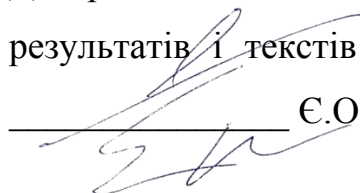
**Бронзові монети Нижнього Побужжя (о. Березань та Ольвія): кінець VII -
середина I ст. до Р.Х.**

Спеціальність – 032 Історія та археологія

Галузь знань – 03 Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Є.О. Колесніченко

Науковий керівник: **Орлик Василь Михайлович**, доктор історичних наук,
професор, Заслужений діяч науки і техніки України

Кропивницький – 2026

АНОТАЦІЯ

Колесніченко Є.О. Бронзові монети Нижнього Побужжя (о. Березань та Ольвія): кінець VII ст. до Р.Х. – середина I ст. до Р.Х. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» (03 Гуманітарні науки). – Центральноукраїнський національний технічний університет, Кропивницький, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному вивченню бронзових монет Нижнього Побужжя від появи найдавніших місцевих форм грошей наприкінці VII ст. до Р.Х. до припинення автономного монетного карбування Ольвії в середині I ст. до Р.Х. Робота є першим спеціальним узагальнювальним дослідженням, у якому бронзові монети Березані та Ольвії розглядаються як цілісна монетна система, розвиток якої відображає економічні, політичні та культурні процеси на північному узбережжі Чорного моря протягом понад шести століть.

У дисертації здійснено комплексний аналіз історіографії, джерельної бази та методології дослідження монетної справи Нижнього Побужжя. Простежено основні етапи розвитку наукових уявлень про монетне виробництво Березані та Ольвії від перших згадок у працях XVIII ст. до сучасних досліджень. Встановлено, що попри значний науковий доробок попередників, низка питань, пов'язаних із хронологією окремих емісій, типологією монет, реконструкцією монетних систем та організацією виробництва, залишається дискусійною. З'ясовано, що найбільш перспективним напрямом сучасних досліджень є поєднання традиційних нумізматичних методів із можливостями археометричного аналізу, статистичної обробки матеріалу та комплексного вивчення археологічного контексту знахідок.

Джерельну основу роботи становить широкий комплекс археологічних, нумізматичних, епіграфічних та археометричних матеріалів. До наукового аналізу залучено монети з музейних та приватних колекцій України й закордоння, матеріали археологічних досліджень, монетні скарби, архівні документи, а також

результати рентгенофлуоресцентного аналізу. Використання міждисциплінарного підходу дозволило поєднати результати нумізматичних, історичних, археологічних та природничих досліджень у межах єдиної реконструкції розвитку монетної справи регіону.

У результаті дослідження встановлено, що найдавнішими формами місцевих грошей Нижнього Побужжя були литі монети-«стрілки» та монети-«дельфіни». Вони відображають специфічний шлях становлення монетної справи регіону, який відрізнявся від більшості грецьких полісів. Уточнено типологію березанських монет-«стрілок» та запропоновано нові підходи до класифікації їхніх сегментів. Проведений аналіз дозволив детальніше реконструювати ранні етапи розвитку місцевого грошового обігу та визначити місце цих виробів у системі найдавніших форм грошей Північно-Західного Причорномор'я.

Особливу увагу приділено дослідженню анепіграфних та епіграфних монет-«дельфінів». Встановлено, що їх розвиток відображає процес поступового переходу від різноманітного і частково децентралізованого виробництва до уніфікованої монетної емісії під контролем поліса. На основі комплексного аналізу морфологічних та технологічних ознак запропоновано нову типологію анепіграфних монет-«дельфінів», яка включає вісімнадцять основних типів.

Простежено еволюцію їхньої форми, технології виготовлення та метрологічних характеристик. Доведено, що зміни у типології монет-«дельфінів» безпосередньо відображають процес формування власного ольвійського монетного виробництва та поступове посилення контролю поліса над грошовим обігом.

Важливе місце у роботі займає дослідження великих литих монет Ольвії. На підставі аналізу серій груп Афіни, АРІХО та Деметри запропоновано уточнену схему їх класифікації, хронології та номінальної структури.

Встановлено послідовність основних емісій, простежено зміни вагових характеристик, іконографії та організації монетного виробництва. Отримані результати свідчать про поступове ускладнення монетної системи Ольвії та її адаптацію до потреб господарського життя поліса.

Дослідження завершального етапу розвитку литої монети дозволило простежити процес переходу від литих форм до регулярного карбування. Встановлено, що цей процес був закономірним наслідком розвитку товарно-грошових відносин, удосконалення технологій обробки металу та інтеграції Ольвії до загальногрецького економічного простору. Особливе місце у цьому процесі посідає так звана «обольна серія», яка стала першим етапом регулярного карбування монет у полісі. У результаті проведеного дослідження уточнено її внутрішню структуру, виділено дві основні стилістичні групи та встановлено щонайменше двадцять шість різновидів оболоів, що відрізняються магістратськими диферентами, особливостями реверсних зображень і метричними характеристиками. Отримані результати дозволяють по-новому оцінити рівень організації монетного виробництва Ольвії середини IV ст. до Р.Х.

Значну увагу приділено дослідженню ольвійських монет типу «борисфен», які становили основу місцевого грошового обігу наприкінці IV – у III ст. до Р.Х. На підставі аналізу музейних колекцій, архівних матеріалів та опублікованих знахідок систематизовано 110 типів цих монет, які об'єднано у вісім послідовних груп. Уточнено їхню хронологію та реконструйовано основні етапи розвитку монетної справи Ольвії в ранньоелліністичний період. Встановлено, що емісії «борисфенів» відображають не лише особливості грошового обігу поліса, а й важливі процеси його політичного та економічного розвитку.

Окремий блок дослідження присвячено монетним емісіям III–II ст. до Р.Х. Проаналізовано серії бронзових монет типів «лучник», монети колегії Семи, груп Деметра–зброя, Геракл–зброя, ВΣΕ та інші випуски елліністичного часу. Уточнено їхню внутрішню структуру, послідовність емісій та місце в системі грошового обігу Ольвії. Доведено, що розвиток монетного карбування в цей період відображав як внутрішні процеси розвитку поліса, так і вплив загальних тенденцій елліністичного світу.

Важливе значення для дослідження економічних зв'язків між античним та варварським населенням має аналіз монетно-речового комплексу з околиць с. Хребтіїв. Проведене дослідження дозволило уточнити склад комплексу, його

хронологію та історичний контекст. Встановлено, що ольвійські монети активно функціонували за межами поліса та були важливим елементом економічних контактів між населенням Північного Причорномор'я та Українського Лісостепу.

Особливу увагу приділено дослідженню монет скіфських царів. Встановлено, що їх поява стала наслідком тривалих політичних та економічних контактів між Ольвією та Скіфією. Аналіз іконографії, метрології та особливостей поширення цих монет дозволив уточнити окремі аспекти політичної історії Північного Причорномор'я та ролі скіфських правителів у регіональних інтеграційних процесах. Доведено, що монети скіфських царів становлять важливе джерело для вивчення взаємовідносин античного та варварського світів у пізньоелліністичну добу.

Окремо розглянуто монетні емісії мітрідатівського періоду, які стали завершальним етапом автономної монетної справи Ольвії. Встановлено, що зміни в організації монетного виробництва цього часу були безпосередньо пов'язані із включенням міста до політичної та економічної системи держави Мітрідата VI Євпатора. Простежено особливості функціонування місцевого монетного обігу в умовах трансформації політичного статусу поліса напередодні гетського розгрому середини I ст. до Р.Х.

У результаті проведеного дослідження доведено, що розвиток монетної справи Нижнього Побужжя був складником ширших економічних, політичних та культурних процесів античного світу. Монетне виробництво Березані та Ольвії пройшло тривалий шлях від ранніх литих протомонет до розвиненої багатомінальної системи елліністичного часу. Встановлено, що монети виконували не лише функцію засобу обігу, але й були важливим інструментом політичної комунікації, економічної інтеграції та міжкультурної взаємодії.

Отримані результати суттєво розширюють джерельну базу дослідження монетної справи Північного Причорномор'я, уточнюють хронологію та типологію низки монетних серій і створюють підґрунтя для подальших досліджень економічної історії, грошового обігу та греко-варварських контактів античної доби.

Ключові слова: Давня Греція, Нижнє Побужжя, Березань, Ольвія, монетна справа, нумізматика, цифрова нумізматика, бронзові монети, скарб, монети-«стрілки», монети-«дельфіни», литі монети, карбовані монети, «борисфени», Скіфія, монети скіфських царів, Мітрідат VI Євпатор, грошовий обіг, Північне Причорномор'я, античність.

ABSTRACT

Kolesnichenko Ye.O. Bronze Coinage of the Lower Bug Region (Berezan Island and Olvia): from the Late 7th Century BCE to the Mid-1st Century BCE. – Qualifying scientific work submitted as a manuscript.

The PhD thesis is submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Specialty 032 «History and Archaeology» (Field of Knowledge 03 Humanities). – Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, 2026.

The PhD thesis is devoted to a comprehensive study of the bronze coinage of the Lower Bug region, from the emergence of the earliest local forms of money in the late seventh century BCE to the cessation of autonomous coin production in Olvia in the mid-first century BCE. The study represents the first specialized synthetic investigation in which the bronze coinages of Berezan and Olvia are examined as a unified monetary system whose development reflects the economic, political, and cultural processes that unfolded along the northern coast of the Black Sea over a period exceeding six centuries.

A comprehensive analysis of the historiography, source base, and methodology of research on the monetary economy of the Lower Bug region is provided in the PhD thesis. The principal stages in the development of scholarly views concerning coin production at Berezan and Olvia are traced from the earliest references in eighteenth-century studies to contemporary scholarship. It is demonstrated that, despite the considerable achievements of previous researchers, a number of issues relating to the chronology of individual emissions, coin typology, reconstruction of monetary systems, and the organization of production remain subjects of scholarly debate. It is further established that one of the most promising directions in modern research is the integration of

traditional numismatic methods with archaeometric analysis, statistical processing of data, and comprehensive examination of the archaeological contexts of coin finds.

The source base comprises a broad range of archaeological, numismatic, epigraphic, and archaeometric materials. Coins from museum and private collections in Ukraine and abroad, archaeological excavation records, coin hoards, archival documents, and the results of X-ray fluorescence (XRF) analysis were incorporated into the study. The interdisciplinary approach made it possible to integrate the results of numismatic, historical, archaeological, and scientific investigations into a unified reconstruction of the development of coinage in the region.

The research demonstrates that the earliest local forms of money in the Lower Bug region were cast arrow-shaped coins and dolphin-shaped coins. These forms reflect a distinctive trajectory in the development of monetary practices that differed from those of most Greek poleis. The typology of Berezan arrow-shaped coins has been refined, and new approaches to the classification of their segments are proposed. The analysis enables a more detailed reconstruction of the earliest stages of local monetary circulation and clarifies the place of these objects within the system of the earliest forms of money in the north-western Black Sea region.

Particular attention is devoted to anepigraphic and epigraphic dolphin-shaped coins. Their development is shown to reflect a gradual transition from heterogeneous and partially decentralized production to standardized coin issues controlled by the polis. On the basis of a comprehensive analysis of morphological and technological features, a new typology of anepigraphic dolphin-shaped coins is proposed, comprising eighteen principal types. The evolution of their form, manufacturing technology, and metrological characteristics is traced. It is demonstrated that changes in the typology of dolphin-shaped coins directly reflect the formation of an independent Olvian minting tradition and the progressive strengthening of civic control over monetary circulation.

An important part of the study concerns the large cast bronze coins of Olvia. Based on an analysis of the Athena, ARIHO, and Demeter series, a revised scheme of classification, chronology, and denomination structure is proposed. The sequence of major emissions is established, and changes in weight standards, iconography, and the

organization of coin production are traced. The results indicate a gradual increase in the complexity of the Olvian monetary system and its adaptation to the economic needs of the polis.

The investigation of the final stage in the development of cast coinage makes it possible to trace the transition from cast forms to regular struck coinage. It is demonstrated that this process was a natural consequence of the development of commodity-money relations, advances in metalworking technology, and the integration of Olvia into the wider Greek economic sphere. A particularly important role in this process was played by the so-called “obol series,” which constituted the first stage of regular coin minting in the polis. The study refines its internal structure, identifies two principal stylistic groups, and establishes at least twenty-six varieties of obols distinguished by magistrates’ control marks, reverse designs, and metrological characteristics. These findings allow a reassessment of the level of organization achieved by the Olvian mint during the mid-fourth century BCE.

Considerable attention is devoted to the study of Olvian coins of the «Borysthenes» type, which formed the basis of local monetary circulation during the late fourth and third centuries BCE. Through the analysis of museum collections, archival materials, and published finds, 110 types have been systematized and grouped into eight successive series. Their chronology has been refined, and the principal stages in the development of Olvian coinage during the Early Hellenistic period have been reconstructed. It is established that the emissions of the “Borysthenes” series reflect not only the characteristics of monetary circulation within the polis but also important aspects of its political and economic development.

A separate section of the PhD thesis is devoted to the coin emissions of the third and second centuries BCE. Bronze coin series of the «Archer» type, the coinage of the College of Seven, the Demeter–Weapons and Heracles–Weapons groups, the BΣE series, and other Hellenistic issues are analyzed. Their internal structure, emission sequence, and place within the monetary system of Olvia are clarified. It is demonstrated that the development of coin minting during this period reflected both internal processes within the polis and broader trends characteristic of the Hellenistic world.

The analysis of the coin-and-artifact assemblage discovered near the village of Khrebtiv is of particular importance for understanding economic contacts between the Classical and Barbarian populations. The study refines the composition, chronology, and historical context of the assemblage. It is established that Olvian coins circulated actively beyond the boundaries of the polis and constituted an important component of economic interaction between the populations of the Northern Black Sea region and the Ukrainian Forest-Steppe.

Special attention is devoted to the coinage of the Scythian kings. It is demonstrated that the appearance of these issues resulted from long-standing political and economic contacts between Olvia and Scythia. Analysis of their iconography, metrology, and patterns of distribution permits clarification of several aspects of the political history of the Northern Black Sea region and the role of Scythian rulers in regional integration processes. It is shown that the coinage of the Scythian kings constitutes an important source for the study of relations between the Classical and Barbarian worlds during the Late Hellenistic period.

The coin emissions of the Mithridatic period are examined separately as the final stage of autonomous Olvian coinage. It is established that changes in the organization of coin production during this period were directly linked to the incorporation of the city into the political and economic system of the state of Mithridates VI Eupator. The peculiarities of local monetary circulation are traced under conditions of transformation in the political status of the polis on the eve of the Getic destruction of the mid-first century BCE.

The research demonstrates that the development of coinage in the Lower Bug region formed an integral part of broader economic, political, and cultural processes within the ancient world. The monetary production of Berezan and Olvia underwent a long evolution from early cast proto-monetary forms to a developed multi-denominational monetary system of the Hellenistic period. It is established that coins functioned not only as a medium of exchange but also as important instruments of political communication, economic integration, and intercultural interaction.

The findings significantly expand the source base for the study of coinage in the Northern Black Sea region, refine the chronology and typology of numerous coin series, and provide a foundation for further research into economic history, monetary circulation, and Greco-Barbarian contacts in antiquity.

Keywords: Ancient Greece, Lower Bug region, Berezan, Olvia, coinage, numismatics, digital numismatics, bronze coins, coin hoard, arrow-shaped coins, dolphin-shaped coins, cast coinage, struck coinage, Borysthenes coins, Scythia, coinage of the Scythian kings, Mithridates VI Eupator, monetary circulation, Northern Black Sea region, antiquity.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Колесніченко Є. Класифікація монет Ольвії другої половини IV ст. до н.е. *Український нумізматичний щорічник*, № 5, 2021, С. 45–58. (Scopus Q1, URL: <https://numismatic-journal.com/index.php/journal/article/view/109>)
2. Orlyk, M., & Kolesnichenko, Y. The Finds of Cast Olbian Coins of the Sixth-Fourth Centuries Beyond the Borders of Olbian Chora. *Acta Archaeologica Lodziensia*, № 68, 2023, P. 39–153. (Scopus Q1, URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85151427077?origin=resultslist>)
3. Колесніченко, Є. Міні-скарб античних мідних монет міст Північного Причорномор'я з Хмельниччини. *Український нумізматичний щорічник*, № 8, 2024, С. 58–69. (Scopus Q1, URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/85214890824?origin=resultslist>)
4. Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. A new type of Olbian drachma from the mid-2nd century BC. *Український нумізматичний щорічник*, № 9, 2025, С.389–396. (Scopus Q1, URL: <https://www.scopus.com/pages/publications/105027229963?origin=resultslist>).
5. Orlyk, V., & Kolesnichenko, E. The Final Series of Cast Coins and the Transition to Struck Coinage in Olbia. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. XXII, nr. 1, 2026, p. 75–83. DOI: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/j_nr_file/RA_XXII_I_2026_compressed.pdf#page=75 (Scopus Q2)

Публікації, які додатково відображають результати дослідження:

1. Туровський Є. Я., Колесніченко Є. О. Ще раз про перші серії карбованої ольвійської мідної монети. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XI. Одеса: ОНУ, 2016. С. 542-545.

2. Колесніченко, Є. In memoriam. Владлен Опанасович Анохін (1930 - 2019). Український нумізматичний щорічник, 2019, №3, 153.
3. Колесніченко Є. Доповнення до групи анепіграфних монет Ольвії понтіїсько-боспорського періоду. *Актуальні проблеми нумізматyki у системі спеціальних галузей історичної науки: IV Міжнародна наук.-практ. конф., 17–18 вересня 2020 р.*, м. Кропивницький: тези доп. тези доп. – Переяслав: Домбровська Я. М., 2021. – С. 21–23.
4. Колесніченко Є. Ольвійська «обольна серія» другої половини IV ст. до н.е. *Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: II Міжнар. наук. конф., 13–14 трав. 2021 р.*, м. Кропивницький : тези доп. – Кропивницький: ЦНТУ, 2021. С. 150–152.
5. Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О. До питання про творчу спадщину Петра Йосиповича Каришковського. Стародавнє Причорномор'я. Вип. XIII. Одеса, 2021. С.33-36.
6. Колесніченко, Є. Міні-скарб ольвійських тетраболів першої чверті IV ст. до Р. Х. з Київщини. *Relacje Polsko-Ukraińskie: numizmatyka-medalistyka-falerystyka: IX Forum numizmatyczne Polska – Wschód, 08–10 grudnia 2022*, Białystok : [tezy] Uniwersytet w Białymstoku. – Białystok: Ośrodek Badań Europy Środkowo-Wschodniej, 2022. S. 51–53.
7. Izbash-Hotskan, T., & Kolesnichenko, Y. (2022). *The role of treasures in the study of the regional military-political situation*. In *Numismatica Centroeuropaea V. Aktuální otázky středoevropské numismatiky, Aktuelle Fragen der mitteleuropäischen Numismatik, Topical Issues of the Central European Numismatics* (pp. 39–41).
8. Ізбаш-Гоцкан Т., Колесніченко Є. Доля античної колекції А.М. Ямковського. *Money & Banking: гроші та банки в історії Європи: I нумізмат. щоріч. конф., 16–18 вер. 2024 р.*: тези доп. Київ : Національний банк України, 2024. С. 222–224.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ15

ВСТУП16

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ 25

1.1 Історіографія ольвійської нумізматики VI-I ст. до Р.Х 25

1.2 Джерельна база78

1.3 Методологія дослідження91

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 194

РОЗДІЛ 2. МОНЕТНА СПРАВА О. БЕРЕЗАНЬ ТА ОЛЬВІЇ АРХАЇЧНОГО ТА КЛАСИЧНОГО ПЕРІОДІВ96

2.1 Зародження монетної справи о. Березань та Ольвії (монети – «стрілки» та монети «дельфіни»))96

2.2 Великі литі монети112

2.2.1 Литя монета групи Афін112

2.2.2 Литя монета групи АРІХО117

2.3 Фінал литої монети та поступовий перехід до карбованих монет 122

2.3.1. Завершення виготовлення литої монети та поступовий перехід до карбованих монет 122

2.3.2. Корпус молодших номіналів карбованої міді 134

2.3.3. Обольна серія 137

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2143

РОЗДІЛ 3. МОНЕТИ ОЛЬВІЇ ЕЛЛІНІСТИЧНОГО ПЕРІОДУ 145

3.1 Ольвійські «борисфени»145

3.2 Монети другої половини III ст. – кінця II ст. до Р.Х.159

3.3 Монети Ольвії II ст. до Р.Х. 163

3.4 Монети Ольвії кінця II – середини I ст. до Р.Х.183

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3198

ВИСНОВКИ201

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ205

ДОДАТКИ232

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СИМВОЛІВ, СКОРОЧЕНЬ ТА ТЕРМІНІВ

ANS – American Numismatic Society (*Американське нумізматичне товариство*)

BnF – Bibliothèque nationale de France (*Національна бібліотека Франції*)

IGCH – Inventory of Greek Coin Hoards (*Інвентар скарбів грецьких монет*)

SNG – Sylloge Nummorum Graecorum

SNG BM Black Sea – Sylloge Nummorum Graecorum, Volume IX. The British Museum Part 1: The Black Sea: Martin J. Price

До Р.Х. – до Різдва Христового

ОАМ НАН України – Одеський археологічний музей НАН України

РФА – Рентгенофлуоресцентний аналіз

ВСТУП

Монета належить до найважливіших джерел для вивчення економічної, політичної та культурної історії античного світу. На відміну від багатьох інших категорій археологічних пам'яток, вона є не лише матеріальним продуктом певної епохи, але й безпосереднім свідченням розвитку грошового обігу, торгівельних відносин, державних інституцій та суспільних уявлень. Особливе місце в історії античної нумізматики посідають монети Північного Причорномор'я, які відображають складні процеси взаємодії античної цивілізації та варварського світу.

Серед античних центрів Північного Причорномор'я важливу роль у розвитку монетної справи відігравали Березань та Ольвія. Саме тут сформувалася одна з найдавніших локальних монетних традицій античного світу, представлена унікальними литими бронзовими формами грошей – монетами-«стрілками» та монетами-«дельфінами». Упродовж наступних століть монетна справа Нижнього Побужжя пройшла складний шлях розвитку від ранніх литих форм до розвиненої системи карбованих монет елліністичного часу, відобразивши процеси економічного зростання, політичних трансформацій та міжкультурної взаємодії в регіоні.

Особливого значення набуває дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя як джерела для реконструкції контактів між античним населенням Ольвії та скіфським світом. Монетні знахідки свідчать про активне функціонування ольвійської монети далеко за межами поліса, а поява монет скіфських царів і монетних емісій мітрідатівського часу відображає включення регіону до ширших політичних та економічних процесів античного світу. У цьому контексті бронзові монети постають не лише як пам'ятки грошового обігу, а як важливі свідчення історії людей, громад та культур, які формували історичний розвиток Нижнього Побужжя.

Актуальність теми. Попри майже трьохсотрічну історію наукового вивчення монетної справи Березані та Ольвії, багато питань залишаються дискусійними або недостатньо дослідженими. Насамперед це стосується

типології та хронології окремих серій бронзових монет, процесу переходу від лиття до карбування, організації монетного виробництва, функціонування бронзової монети в системі греко-скіфських економічних відносин, ролі монет скіфських царів у розвитку монетної справи регіону та особливостей грошового обігу мітрідатівського часу. Необхідність комплексного дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя із залученням сучасних нумізматичних, археологічних та археометричних методів визначає актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію виконано в межах науково-дослідної теми кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету «Спеціальні галузі історичної науки в архівній, бібліотечній та музейній справі» (державний реєстраційний номер 0119U000514)

Об'єктом дослідження є монетна справа античних центрів Нижнього Побужжя у кінці VII – середині I ст. до Р.Х.

Предмет дослідження є бронзові монети о. Березань та Ольвії як джерело для реконструкції розвитку монетного виробництва, грошового обігу, економічних зв'язків і політичних процесів у Нижньому Побужжі.

Метою дисертаційного дослідження є комплексне дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя (о. Березань та Ольвія) кінця VII – середини I ст. до Р.Х., реконструкція основних етапів розвитку місцевої монетної справи та визначення її ролі в економічному, політичному та культурному житті Північного Причорномор'я.

Для досягнення поставленої мети в дисертації були сформульовані такі основні завдання:

1). проаналізувати стан наукової розробки проблеми, визначити основні етапи розвитку історіографії монетної справи Березані та Ольвії, а також окреслити дискусійні питання, що потребують подальшого дослідження;

2). схарактеризувати джерельну базу дослідження та визначити її інформаційний потенціал для реконструкції історії бронзового монетного карбування Нижнього Побужжя;

3) обґрунтувати методологічні засади дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя та визначити можливості комплексного використання нумізматичних, археологічних і археометричних методів;

4) дослідити виникнення та розвиток найдавніших бронзових форм грошей Нижнього Побужжя, уточнити типологію монет-«стрілок» і монет-«дельфінів» та визначити їх місце у становленні місцевої монетної системи;

5) реконструювати основні етапи розвитку ливарної монетної традиції Ольвії, уточнити класифікацію, хронологію та номінальну структуру великих литих монет;

6) простежити процес переходу від литої до карбованої монети та визначити його значення для розвитку монетної справи Нижнього Побужжя;

7) уточнити хронологію та внутрішню періодизацію основних серій бронзових монет елліністичної Ольвії та з'ясувати закономірності розвитку її монетної системи в умовах монетних реформ III–II ст. до Р.Х.;

8) дослідити особливості поширення бронзових монет Нижнього Побужжя за межами регіону та визначити їх роль у торговельно-економічних зв'язках античних центрів Північного Причорномор'я з населенням Українського Лісостепу;

9) з'ясувати вплив греко-скіфських взаємин на розвиток монетної справи Нижнього Побужжя та визначити місце бронзової монети у процесах економічної й культурної взаємодії античного та варварського світів;

10) дослідити монети скіфських царів, пов'язані з Ольвією, та встановити їх значення для реконструкції політичної історії Малої Скіфії й Північно-Західного Причорномор'я;

11) схарактеризувати особливості розвитку монетної справи Нижнього Побужжя в мітрідатівський період та визначити місце Ольвії в політичній та економічній системі Понтійської держави.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця VII ст. до Р.Х., коли на Березані та в Ольвії з'являються найдавніші форми місцевого грошового обігу, до середини I ст. до Р.Х., коли внаслідок гетського походу Бурібісти було зруйновано Ольвію та перервано розвиток пізньоелліністичного міста і його монетної справи. Саме в межах цього періоду простежуються всі основні етапи розвитку бронзової монети Нижнього Побужжя: від ранніх литих форм до складної системи карбованих емісій елліністичного часу.

Територіальні межі дослідження охоплюють Нижнє Побужжя, насамперед о. Березань та Ольвію, а також суміжні території, що входили до сфери економічного, політичного та культурного впливу цих центрів.

Методологічну основу дослідження становить комплекс загальнонаукових, спеціально-історичних, нумізматичних та археометричних методів. Робота ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та наукової достовірності.

У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, порівняння, вимірювання, абстрагування, інтерпретації, системного опису, а також метод сходження від абстрактного до конкретного. Серед спеціально-історичних методів застосовано порівняльно-історичний, історико-генетичний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний, структурно-системний, структурно-функціональний та біографічний методи.

Важливе місце посіли спеціальні нумізматичні методи дослідження: типологічний, метрологічний, штемпельний, іконографічний, стилістичний та топографічний аналізи. Для встановлення взаємозв'язків між окремими монетними випусками використовувався метод зіставлення штемпельних малюнків. Статистичні методи застосовано для аналізу кількісного складу монетних комплексів, монетно-вагових характеристик та структури грошового обігу, а хронологічний метод – для реконструкції розвитку монетної системи Нижнього Побужжя.

Для дослідження технологічних особливостей монетного виробництва та складу металевих сплавів залучено результати археометричних досліджень, насамперед рентгенофлуоресцентного аналізу..

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спеціальне комплексне дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя кінця VII – середини I ст. до Р.Х., у якому монетна справа Березані та Ольвії розглянута як цілісний і тривалий процес розвитку місцевої грошової системи.

Вперше:

– комплексно досліджено бронзові монети Нижнього Побужжя від найдавніших литих форм грошей до завершення автономного монетного карбування Ольвії в середині I ст. до Р.Х.;

– запропоновано нову типологію анепіграфних «монет-дельфінів», що включає 18 основних типів і близько 130 різновидів ливарних форм;

– науково обґрунтовано процес поступового переходу від литих до карбованих монет Ольвії, зокрема на підставі аналізу великих литих номіналів, литих і карбованих дихалків та «обольної серії»;

– уточнено внутрішню структуру великих литих монет груп Афіні, АРІХО та Деметри, їхню хронологію, номінальну систему та послідовність емісій;

– систематизовано корпус молодших номіналів карбованої міді, зокрема виділено 66 типів ольвійських дихалків;

– уточнено структуру «обольної серії», виділено її дві стилістичні групи та встановлено щонайменше 26 різновидів оболоів;

– систематизовано 110 типів ольвійських «борисфенів» у вісім послідовних груп і уточнено їхню хронологію;

– здійснено систематизацію та класифікацію бронзових монет скіфських царів, пов'язаних з Ольвією, насамперед монет Скілура, що дало змогу уточнити їхню внутрішню структуру, хронологічну послідовність та місце в розвитку грошового обігу Північно-Західного Причорномор'я;

– реконструйовано основні етапи функціонування монетної справи Ольвії мітрідатівського періоду та встановлено особливості її розвитку в умовах політичної залежності від держави Мітрідата VI Євпатора та Боспорського царства.

Удосконалено:

- типологію та класифікацію березанських монет-«стрілок», а також підходи до систематизації ранніх ольвійських монет-«дельфінів»;
- хронологію окремих серій литих і карбованих бронзових монет Ольвії архаїчного, класичного та елліністичного періодів;
- реконструкцію номінальної структури та послідовності монетних емісій Ольвії від великих литих монет до багатомінальних карбованих серій;
- джерельну базу дослідження монетної справи Нижнього Побужжя шляхом залучення матеріалів музейних, архівних і приватних зібрань, а також нумізматичних аукціонів та результатів археометричних досліджень;
- уявлення про особливості монетного обігу Нижнього Побужжя на різних етапах його розвитку та місце місцевих емісій у системі економічних зв'язків Північного Причорномор'я;
- атрибуцію окремих типів і різновидів бронзових монет Ольвії та суміжних центрів, а також підходи до інтерпретації їхніх іконографічних, метрологічних і технологічних особливостей.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження монетної справи Березані та Ольвії як складника економічної, політичної та культурної історії Північно-Західного Причорномор'я;
- вивчення еволюції грошового обігу Нижнього Побужжя в контексті розвитку античного поліса та його взаємин із варварським оточенням;
- дослідження торговельно-економічних і культурних контактів населення Нижнього Побужжя з регіонами Українського Лісостепу на основі нумізматичних матеріалів;

– вивчення особливостей функціонування монетної справи Ольвії в умовах зовнішньополітичних трансформацій елліністичної доби;

– застосування комплексного міждисциплінарного підходу до дослідження античної монети як історичного джерела, що поєднує нумізматичні, археологічні, джерелознавчі, топографічні, статистичні та археометричні методи.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів і висновків дисертації в подальших дослідженнях історії античного Північного Причорномор'я, античної нумізматики, археології та економічної історії. Результати роботи можуть бути використані при підготовці узагальнювальних праць з історії Ольвії та Березані, створенні музейних експозицій, каталогів монет, спеціальних курсів із нумізматики, археології та спеціальних галузей історичної науки.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному виконанні всіх етапів дослідження. Автором особисто здійснено історіографічний, джерелознавчий, нумізматичний та археометричний аналіз, опрацьовано матеріали музейних і приватних колекцій, архівні документи, наукову літературу та інші джерела, проведено їх систематизацію та інтерпретацію. Усі наукові положення, висновки, узагальнення та інтерпретації, викладені в дисертації, є результатом самостійної наукової роботи здобувача. Автором самостійно сформульовано концептуальні підходи до дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя, здійснено реконструкцію основних етапів розвитку місцевої монетної справи та визначено місце бронзових монет Березані й Ольвії в економічній, політичній і культурній історії Північного Причорномор'я. У одноосібних публікаціях здобувача особистий внесок складає 100%, а у публікаціях виконаних у співавторстві з іншими авторами, особистий внесок здобувача складає не менше 50% у співавторстві із одним дослідником (Orlyk, M., & Kolesnichenko, Y. The Finds of Cast Olbian Coins of the Sixth-Fourth Centuries Beyond the Borders of Olbian Chora. Acta Archaeologica Lodziensia, № 68, 2023, P. 39–153; 5. Orlyk, V., & Kolesnichenko, E. The Final Series of Cast

Coins and the Transition to Struck Coinage in Olbia. *Revista Arheologică*, serie nouă, vol. XXII, nr. 1, 2026, p. 38–46; Туровський Є. Я., Колесніченко Є. О. Ще раз про перші серії карбованої ольвійської мідної монети. *Стародавнє Причорномор'я*. Випуск XI. Одеса: ОНУ, 2016. С. 542-545; Избаш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О. До питання про творчу спадщину Петра Йосиповича Каришковського. Вип. XIII. Одеса, 2021. С.33-36; Izbash-Hotskan, T., & Kolesnichenko, Y. (2022). *The role of treasures in the study of the regional military-political situation*. In *Numismatica Centroeuropea V. Aktuální otázky středoevropské numismatiky, Aktuelle Fragen der mitteleuropäischen Numismatik, Topical Issues of the Central European Numismatics* (pp. 39–41); Избаш-Гоцкан Т., Колесніченко Є. Доля античної колекції А.М. Ямковського. *Money & Banking: гроші та банки в історії Європи: I нумізмат. щоріч. конф., 16–18 вер. 2024 р.: тези доп.* Київ : Національний банк України, 2024. С. 222–224.) та не менше 40% у співавторстві із двома ученими (Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. A new type of Olbian drachma from the mid-2nd century BC. *Український нумізматичний щорічник*, № 9, 2025, С.389–396.).

Апробація результатів дослідження: Основні положення та результати дисертації опубліковано у 5 статтях (1 стаття у фаховому виданні України групи Б, 4 статті у виданнях які індексуються у міжнародній науково-метричній базі Scopus Scopus Q1-Q2, а також обговорено та схвалено на 7 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, а саме: «Читання пам'яті П.Й. Каришковського»; «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки»; «Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти»; IX Forum numizmatyczne Polska «Relacje Polsko-Ukraińskie: numizmatyka-medalistyka-falerystyka» (м. Білосток, Польща, 2022 р.); V Міжнародна нумізматична конференція «Numismatica Centroeuropea» (Телч, Чехія, 16–19 травня 2022 р.); I нумізмат. щоріч. конф. «Money & Banking: гроші та банки в історії Європи» (м. Київ, 2024 р.).

Обсяг та структура дисертаційної роботи зумовлені логікою дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох основних розділів (включно з історіографічним і джерелознавчим аналізом), висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, включаючи 79 ілюстрацій, 11 таблиць та 4 додатки.

Розділ 1

Історіографія, джерельна база та методологія дослідження

1.1 Історіографія ольвійської нумізматики V-I ст. до Р.Х.

Історіографія ольвійської нумізматики нараховує майже три століття. Які поділяються на кілька етапів. Перший від перших згадок ольвійських монет у працях першої половини 18 ст. до початку 19 ст., другий – перша половина 19 ст., третій – середина 19 - початок 20 ст., четвертий 20-ті - 80-ті роки 20 ст. і п'ятий – з початку 90-х років 20 ст. і триває донині. Розглянемо історіографію ольвійської нумізматики догетського періоду за цією схемою.

Перший етап дослідження ольвійської нумізматики

Перші публікації інформації про ольвійську монету належить швейцарському хірургу, ботаніку, нумізмату, гебраїсту, доктору медицини в Базелі – Іоганну Якобу Гесснеру у його праці «Нарис нумізматики, з передмовами про походження, мету, порядок і користь «Загальної скарбниці монет»»¹ виданої у Цюриху в 1735 р. та в другому томі Каталогу стародавніх монет із приватної колекції Тьєполо, опублікованого у Венеції 1736 р. В обох цих виданнях наводиться опис мідної ольвійської монети, відомої як «борисфен», яка зберігалася у колекції родини Тьєполо. Описи практично ідентичні, у Гесснера: «Бородата голова без напису. OΛBIA – <монета> ольвійців. Лук, сагайдак і сокира, з літерами AP, з'єднаними у монограму в полі. Thesaurus Tiepoli, № 1285»². Як бачимо Гесснер зазначає, що це монета з колекції Тьєполо. Що правда, автор Ольвію ідентифікував як Памфілійську. У каталозі колекції Тьєполо наводиться такий опис цієї монети: «Бородата голова без напису. OΛBIO – ольвійців. Лук, сагайдак і сокира, в полі AP»³. Ця ж монета міститься і в праці відомого австрійського історика та нумізмата Еразма Фрьоліґа (Erasmus Fröhlich) «Елементарний огляд давніх монет тих, що називаються

¹ Gessner, J. J. (1735).

² Ibid.

³ Tiepolo, L., Tiepolo, F. & Visentini, A. (1736). p. 1285.

монетами вільних міст, королів і князів, а також видатних осіб»¹. Австрійський нумізмат, як і його попередники вважали, що монети Ольвії були карбовані в Малій Азії в Памфілії.

Вперше, в історіографії, належність цих монет до грецької колонії Ольвія у Північному Причорномор'ї була обґрунтована відомим французьким нумізматом Жозефом Пеллереном (Joseph Pellerin). Учений, у книзі «Збірник медалей (монет) народів і міст, які ще не були опубліковані або які мало відомі», виданій 1763 р. в Парижі, зазначає, що «існувало кілька міст із назвою Ольбія та Ольвіополіс. Медалі (монети) № 15 і 16 належать тій, що була розташована при гирлі Борисфену; це легко впізнати за їхнім карбуванням і типами, які подібуються подібними на монетах інших міст, розташованих на берегах Чорного моря, як-от Істрія та Сінопа, які так само мають на своїх монетах орла або іншого птаха, що сидить на рибі. Що ж до типу сагайдака та лука, то його також можна знайти майже в такому самому вигляді на монетах Каллатії, Пантікапея, Фанагорії та інших міст. Остання ж монета, № 17, відрізняється від попередніх типом і способом карбування. Отже, вона могла бути викарбувана в якомусь з інших міст із тією ж назвою»². Дійсно перші дві монети, ольвійську тетрадрахму та «борисфен», французький нумізмат вірно відніс до Ольвії Понтійської, то щодо останньої монети, він помилявся, через недостатньо вивчені тогочасною нумізматикою типи ольвійських монет, адже вона також була карбована в Ольвії Понтійській.

Проте, як цілком слушно вказував П.Й. Каришковський, «віднесення ольвійських монет до Памфілії зберігалось й у відомому лейпцизькому нумізматичному словнику 80-х років XVIII ст.; навіть Д. Сестіні під час першого знайомства з ольвійськими монетами вагався у визначенні місця їхнього випуску. Надалі він уже не сумнівався в «сарматському» походженні всіх

¹ Fröhlich, E. (1758).

² Pellerin, J. (1763).

відомих йому монет Ольвії, і думка Пеллерена була закріплена авторитетом Йозефа Екгеля (1737–1798), засновника новітньої нумізматичної науки»¹.

Після російської окупації Північного Причорномор'я в останній чверті XVIII ст., цей регіон під час служби в російській академії наук, відвідав німецький учений Петер Сімон Паллас (Peter Simon Pallas). Так, зокрема, він, аналізуючи знахідки античних монет (медалей) в урочищі «Ста могил» указував, що «згідно з виявленими монетами, на аверсі яких зазвичай зображено голову з лавровим вінком, а на реверсі – грифа (на деяких з них є напис Olbiopolis дуже чіткими літерами), ми повинні шукати тут справжні залишки мілетської колонії Ольвії»². Російський археолог шведського походження Лев Ваксель (Léon de Waxel), у 2-му томі «Збірки старожитностей, знайдених на берегах Чорного моря...», виданої у Берліні 1803 р. вказував на знахідки на території сучасних Миколаївської та Одеської областей бронзових монет. Згідно з наданим ним описом та зображеннями цих монет, учений описував ольвійський «борисфен» знайдений поблизу м. Миколаєва (№27)³ та три литі ольвійські великі монети, які в історіографії відомі як ольвійські «аси». Зокрема, два примірники типу Горгона – орел на дельфіні (№24, «знайдену серед руїн поблизу Адджедера або Овідіополя»⁴ і знайдену «на руїнах Ольвії» №47⁵) та один примірник типу Деметра – орел на дельфіні (№48) знайдений «на руїнах Ольвії»⁶. Дослідник опублікував ще одну монету Ольвії дрібного номіналу №25, але стан зображення цієї монети не дає можливості її чітко ідентифікувати.

Про знахідку скарбу монет в с.Парутіно повідомляв член Російської академії Іван Матвійович Муравйов-Апостол, вказуючи, що «Ольвія справді стояла на самому тому місці, яке тут називається Стомогильним Урочищем. Відкриттям цим ми зобов'язані сліпому випадку: Управителю села Порутина,

¹ Карышковский, П. О. (2003).

² Pallas P.S. (1812)

³ Waxel, L. (de) (1803).

⁴ Ibid, p.12

⁵ Ibid, p.24.

⁶ Ibid, p.25.

який відрив урну з медалями... відправив її до свого поміщика. Без цього ми й досі не мали б ясного уявлення про місцеперебування міста цього»¹

Другий етап дослідження ольвійської нумізматики.

Даний етап тісно пов'язаний зі збільшенням знахідок ольвійських монет на місці руїн цього давньогрецького поселення, що дало змогу здійснити перші систематизації цих монет. Адже, як слушно вказував П.Й. Каришковський, «знахідки на місці Ольвії поклали край сумнівам стосовно походження ольвійських монет і зробили можливою систематичну їх публікацію»².

Першим дослідження безпосередньо присвяченому ольвійській нумізматиці стала праця німецького археолога Гайнріха Карла Ернста Келера «Лист про кілька медалей Європейської Сарматії та Херсонесу Таврійського, адресований Імператорській академії наук у Санкт-Петербурзі одним із її кореспондентів. З однією великою таблицею (ілюстрацією)»³. У ній автор описав 37 монет Ольвії⁴, у тому числі 36 монет карбованих до гетського розгрому, зокрема, 22 «борисфени», 3 примірники монет із головою Деметри з короною у вигляді міських мурів – стрільцем з лука, кілька литих монет різних номіналів, 5 примірників мідних монет кінця II – початку I ст. до Р.Х. та 1 примірник срібної монети. Важливо зазначити, що Гайнріх Карл Ернст Келер не лише опублікував відомий на той час корпус ольвійських монет, а здійснив першу спробу періодизації їхнього карбування⁵.

Учений вказував, що «що фігури на реверсі, орел на дельфіні, є поширеним типом кількох міст, розташованих на берегах Чорного моря, як ми виявили на п'яти інших медалях з того ж міста, № XXVII, XXVIII, XXIX та XXX. А також XXXI. Місце, де було знайдено великий медальйон, доводить точність цього спостереження, оскільки саме поблизу Стомогилля, села за 35 верст від Херсона, пан де Сухтелен, головний інженер, сам знайшов його разом з іншими медалями,

¹ Муравьев-Апостол, И.М. (1823).

² Карышковский, П. О. (2003). С. 4.

³ Köhler, H. K. E. (1805).

⁴ Ibid, p.101-106.

⁵ Ibid, p.110.

які зараз прикрашають чудову колекцію цього славетного та вченого знавця, який люб'язно надав нам велику кількість тих, що ми публікуємо»¹.

У іншій праці Гайнріха Карла Ернста Келера присвяченій історії рибальства і виробництва продукції з риб у Причорномор'ї², дослідник звернув увагу на литі ольвійські монети – дельфіни, які він називає «риби». Учений зазначав, що «один унікальний предмет, щодо якого не може бути сумніву, що він пов'язаний із рибальством, був виявлений серед руїн давнього міста Ольвії й донині залишався загадковим. Це невеликі бронзові рибки, екземпляри яких відомі вже понад тридцять років і досить часто трапляються й нині. Усі ці рибки карбовані подібно до медалей і зазвичай виконані з доволі великою ретельністю»³. Гайнріх Карл Ернст Келер вперше в історіографії здійснив спробу їхньої класифікації, виділивши 5 типів таких монет: «I. Риби першого виду, подібно до живих риб, опуклі з обох боків і не мають написів. II. Риби другого виду відрізняються від попередніх лише меншим розміром. III. Риби третього класу подібні до других за величиною, але з одного боку вони пласкі й мають літери ΘΥ. IV. Риби четвертого виду відрізняються від третього лише тим, що позначені літерами ΟΥ (рис. 4). V. Риби, які я відношу до п'ятого класу, ширші й більші за попередні; на їхньому пласкому боці міститься легенда ΑΡΙΧΟ»⁴.

Досить вагомим етапом розвитку досліджень ольвійської нумізматики стала публікація монет Ольвії із колекцій Карло д'Оттавіо Фонтана з Триєста (Museo del signore Carlo d'Ottavio Fontana di Trieste), барона Станіслава де Шодуара (S. de Chaudoir), складена відомим італійським нумізматом Доменіко Сестіні (Domenico Sestini)⁵, котрий займався укладанням і виданням каталогів античних монет із різноманітних приватних та музейних зібрань Європи. Флорентійський нумізмат вказував, що «значну серію ольвіополітських монет придбав пан барон Станіслав де Шодуар; їхній опис я маю намір подати тут, поєднавши його з описами, зробленими згаданим Келером та іншими авторами,

¹ Ibid, p.108-109

² Köhler, H.K.E. (1832).

³ Ibid. p.424

⁴ Ibid. p.425

⁵ Sestini, D. (1818).

які їх публікували, а також із власними спостереженнями, здійсненими мною в різних музеях»¹. Окрім зібрання барона Станіслава де Шодуара та Карло д'Оттавіо Фонтана, Д. Сестіні використовував праці своїх попередників та різні музейні зібрання, автор указував, що «три медальйони були опубліковані згаданими вище авторами й зберігаються в музеї генерала де Сухтелена. Ще два я оглянув у Імператорському музеї у Відні; їхній точний рисунок подано на табл. IV, фіг. 2, а ще один буде опублікований на табл. V — також із цього музею. Кажуть, що їх було знайдено поблизу села Стромогил, за 35 верст від Херсона, під час розкопок, наказаних вищезгаданим генералом»². Загалом Д. Сестіні було опубліковано більше двох сотень ольвійських монет. Дослідник зазначав, що «коли почали ставати відомими дві або три автономні монети з легендою OABIO, нумізмати не змогли правильно їх атрибутувати. Автор Museo Theupolo відніс їх до Ольвії в Памфілії, а на іншій монеті з Museo Arigoniano було викарбувано AABIOΠOΛITΩN замість OABIOΠOΛITΩN; через цю помилкову легенду деякі дослідники припустили, що вона належить Албіополі — місту в Македонії. Пеллерен першим встановив їхню справжню локалізацію, і згодом цю думку прийняли всі інші. Щоправда, після того часу ольвійські монети було знайдено у великій кількості»³.

Найбільш значущою в історіографії ольвійської нумізматики другого етапу її дослідження, безперечно необхідно назвати працю відомого одеського колекціонера Жана де Море де Бларамберга, відомого в історіографії як Іван Павлович Бларамберг, «Опис давніх медалей Ольвії або Ольвіополя, що зберігаються в Одесі в кабінеті пана Бларамберга» видану в Парижі та Одесі⁴. Нумізматичний складник колекції де Бларамберга налічував не менше 1000 ольвійських монет. Хоча згадана праця має характер описового каталогу, але виходить за межі простого переліку монет. Дослідник подає типологічний огляд ольвійських монет, групуючи їх за іконографією, легендами та металом; намагається прочитати й пояснити грецькі написи, навіть у випадках

¹ Ibid. p.20

² Ibid. p. 33.

³ Ibid. p.20.

⁴ Blaramberg I.P. (de). (1822); Бларамберг, І.П. (1822).

пошкоджених або варваризованих легенд; звертає увагу на стилістичні особливості зображень (голови божеств, символи, реверсні типи); робить спроби історичної інтерпретації емісій, пов'язуючи їх із політичною історією та економічним життям міста; використовує порівняння з іншими античними центрами Понту Евксинського. Для свого часу робота була важливою тим, що спиралася на реальний корпус пам'яток, а не на поодинокі згадки; закладала підвалини локального (регіонального) нумізматичного дослідження; фіксувала склад колекції, частина якої згодом могла бути втрачена або розпорошена. Методологічно праця ще не позбавлена характерних для початку ХІХ ст. особливостей – інколи описовість переважає над критичним аналізом, а хронологічні атрибуції мають гіпотетичний характер. Проте вона стала важливим етапом у становленні досліджень ольвійської монетної справи.

Важливим складником даного етапу розвитку історіографії ольвійської нумізматики є також дослідження монет Ольвії здійснене П.І. Кеппенем (Peter von Körpen), і яке міститься в його рукопис «Ольвійського збірника» тривалий час вважався втраченим, а інформація про його існування і те що він складався із 14 розділів наводилася М. Мурзакевичем, який опублікував деякі фрагменти цієї праці¹. Даний рукопис, «судячи з печаток, ще 1906 р., у вже переплетеному вигляді, зберігався у бібліотеці Одеського товариства історії та старожитностей»², а нині в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського³. Монети Ольвії П.І. Кеппен вивчав у приватних та музейних колекціях, зокрема колекції І.А. Стемповського у Відні, князя Безбородька в маєтку Стольном, зібрання Бларамберга в Одесі⁴.

Аналізуючи розвиток ольвійської нумізматики та відповідно її історіографії, необхідно зазначити, що другий етап дослідження ольвійської нумізматики характеризувався і рядом негативних явищ, передусім розкраданням і привласненням знайдених ольвійських монет, а також

¹ Мурзакевич Н. Н. (1872).

² Назарчук В.И. (1999).

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.V., од.зб.715.

⁴ Тункина, И.В. (2001)/

вивезенням монет до російських музеїв і приватних колекцій. Так, наприклад, граф М. С. Воронцов котрий 1823 р. став новоросійським генерал-губернатором та повноважним намісником Бессарабії, «до складу своєї колекції він включав не лише предмети, знайдені у його приватних володіннях, а й ті, що були виявлені на казенних землях. У 1824 році, дізнавшись про знахідку старожитностей на півострові Тендра, він розпорядився надіслати їх до Одеси до своєї особистої колекції; унаслідок цього вона поповнилася на 700 монет і кілька посудин»¹. Ще одним «позитивним» рішенням цього імперського чиновника, постать якого в останні десятиріччя ряд дослідників подають як прогресивного діяча реакційного миколаївського режиму, було призначення директором Одеського музею після смерті І. Бламберга «певного Спаду, діяльність якого в музеї стала суцільним непорозумінням. Музейні зібрання він вважав колекцією дрібничок і дозволяв собі роздаровувати монети та інші археологічні пам'ятки своїм співслужбовцям і знайомим дамам. У 1833–1843 роках фонди музею не лише не зросли, а й суттєво скоротилися. Значна кількість предметів втратила свої паспорти. У ці роки музей перестав бути центром археологічної думки в Одесі»².

Третій етап дослідження ольвійської нумізматики.

Третій етап дослідження ольвійської нумізматики пов'язаний із початком археологічних розкопок в Ольвії та відповідно збільшенням нумізматичного матеріалу, який мав археологічний контекст. Так, зокрема, 1848 р. такі розкопки проводив О.С. Уваров. Він був не лише археологом, але й одним із ранніх дослідників матеріальної культури Ольвії, який у своїх подорожах і розкопках приділяв увагу не лише архітектурним залишкам і некрополям, а й нумізматичним матеріалам. Він здійснив докладні польові описи руїн Ольвії, створив плани поселення та околиць, а також узагальнив дані про знахідки, включно з монетами, у своїй фундаментальній праці присвяченій

¹ Синицын, М.С. (1960).

² Там же.

старожитностям Північного Причорномор'я¹. Ця праця складається із двох томів, містить опис численних археологічних розкопок, включно з Ольвією, де О.С. Уваров систематизував матеріали про поховання, планування міст та знахідки, що були важливі для реконструкції економічного, торговельного та монетного розвитку регіону в давнину. У своїх дослідженнях Уваров розглядав ольвійські монети не ізольовано, а як складову археологічного комплексу, аналізуючи їх у зв'язку з культурними шарами та поховальними пам'ятками, що дозволяло точніше інтерпретувати обставини їх функціонування. Він прагнув вийти за межі простого датування розкопів і звертав увагу на специфіку грошового обігу в Ольвії, співвідносячи нумізматичні матеріали з іншими категоріями знахідок як свідчення економічної активності поліса. Його праці мали відчутний вплив на подальший розвиток досліджень, оскільки стали підґрунтям для поєднання археологічного та нумізматичного підходів у вивченні Ольвії та сприяли формуванню системного бачення монет Північного Причорномор'я в контексті господарської історії регіону у другій половині XIX століття. П.О. Каришковський, аналізуючи внесок О.С. Уварова в розвиток ольвійської нумізматики, підкреслював, що його двотомній праці «була здійснена перша спроба використання ольвійських монет як один із видів джерел з історії міста в цілому. Для цієї праці характерно в нумізматичному плані перш за все прагнення розглянути розвиток ольвійської монетної справи в межах встановленої Уваровим періодизації історії Ольвії і в тісному зв'язку з подіями життя останньої»².

Іншою, яскравою особистістю, яка залишила помітний слід в ольвійській нумізматиці середини XIX с. був Бернгард Васильович Кене (B. V. Köhne) — один із найпомітніших нумізматів середини XIX ст., фахівець з античної та середньовічної монетної справи, який працював у Санкт-Петербурзі й був пов'язаний з Імператорським Ермітажем. За походженням німець, він зробив наукову кар'єру в Російській імперії, де поєднував музейну діяльність із систематизацією приватних і державних колекцій. Б. Кене належав до покоління

¹ Уваров А.С. (1851); Уваров А.С. (1856).

² Каришковский, П. О. (2003). С.6.

дослідників, які намагалися вивести нумізматику з рівня описової колекціонерської практики на рівень історичної науки, використовуючи монети як джерело для реконструкції політичної та економічної історії античних центрів Північного Причорномор'я. Так, зокрема, у про музей князя В. В. Кочубея¹ Б. Кене не обмежився каталогізацією зібрання, а фактично розгорнув широке історико-нумізматичне дослідження. Центральне місце займають монети грецьких колоній на території Півдня сучасної України, а також випуски Понтійського царства та Боспору Кімерійського. Автор розглядає монети як інструмент для простеження політичної автономії міст, змін у їхній символіці та взаємин із варварським оточенням і елліністичними державами. Серед основних сюжетів – аналіз легенд і діалектних форм написів, які Кене використовує для уточнення етнічного та колонізаційного походження міст; інтерпретація типів із зображеннями божеств, героїв і локальних емблем як відображення міської ідентичності; питання хронології випусків, особливо в контексті впливу Понтійського царства та римської влади. Значну увагу приділено монетам Ольвії, Херсонеса, Пантікапея та інших центрів, де простежується еволюція іконографії – від ранніх архаїчних типів до пізньоелліністичних і римських серій. Кене також аналізує великі бронзові номінали та портретні серії боспорських царів, підкреслюючи їх значення для династичної історії. Монетний матеріал у книзі виступає не лише як предмет колекційної вартості, а як аргумент у дискусіях про політичну залежність, економічні контакти та торгівельні шляхи в регіоні. Важливо, що автор намагається зіставляти різні колекції та раніше опубліковані матеріали, формуючи більш цілісну картину монетної справи античних держав Північного Причорномор'я. Таким чином, книга Кене є не просто описом зібрання Кочубея, а спробою системного осмислення античної нумізматики регіону як історичного джерела, що поєднує типологію, епіграфіку та історичну інтерпретацію.

Таким чином, найяскравіші представники ольвіської історіографії середини XIX ст., Уваров і Кене представляють той самий етап розвитку науки,

¹ Кене, Б.В. (1856).

коли монети перестали бути лише предметом колекціонування чи мистецької цінності і почали розглядатися як історичне джерело. Обидва дослідники дивилися на монетний матеріал не ізольовано, а в контексті загальної історії, археології й соціально-економічної діяльності стародавніх міст.

По-перше, і Уваров, і Кене вважали, що монети відображають реальні суспільні процеси, а не просто творіння художника чи ремісника. У монетах вони шукали відбитки взаємин між полісами, показники економічного життя, торгівельну активність і ступінь політичної незалежності чи залежності.

По-друге, обидва підкреслювали значення легенд і зображень на аверсах та реверсах як носіїв інформації про колись чинні політичні структури, культові практики чи етнічні впливи. Вони уважно аналізували написані грецькі назви полісів, діалектні форми та іконографію божеств, що дозволяло їм робити історичні висновки про походження, взаємозв'язки й зміни в культурному середовищі міст.

По-третє, у своїх працях вони поєднували нумізматичний матеріал із іншими археологічними даними. Для Уварова це означало розгляд монет разом із розкопками, культурними шарами й некрополями, а для Кене – зіставлення монетних типів із відомостями з інших джерел (колекції, література, археологічні труди). В обох випадках монети не розглядалися як ізольовані предмети, а як частина цілісної історичної картини.

По-четверте, обоє були переконані, що типологія монет допомагає реконструювати хронологію розвитку міст та їхніх політичних зв'язків. Вони не абстрактно описували форми чи стилі, а намагалися прив'язати кожен тип до певного часу, політичної ситуації або культурної традиції.

Цілком слушно вказував П.О. Каришковський, що ці вчені виходили з парадигми про те, що «без історичного пояснення найпрекрасніша монета «є лише шматком непотрібного металу»... - що означало відмову від естетсько-колекціонерського ставлення до давніх монет і містило в собі можливість

перетворення нумізматики на повноцінну та рівноправну допоміжну історичну дисципліну»¹.

Таким чином, не буде перебільшенням, сказати, що праці О. Уварова і Б. Кене заклали основу для подальшого наукового опрацювання античної нумізматики у Північному Причорномор'ї, саме тому сучасні дослідники часто посилаються і на Уварова, і на Кене як на тих, хто зробив перші важливі кроки від описових каталогів до аналітичного бачення монетних джерел.

Серед науковців, які у XIX ст. заклали підвалини вивчення монет Ольвії, не можна не згадати Миколу Никифоровича Мурзакевича – ініціатора створення та активний діяч Одеського товариства історії та старовини. Важливі відомості про діяльність цієї інституції та її фундатора містяться в автобіографічних записах Мурзакевича, на які посилається сучасна одеська дослідниця С. Булатович. У межах проблематики нумізматики й археології Півдня України вона наводить низку показових фрагментів, що відображають формування наукових зацікавлень ученого. Зокрема, описуючи враження від відвідин руїн античної Ольвії, М. Мурзакевич зазначав, що: «(Після відвідин руїн давньої Ольвії – Є. К.) з невимовною насолодою оглянув класичну місцевість. Зібравши щедрий ужинок, що складався зі стародавніх амфор, лампадок, монет та різної дрібниці..., з тріумфом повернувся до Ковалівки до товариша М.М Кир'якова. Тут, розбираючи монети, я пробудив у собі пристрасть до нумізматики, яка було зовсім згасла. Відтоді всі мої грошові заощадження поглиналися монетами й археологічними книгами, за які я платив, не шкодуючи»². Професор М. Мурзакевич опрацьовував монети, виявлені або сформовані в одеських зібраннях, значна частина яких походила безпосередньо з Ольвії або належала до сфери її господарських зв'язків. Дослідник прагнув відтворити типологію легенд, інтерпретувати символіку й образні мотиви на монетах, а також співвіднести нумізматичні матеріали з ширшим колом археологічних пам'яток Ольвії. Такий підхід створював підґрунтя для аналізу економічних і торгівельних

¹ Карышковский, П. О. (2003). С. 7.

² Булатович С.А. (2011). С. 373.

контактів поліса. У своїх працях він увів до наукового обігу нові або маловідомі екземпляри, які на той час не були належно представлені в каталогах і типологічних систематизаціях Бларамберга, Келера та Сестіні¹, опублікував спеціальну статтю присвячену монеті царя Фарзоя карбованій в Ольвії². Учений суттєво розширив джерельну базу з історії монетної справи Ольвії у середині XIX ст., зафіксував і зберіг для науки відомості про монети, що могли залишитися поза увагою дослідників або зникнути разом із приватними колекціями, утвердив розуміння ольвійських монет як важливих історичних свідчень, що відображають не лише нумізматичні характеристики, а й соціально-економічні процеси. Дослідник писав, що «Нумізматика є однією з найважливіших допоміжних історичних дисциплін; точніше кажучи – вона являє собою ті сторінки історії, які плин давно минулого часу ніби стер, але які випадок і наполегливі пошуки несподівано відкривають знову»³. Його праці належать до ключових джерел середини XIX ст. з вивчення монет Ольвії та істотно доповнюють ранні каталожні й описові публікації Сестіні, Келера й Бларамберга.

Ольвійська нумізматика розвивалася в другій половині XIX ст. також завдяки дослідженням і інших членів Одеського товариства історії та старовини, які досліджували проблеми нумізматики Ольвії, публікували монети та намагалися розвивати ольвійську нумізматику, досить популярними серед авторів були монети царя Фарзоя. Так, зокрема, дійсний член Товариства О. Блау, в статті «Монети інородців, викарбувані в Ольвії»⁴, обґрунтував належність золотої монети із зібрання Бурчакова до емісії царя Фарзоя і додав її до опису раніше визначених іншими дослідниками чотирьох монет, що правда дослідники, за традицією тогочасної історичної науки називають Фарзоя скіфським царем.

А.Скальковський, хоча й не мав спеціальних досліджень з ольвійської нумізматики, усе ж таки відвідавши руїни Ольвії, тему ольвійських монет він

¹ Мурзакевич Н. Н. (1844); Мурзакевич Н. Н. (1853).

² Мурзакевич Н.Н. (1863).

³ Мурзакевич Н.Н. (1868)

⁴ Блау, О. (1877).

цілком не зміг пропустити, порівнюючи клейма на керамічних виробих з іконографією монет, вказуючи зокрема, що він «сам знайшов кілька глиняних ручок із написами, ймовірно клеймами майстрів або виробників, і одну цеглину з таким самим штемпелем, як і на ольвійських монетах, а саме – коршуном, що клює рибу»¹. А стосовно монетних знахідок на руїнах Ольвії, А.Скальковський констатував, що «у попередні часи селяни знаходили тут найбільшу кількість монет і медалей; але тепер вони трапляються рідше, та й ті, якщо не будуть продані таємно, негайно надходять до поміщика, який уже створив у Петербурзі коштовний музей ольвійського світу. З великими труднощами я здобув із два десятки вельми посередніх монет, нещодавно знайдених на акрополі. З них було 15 ольвійських, 3 боспорські, 2 херсонеські візантійської епохи, одна папи Стефана і навіть кілька турецьких»².

Необхідно відзначити, що в 1870-1880-х роках з'являються каталоги приватних і музейних нумізматичних колекцій, в яких були й монети Ольвії. У другій половині XIX ст. в Одесі сформувалося кілька значних приватних нумізматичних зібрань, власники яких поєднували інтерес до старожитностей з активною участю в інтелектуальному житті регіону. Йдеться про колекції Христиана Лемме (X. Lemme), Івана Івановича Куріса (I. I. Kuris) та Павла Васильовича Беккера (P. V. Becker) – представників заможного та освіченого середовища Півдня імперії, яке було тісно пов'язане з археологічними відкриттями Північного Причорномор'я. Їхні зібрання формувалися в умовах активних розкопок, антикварного ринку та наукового зацікавлення античною спадщиною регіону, передусім матеріалами з Ольвії та інших грецьких центрів. Ці колекції не були випадковими зібраннями знахідок. Вони відзначалися системністю добору, прагненням до типологічної повноти та наявністю рідкісних або маловідомих екземплярів. У них поєднувалися місцеві емісії – зокрема ольвійські монети – з ширшим колом античного матеріалу, що дозволяло порівнювати регіональні випуски з грецьким та елліністичним грошовим обігом загалом. Власники прагнули не лише володіти пам'ятками, а

¹ Скальковский, А. О. (1870).

² Скальковский, А. О. (1870). С.112.

й упорядкувати їх, осмислити та ввести до наукового обігу. Видання каталогів цих зібрань у Парижі¹ та Берліні² свідчить про їхню інтеграцію до європейського наукового простору. Публікація описів за межами імперії означала орієнтацію на міжнародну аудиторію та відповідність тогочасним стандартам нумізматичної науки. Каталоги містили систематизовані описи монет, легенди, вказівки на типи зображень, інколи ілюстрації, а також спроби хронологічного й типологічного впорядкування матеріалу. У такий спосіб приватні зібрання переставали бути лише власністю колекціонера і ставали джерельною базою для дослідників. Отже, ці три одеські колекції були не лише прикладом індивідуального захоплення старожитностями, а й важливою ланкою у формуванні наукової традиції дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я. Завдяки їх публікації значна частина матеріалу була зафіксована й збережена для науки, що мало помітний вплив на подальший розвиток вивчення монет Ольвії та суміжних регіонів. Завдяки цим публікаціям, як зазначає П.О. Каришковський «до наукового обігу було введено чимало типів, відомих вперше, серед яких варто згадати унікальний золотий статер, що перейшов із колекції Лемме до зібрання Гірша, а згодом – до Брюссельського мюнцкабінету; срібну монету з написом EMINAKO, придбану Паризькою національною бібліотекою під час розпродажу колекції Лемме; нарешті, рідкісну за красою та збереженістю срібну дідрахму, що належала Беккеру і через кілька років потрапила до Берлінського музею»³.

Щодо публікацій музейних нумізматичних колекцій, то варто згадати Каталог Британського музею (British Museum)⁴ та Каталог Королівських музеїв у Берліні (Königliche Museen zu Berlin)⁵. Лондонський каталог 1877 року, присвячений грецьким монетам Таврійського Херсонесу, Сарматії, Дакії, Мезії та Фракії, подає ольвійські випуски як окремий регіональний розділ у межах загальної серії Британського музею. Матеріал упорядковано за типологічним

¹ Lemme, H. (1872).

² Becker, P. V. (1881).

³ Карышковский, П. О. (2003). С. 8.

⁴ Head, B. V. (1877).

⁵ Friedländer, J., & von Sallet, A. (1888).

принципом: кожна монета описується через характеристику аверсу та реверсу, точну передачу грецької легенди, зазначення металу, ваги й інвентарного номера конкретного екземпляра. Представлено як ранні литі форми (3 монети-дельфінчики №19-20), так і карбовані з легендою ОΛΒΙΟ: 1 примірник тетрадрахми типу голова Деметри ліворуч – Орел на дельфіні та бронзові випуски (16 примірників, з яких 9 «борисфенів» з різними диферентами). Видання має виразно каталогізаційний характер: його головна мета – зафіксувати та систематизувати фонди Британського музею, а не запропонувати розгорнуту інтерпретацію монет чи їх археологічного контексту. Берлінський каталог 1888 року, підготовлений Königl. Museen zu Berlin, також подає ольвійські монети в межах регіональної систематизації античних випусків. У ньому відтворено грецькі легенди, зазначено метал, розмір і музейний номер кожного предмета, а також зафіксовано варіанти окремих типів. За структурою це офіційний опис фондів Берлінського мюнцкабінету, тобто видання інвентарного характеру. Опис монет Ольвії структурований за підрозділами: литі вироби (Gegossene Stücke) 29 примірників, карбовані монети (Geprägte Münzen), у останньому виділені підпункти із монет римських імператорів. Подача матеріалу більш інформативна, ніж у лондонському томі, проте не супроводжується розгорнутим історичним чи археологічним аналізом. У даному каталозі репрезентовано значно більшу колекцію монет Ольвії з науковим описом ніж в каталозі Британського музею, наведені якісні ілюстрації кількох монет, зокрема, литих: «аса» типу Деметра – Орел на дельфіні, монети-дельфінчика ΑΡΙΧΟ; карбованих монет: «борисфена», дихалка типу Деметри з короною у вигляді міських мурів – стрілець з лука та золотої монети номіналом ¼ статера типу голова Деметри ліворуч – Дельфін ліворуч. Обидва каталоги відображають музейну традицію другої половини ХІХ століття: вони мають описовий характер, фіксують типи, наявні в європейських зібраннях, і не є спеціальними дослідженнями, присвяченими виключно нумізматиці Ольвії.

Вагомий внесок у розвиток ольвійської нумізматики вніс відомий нумізмат Платон Йосипович Бурачков. Народившись у Таврійській губернії, він здобув

освіту в Харківському університеті та значну частину життя провів у Херсоні, займаючись дослідженням старожитностей та нумізматики регіону. Його науковий інтерес концентрувався на зборі, класифікації та описі монет, що походили з давніх грецьких поселень Північного Причорномор'я, зокрема Ольвії, а також на поєднанні нумізматичних даних з археологічними знахідками. У 1884 році Бурачков видав каталог своєї колекції під назвою «Загальний каталог монет, що належали еллінським колоніям, які існували в давнину на північному узбережжі Чорного моря в межах сучасної Південної Росії»¹. Каталог охоплював понад тисячу монет, в тому числі й 237 зображень ольвійських монет, які він збирав упродовж багатьох років, і включав матеріали з приватних колекцій, а також музейні експонати. П. Бурачков докладно описував типи монет, легенди та мотиви зображень, надаючи можливість вивчати їх як джерело економічної та соціальної історії давніх полісів. Хоча деякі описи каталогу містили неточності через аматорський характер автора, робота стала першою спробою систематизувати нумізматичний матеріал Північного Причорномор'я і послужила основою для подальших досліджень. Каталог Бурачкова сприяв формуванню наукового підходу до колекціонування і дослідження монет, переходу від колекційної практики до систематичної нумізматики. Його колекція згодом була придбана Державним історичним музеєм у Москві, де зберігається до сьогодні. Таким чином, Бурачков став одним із піонерів досліджень ольвійських та інших північночорноморських монет у другій половині XIX століття, а його каталог залишається важливим джерелом для історико-археологічного та нумізматичного аналізу регіону. У цьому виданні було декілька серйозних помилок, зокрема фантазійних зображень, а також деякі монети автором були помилково віднесені до ольвійських емісій.

Важливим етапом дослідження емісій в Ольвії скіфських царів стала праця Василя Васильовича Латишева «Дослідження про історію та державний лад міста Ольвії»². Учений писав, що важливим є розуміння чинників які викликали карбування таких монет в грецькій колонії, зазначаючи, що «бувши зобов'язані

¹ Бурачков, П.О. (1884).

² Латышев, В. В. (1887).

знайомством з цим фактом з історії Ольвії виключно монетам, ми не можемо дати на ці запитання цілком певних відповідей; проте дозволимо собі з приводу їх висловити кілька міркувань, звичайно з крайньою обережністю, що викликає побоювання, що вони будуть визнані не більш ґрунтовними, ніж вищенаведені припущення нумізматів»¹. Здійснивши аналіз різних гіпотез та археологічного матеріалу, дослідник, наголосив, що не зважаючи на складність цього питання, усе ж «деякі пункти можуть бути вже встановлені так міцно, як тільки можливо при такому убогому матеріалі, саме такі: 1) Ольвія, зберігаючи автономію у внутрішньому управлінні, визнавала верховенство над собою київських царів і на знак цього зізнання карбувала монети з їх ім'ям. 2) Це підпорядкування її верховної влади скіфських царів тривало протягом декількох царювань, що падають, головним чином, на другий вік до Р. Х.»².

Аналізуючи праці дослідників ольвійської нумізматики кінця XIX ст. не можна залишити по за увагою науковий доробок видатного російського нумізмата Алексія Васильовича Орешнікова, одним з основних напрямків наукової діяльності якого були античні монети Північного Причорномор'я. Дослідник, вивчав нумізматичні колекції приватних осіб, навчальних закладів та музеїв, зокрема колекції графа Уварова³ та Московського університету⁴. Його перу належить кілька спеціальних досліджень з нумізматики Північного Причорномор'я⁵.

Учений вперше в тогочасній історіографії систематизував дані про карбування в Ольвії монет скіфськими царями⁶. Саме А.В. Орешніков зробив висновок про те, що «монети III або II ст. до Р. Х. царів Ланіти, Сарги та Ішва..., через відсутність на них імені Ольвії, не можуть бути віднесені до Ольвії; за браком будь-яких історичних даних про підпорядкування Ольвії у III і II ст. до Р. Х. скіфським царям, будувати припущення наразі неможливо; Скілура, на

¹ Там же, С. 129.

² Там же. С. 136-137.

³ Орешников А.В. (1887).

⁴ Орешников А.В. (1891).

⁵ Орешников А.В. (1892); Орешников, А.В. (1914); Орешников А.В. (1915а); Орешников А.В. (1915в); Орешников А.В. (1921); Орешников А.В. (1922).

⁶ Орешников, А.В. (1890).

підставі його монет з ім'ям Ольвії, слід поки що вважати першим царем, який офіційно підпорядкував Ольвію своїй владі; царювання ж Фарзоя та Інісмея, з огляду на стиль їхніх монет і характер легенд на них, з певною ймовірністю може бути віднесене до часу відновлення Ольвії після гетського розгрому – з волі навколишніх скіфів»¹. Проблеми карбування скіфськими царями монет в Ольвії знайшла продовження і в інших працях цього вченого². Так, зокрема, у згаданій вище праці «Екскурси в галузь давньої нумізматики Чорноморського узбережжя» перший підрозділ «Монети царів Гетів та царів Скіфів» присвячено саме цій тематиці. Так, зокрема, учений у описі колекції Причорноморських монет графа О. Уварова, звернув увагу на монету яка була типологічно споріднена з випусками династій Малої Скіфії Саріака, Каніда та Акроси, і містила легенду ΛΕΛΙ (?) ΑΣ (?). Автор звертав увагу на поганий стан збереження цього екземпляра, що ускладнювало точне визначення імені царя, приблизно схожого на ΑΙΛΙΟΥΣ, і припускав: «тут ми, можливо, маємо ім'я нового гетського царя, точне ім'я якого стане відомим після знаходження монети кращого збереження»³. Проте, в наступній своїй праці присвяченій причорноморській нумізматиці, А.В. Орешніков припустився помилки стосовно даної монети, вказуючи, що «надпис я прочитав як ΛΕΛΙ(?)ΑΣ (?). Під час нового, більш ретельного дослідження літер надпису я переконався, що перша літера не Λ, а Κ, друга – чітко видно Ε, третя – Λ, далі, ймовірно, не Ι, а Β; п'ята літера нечітка, але, ймовірно, Ι; шоста – Α, за нею сліди, здається, Σ. Таким чином, виходить читання ΚΕΛΒΙΑΣ; такого імені немає у словнику Rare-Benseler, але існують два споріднені: географічне Κέλβιονον, поселення у Фракії, та власне ім'я Κέλβιανος. Звісно, на тверде читання нового імені Кельвін я наполягати не можу, проте воно більш імовірне, ніж ім'я Лелія, яке я зазначав раніше»⁴. Насправді монета яку досліджував учений містила ім'я ΛΕΛΗΑΝ та етнікон ΟΛΒΙΟ⁵.

¹ Там же, С. 21

² Орешников А.В. (1901).

³ Орешников, А.В. (1914). С.15.

⁴ Орешников, А.В. (1921). С. 219.

⁵ Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. (2025).

Стосовно перших емісій в Ольвії, А.В. Орешніков цілком слушно вказував, що «нумізматику Ольвії раннього періоду існування міста відрізняється від нумізматики не лише її сусідів, а й усього еллінського світу: у період появи власної монети, ймовірно на початку VI ст. до н.е..., відсутнє срібло, яке замінюють великі мідні монети, так звані «аси», що безсумнівно виконували функцію срібних, а замість дрібних круглих монет відливаються зображення дельфінів, які нині називають «рибками»».¹ Учений в цілому вірно виділив хронологію випуску великих ольвійських монет, першими виливалися монети з Афінною, потім із Горгоною і завершувала серію цих монет серія з Деметрою².

Загалом, необхідно зазначити, що Алексій Васильович Орешніков зробив суттєвий внесок у розвиток ольвійської нумізматики, систематизувавши монети Північного Причорномор'я та заклавши методологічні основи їхнього вивчення. Він досліджував колекції приватних осіб і музеїв, вперше виділив карбування монет скіфськими царями та ранні ольвійські емісії, визначив їхню хронологію і особливості металу та форм. Підхід Орешнікова суттєво вплинув на розвиток нумізматики як науки, заклавши основу для подальшого синтезу нумізматичних даних з історичними й археологічними матеріалами. Його праці виходили за межі простого опису форм і стилю, створюючи рамки для наукового тлумачення монет як історичних джерел, що містять інформацію про економіку, політику та соціальну структуру Ольвії. Завдяки цьому Орешніков не лише уточнив типи та легенди ольвійських монет, а й допоміг сформувати методологію, яка пізніше стала класичною для досліджень монет Північного Причорномор'я, поєднуючи історичний аналіз, хронологію, стилістику та археологічний контекст. Його роботи сприяли розумінню монет як історичного джерела для вивчення економіки, політичної влади та соціальних процесів в Ольвії. У той самий час, питання грошового господарства Ольвії, як слушно вказував П.Й. Карышковський, у працях А.А. Орешнікова не були порушені³.

¹ Орешников, А.В. (1921). С. 221.

² Там же. С. 222-223.

³ Карышковский, П. О. (2003). С. 11.

Необхідно зауважити, що на початку XX ст. антична нумізматика вже сформувалася як окрема галузь історичного знання і мала помітний науковий доробок. Водночас значний обсяг накопиченого матеріалу зумовлював нагальну потребу його впорядкування, каталогізації та систематизації відповідно до уніфікованих наукових критеріїв. У цьому контексті особливого значення набули перші друковані каталоги приватних зібрань, які слугували практичним інструментом для музейних фахівців, колекціонерів і дослідників старожитностей.

Показовим прикладом такого видання праця А. Л. Берт'є-Делагарда, який у 1907 році опублікував «Поправки до каталогу монет П. О. Бурачкова», які стали важливим доповненням до першого видання каталогу 1884 року. Це видання не було повноцінним перевиданням, а радше коротким збірником уточнень і виправлень, що стосувалися класифікації монет, легенд, металу, ваги та інвентарних номерів окремих записів. Воно базувалося на нових даних, що накопичилися у Державному історичному музеї в Москві після переходу колекції Бурачкова до фондів музею, а також на результатах подальших археологічних знахідок 1890–1906 років. Поправки включали уточнення легенд на монетах, виправлення приписувань типів до певних полісів, додаткові описи монет, зокрема метрологічні характеристики, що раніше не враховувалися, а також корекцію хронологічної приналежності. Значна увага приділялася ольвійським випускам та сусіднім типам, де уточнювалися деталі, яких не вистачало в оригінальному каталозі. Ці зміни дозволили зробити каталог Бурачкова більш точним і корисним для нумізматів, які працювали з монетами Північного Причорномор'я, та відповідали новим стандартам на початку XX ст. Особливу наукову цінність каталогу становлять ретельно зафіксовані тексти легенд і диферентів, що зберігають актуальність і для сучасних нумізматичних досліджень. Крім того, у виданні містяться зауваги щодо антикварних підробок, а також посилання на попередні публікації відповідних монет, що істотно підвищує його джерелознавче значення. Поправки Берт'є-Делагарда оформлялися як короткі примітки і виправлення до основного каталогу, що

підкреслювало їхнє допоміжне значення: вони не змінювали структуру каталогу, а лише доповнювали його актуальними даними та виправляли помилки. Поправки мали практичне значення для стандартизації каталогу та забезпечували його відповідність новим нумізматичним даним, що з'явилися завдяки подальшим розкопкам і музейним перевіркам, роблячи роботу Бурачкова ще більш надійним джерелом для дослідження стародавніх монет Північного Причорномор'я.

Якщо питання грошового господарства Ольвії не порушувалися у працях А.В. Орешнікова, то в працях Л. Берт'є-Делагард цим проблемам приділялася значна увага. Учений наголошував, що дослідження проблем грошового обігу, монетно-вагових систем є однією із найважливіших для нумізматичної науки¹. Учений проаналізувавши зміну ваги мідних монет Ольвії та вартість дорогоцінних металів у Північному Причорномор'ї дійшов висновку про те, що «редукція мідної монети в Ольвії, перехід її від повноцінної до умовної, супроводжувалися тими самими змінами ваги монети, у тій самій пропорції й майже в той самий час, як це відбувалося в Італії»².

Ми цілком погоджуємося із висновками Т. О. Избаш-Гоцкан про те, що А. Л. Берт'є-Делагард зробив вагомий внесок у вдосконалення методики дослідження античної нумізматики, підніс її на якісно новий рівень. Він критично оцінював усталену практику формування колекцій, коли відбиралися лише найкращі й рідкісні зразки, а дублети вилучалися з наукового обігу, що спотворювало уявлення про реальний стан грошового обігу давнини. Запропонований ним підхід передбачав залучення максимально повного корпусу матеріалу та поєднання історико-археологічного, типологічного й стилістичного аналізу з метрологічними та хімічними дослідженнями монет, що суттєво розширило наукові можливості нумізматики³.

¹ Берт'є-Делагард, А.Л. (1911).; Берт'є-Делагард, А.Л. (1912).

² Берт'є-Делагард, А.Л. (1911). С. 100.

³ Избаш, Т. А. (2004). С. 187.

У працях А. Л. Берт'є-Делагарда та А. В. Орешнікова було порушено й значною мірою опрацьовано низку ключових проблем карбування монет Північного Причорномор'я. Вони на новому науковому рівні окреслили засади історико-хронологічної класифікації монет Херсонеса, Ольвії та Боспорського царства. Зокрема, Берт'є-Делагард уперше системно звернувся до питання метрології причорноморських випусків, залучаючи до аналізу матеріали як вітчизняних, так і закордонних нумізматичних зібрань.

Значний вплив на розвиток історіографії ольвійської нумізматики мали археологічні дослідження Бориса Володимировича Фармаковського, який в 1901-1915 та 1924-1926 роках проводив розкопки в Ольвії. Фармаковський застосовував пошаровий метод розкопок і приділяв увагу фіксації стратиграфії, що дозволило уточнити хронологію розвитку міста. Зібраний матеріал — архітектурні залишки, кераміка, скульптурні фрагменти, предмети побуту та численні монети — став основою для комплексного вивчення економіки й культурної історії Ольвії. Результати досліджень він систематично публікував у звітах та окремих виданнях, зокрема у праці про розкопки 1902–1903 років, що містила плани, креслення й детальні описи знахідок. Після перерви, спричиненої Першою світовою війною, учений повернувся до робіт у 1920-х роках, продовживши уточнення топографії та періодизації пам'ятки. Його дослідження заклали наукову основу для подальших археологічних студій Ольвії та визначили стандарти польової методики в Північному Причорномор'ї. Саме завдяки працям Фармаковського Ольвія перестала бути лише джерелом поодиноких знахідок і перетворилася на всебічно вивчений археологічний комплекс.

Проблеми знахідок монет в Ольвії були відображені у наукових звітах вченого, у наслідок чого до наукового обігу було введено значний корпус монет Ольвії, а також інших античних монет, знахідки яких було зафіксовано на місці цього давньогрецького поліса. Так, зокрема, у звіті про розкопки 1902-1903 рр., зазначалося, що «під час розкопок в Ольвії в 1902 та 1903 рр. знайдено було велику кількість монет. Окрім цього, деякі монети були придбані у місцевих

селян, які випадково знаходили їх на території Ольвії»¹. Для цієї публікації опис знайдених монет, на прохання Б.В. Фармаковського було зроблено М.І. Репніковим, якому учений передав зроблені ним датування монет². У даному звіті було опубліковано 34 монети Ольвії, 3 із них, це різновиди «борисфенів» із раніше невідомі нумізматам монограмами (диферентами). Цілком позитивно оцінюючи наукову діяльність Б.В. Фармаковського, не можна не вказати й на інший бік цієї діяльності, зокрема вивезення цінних артефактів виявлених під час розкопок з України до Ермітажу.

Четвертий етап дослідження ольвійської нумізматики.

Четвертий етап розвитку досліджень ольвійської нумізматики розпочався після Першої світової війни та розпаду Російської імперії. Значний поштовх дослідженням європейськими та американськими вченими нумізматики Північного Причорномор'я в цілому та Ольвії зокрема, дало потрапляння в ці країни частин колекцій колишніх російських можновладців, зокрема князя Олександра Михайловича Романова. Серед дослідників ольвійської нумізматики, праці яких вийшли в період між Першою та Другою світовими війнами, перш за все необхідно відзначити публікації британських дослідників античної нумізматики, сера Джорджа Френсіса Гілла (George F. Hill)³ та сера Едварда Стенлі Готча Робінсона (Edward Stanley Gotch Robinson)⁴. Останній досить детально описав срібну ольвійську монету з Британського музею, наголошуючи, що вона була «перекарбована, і сліди напису ΛΕΛΙΑ видно ліворуч біля вершини кадуцея, закриваючи літеру Ι легенди ліворуч»⁵.

У «Працях Курляндського товариства літератури та мистецтва та щорічних звітах Курляндського провінційного музею з 1934 року» опубліковано два дослідження присвячених ольвійським монетам: стаття Вальтера Коске (Von Walter Koske) «Дев'ятнадцять монет з Ольвії»⁶ та коротку замітку Еріха

¹ Фармаковский, Б.В. (1906). С. 231.

² Там же.

³ Hill, G.F. (1921); Hill, G.F. (1926); Hill, G.F. (1928); Hill, G. F. (1930).

⁴ Robinson, E. S. G. (1937).

⁵ Ibid. p. 95

⁶ Koske, W. (1935).

Діля(Von Erich Diehl) «Про монети Ольвії 1861 року»¹. Вальтер Коске розглянув 19 монет Ольвії зібраних Фрідріхом фон Віттенем (Friedrich von Witten) і переданих до Провінційного музею у 1861 році². Професор Еріх Діль (Von Erich Diehl) додав кілька зауважень до детального опису В. Коске цих монет, наголосивши, що «питання місця знахідки є особливо важливим через наслідки, які воно породжує. Пан фон Віттен не був зовсім впевнений, що таке Ольвія: на обкладинці з монетами написано «з села Ольвія». Таким чином, В. посилався на російську форму назви. Якби він був знайомий з класичною назвою, він би використав її (і з еразматичною вимовою) і не називав би її селом. Згадка села чітко показує, що В. придбав монети саме в цьому селі. Парутино, розташованому поблизу руїн Ольвії..., є єдиним селом на багато кілометрів навколо. Тому село, згадане паном фон Віттенем, може бути лише Парутино; монети були придбані на самому місці знахідки»³.

Одним із яскравих представників четвертого етапу ольвійської історіографії є Олександр Миколайович Олександр Миколайович Зограф, він належить до числа тих дослідників, чия спадщина визначила наукові підходи до вивчення античної нумізматики Північного Причорномор'я на десятиліття вперед. Його праці, присвячені монетній справі Ольвії, стали важливим етапом переходу від описового колекціонерського рівня до системного історико-нумізматичного аналізу. У статті «До питання про зображення стрілянини з лука на монетах Херсонеса та Ольвії» (1926) Зограф запропонував не просто іконографічний опис типу, а інтерпретацію зображення у ширшому історико-культурному контексті. Він переконливо показав, що сцени стрільби з лука на монетах Ольвія та Херсонес не є випадковими декоративними мотивами, а відображають конкретні політичні та військові реалії, а також ідеологічні акценти полісної громади. Для свого часу це був методологічно новий підхід: монета розглядалася як історичне джерело, що фіксує самоідентифікацію міста, його зовнішні зв'язки та воєнні виклики.

¹ Diehl, E. (1935).

² Kurlandifche Gouvernements-Zeitung, (1861).

³ Diehl, E. (1935). С. 24.

У праці «Монети з розкопок Ольвії у 1935 та 1936 роках» (1940) О.М. Зограф здійснив ґрунтовний аналіз монетного матеріалу з археологічного контексту. Особливість цієї роботи полягає у поєднанні нумізматичного та стратиграфічного підходів. Він не лише описав типи, але й ув'язав їх із конкретними шарами розкопу, що дозволило уточнити хронологію ольвійської емісії та простежити динаміку грошового обігу в різні періоди існування поліса. Саме тут закладено підвалини контекстуального аналізу монет із розкопок, який сьогодні є обов'язковим стандартом дослідження.

У монографії «Античні монети» (1951) Зограф узагальнив свої багаторічні студії, запропонувавши цілісне бачення розвитку античної монетної справи, у тому числі й північнопонтійських центрів. Учений наголошував на особливостях монетної справи Ольвії, вказуючи що «оскільки монетою для великої торгівлі в усьому Причорномор'ї, а зокрема й в Ольвії, вже рано став кізикін, сам факт початку власного міського карбування може розглядатися як ознака значного економічного розвитку самої громади, формування в ній місцевого міського ринку, що потребував власних засобів грошового обігу. Проте найоригінальнішою рисою, яка вирізняє Ольвію не лише серед міст Причорномор'я, а й у межах усієї давньогрецької нумізматики, є те, що вона розпочинає своє монетне виробництво на основі дешевого металу — міді, і внаслідок цього протягом тривалого часу використовує як гроші великі литі мідні монети»¹.

Хоча книга «Античні монети» має ширший географічний масштаб, розділи, присвячені грецьким містам Північного Причорномор'я, демонструють глибоке знання ольвійського матеріалу та чітке розуміння його місця в загальноантичних економічних процесах. Для Ольвії було визначено основні етапи монетної емісії, типологічні групи та їх хронологічні межі, що тривалий час залишалися відправною точкою для наступних досліджень. Учений практично вперше серед дослідників, систематизував ольвійські мідні монети із річним божеством на аверсі та дав їм умовну назву «борисфени» яка наразі

¹ Зограф, А.Н. (1951). С. 121.

прийнята сучасними дослідниками. О.М. Зограф вказував, що «Попередні нумізмати вагалися щодо визначення назви зображеного на цих монетах річкового божества, не наважуючись зробити вибір між Гіпанідом і Борисфеном. Однак, з огляду на те, що назва самого міста як Борисфена та його мешканців як борисфенітів засвідчена достатньою кількістю джерел, ці сумніви слід остаточно відкинути, і надалі з метою стислості я позначатиму монети цих типів терміном «монети з типом Борисфена» або коротше – «борисфени»»¹. Саме О.М. Зограф дослідивши «борисфени» вперше здійснив їхню класифікацію за монограмами на окремі групи. Учений вказував, що «уважна класифікація цих «борисфенів» показує, що понад 80 їхніх варіантів, які відрізняються особливим диферентом у вигляді монограми, літери або кількох літер у полі зворотного боку, природно об'єднуються у 12 груп, згуртованих спільністю стилю лицьової сторони. Якщо розташувати ці групи в порядку ймовірної стилістичної послідовності, з'ясовується, що в межах окремих груп, які іноді охоплюють до двох десятків варіантів, ці різновиди поєднані не лише спільністю стилю, а й однаковою манерою нанесення диферентів, технічними ознаками та вагою монет. Що стосується самих диферентів, то в раніших групах переважають окремі літери або монограми, тоді як у пізніших – початкові один чи два склади імені»².

Узагальнюючи, можна констатувати, що Зограф першим послідовно застосував до ольвійської нумізматики принципи наукової систематизації, історичної інтерпретації та археологічної прив'язки матеріалу. Він розглядав монету не ізольовано, а як частину економічної, політичної та культурної історії поліса. Саме це дозволило перевести вивчення ольвійської монети з рівня каталогізації до рівня історичного аналізу.

Аналізуючи науковий доробок відомого вченого, необхідно зазначити, що вплив Зографа на сучасну українську нумізматику є фундаментальним. По-перше, його типологічні та хронологічні побудови стали базою для подальших уточнень і дискусій. Навіть там, де сучасні дослідники коригують його датування

¹ Там же. С. 130.

² Зограф, А.Н. (1951). С. 130.

або переглядають окремі інтерпретації, вони виходять із запропонованої ним системи координат. По-друге, метод контекстуального аналізу монет із розкопок, апробований ним на матеріалах Ольвії, сьогодні є невіднятним складником українських археолого-нумізматичних досліджень. Принцип обов'язкової стратиграфічної прив'язки, аналіз монети як археологічного комплексу, а не лише як типу, фактично став науковою нормою. По-третє, його підхід до інтерпретації зображень як носіїв політичної та ідеологічної інформації вплинув на сучасні студії символіки та іконографії античних монет Північного Причорномор'я. Сьогоднішні дослідження семантики монетних типів значною мірою розвивають ті ідеї, які Зограф окреслив ще у 1920-х роках.

Таким чином, спадщина Зографа є не лише історичним етапом у розвитку науки, а інтелектуальним підґрунтям сучасної української античної нумізматики. Його роботи залишаються точкою відліку для нових інтерпретацій і водночас прикладом поєднання джерелознавчої строгості з широким історичним баченням.

У 50-60-х роках увагу дослідників ольвійської нумізматики притягують литі монети, цим проблемам присвячені праці В. Яцко¹, В. Скуднової², О.Г. Сальнікова³, С. Преди (C. Preda)⁴, К.Маєвського (K.Majewski),⁵ А. Шеміотхової (A. Szemiothowa)⁶ та ін. У статті В. М. Скуднової, присвяченій ольвійським монетам-«стрілкам», дослідниця розглянула один із найдавніших та найархаїчніших різновидів грошових форм Ольвії – литі бронзові предмети у формі наконечників стріл, які функціонували як дрібний еквівалент у локальному обігу. Авторка зосередила увагу на морфологічних особливостях виробів, варіантах форми, способі лиття та вагових характеристиках.

Обидві публікації працівника Одеського археологічного музею Олексія Сальнікова присвячені вивченню найдавніших форм ольвійського

¹ Яцко, В.А. (1956).

² Скуднова, В.М. (1956).

³ Сальников, А.Г. (1957); Сальников, О.Г. (1959).

⁴ Preda, C. (1961).

⁵ Majewski, K. (1957); Majewski, K. (Ed.). (1962).

⁶ Szemiothowa, A. (1955); Szemiothowa, A. (1963).

грошового обігу й присвячені перед монетним та ранньо монетним литим формам, передусім так званим «дельфінам» або «рибкам». Якщо в першій статті, автор зосереджується на конкретному екземплярі з фондів Одеського археологічного музею. Робота має характер детального предметного дослідження: подано опис форми, техніки лиття, стану збереження, вагових показників та типологічних ознак виробу. Сальников аналізує морфологію предмета, порівнює його з уже відомими знахідками й обговорює питання функціонального призначення. У межах короткої публікації автор прагне уточнити місце цього екземпляра в еволюції ольвійських литих грошових форм і підкреслює значення музейних фондів як джерела для реконструкції раннього грошового обігу Ольвії. То в другій статті, О. Г. Сальников розглядає «рибки» як специфічну форму ранніх грошових знаків Ольвії, приділяючи увагу їхній типології, вазі, технології виготовлення та археологічним контекстам знахідок. Важливим є його прагнення співвіднести ці литі форми з економічними умовами розвитку поліса та з етапами становлення власної монетної системи. Дослідник аналізує питання редукції ваги, співвідношення між великими литими формами та пізнішими емісіями, а також місце «рибок» у загальній схемі раннього грошового обігу Північного Причорномор'я. Проте, висновки до яких дійшов автор стосовно монет «дельфінчиків» із літерами, викликають подив, адже дослідник трактує такі «дельфінчики» із «загадковими написами»¹ цілком підтримуючи концепцію А. Заллета, вважаючи, що ці літери вказують не певну кількість риби, а саме ΘΥ «тунець» – велика рибина, а ΑΡΙΧΟ – «кошик» дрібної риби, наприклад, камси. Саме цим слід пояснити різницю розмірів та ваги, позначених відповідними літерами литих дельфінів»².

Стаття румунського ученого С. Преди³ не присвячена безпосередньо Ольвії, але ним були розглянуті литі бронзові наконечники стріл, знайдені на узбережжі між Істрією та прилеглими районами у тому числі й Північно-Західного Причорномор'я, як специфічне явище ранніх форм грошового обігу.

¹ Сальников, О.Г. (1959). С.58.

² Там само.

³ Preda, C. (1961).

Його аргументація спиралася на кілька ключових положень. По-перше, аналіз морфології та маси знахідок показував певну стандартизацію, що відрізняє їх від звичайних бойових наконечників. По-друге, концентрація таких предметів у зонах контактів грецьких колоній із місцевим населенням дозволяла припускати їх використання не лише як зброї, а і як засобів обміну. По-третє, хронологічно вони співвідносилися з раннім етапом економічного розвитку колоній, коли повноцінна монета ще не набула широкого поширення. Автор не абсолютизував їх «монетний» характер у сучасному розумінні, але трактував як форму прото грошових або перед монетних знаків вартості, що функціонували в умовах локального ринку й міжкультурного обміну. В його інтерпретації це був перехідний етап від натуральних форм обміну до впровадження литої та карбованої монети.

Відомий польський учений, проф. К. Маєвський у своїй статті, присвяченій археологічним знахідкам в Ольвії, значну увагу приділяє ольвійським «дельфінчикам»¹.

Серед згаданих публікацій, найглибше аналітичне дослідження ольвійських монет було здійснено в статтях польської дослідниці, співробітниці Музею національного у Варшаві (Muzeum Narodowe w Warszawie) Анни Шеміотхової. Науковиця детально проаналізувала ранні ольвійські литі монети, вона цілком слушно вказала, що «...використання дефініції «ольвійські аси» є абсолютно неправильним та в даному випадку має римське походження. Аналогія ольвійських асів з римськими асами, що стосується розміру цих монет, є абсолютно випадковою, і про наслідування з боку ольвійців не може бути й мови, оскільки римські *aes grave* походять з IV століття до Р.Х., тобто з періоду, коли в Ольвії вже не були в обігу ці великі литі екземпляри, а лише їхні менші номінали, і то як виняток, крім того, випускалися тільки менші екземпляри, і ті були карбовані, а не литі»². Проте, попри виконаний детальний аналіз литих великих монет Ольвії, дослідниця помилково віднесла емісію останнього типу

¹ Majewski, K. (1957).

² Szemiothowa, A. (1963). 131.

литих монет з Деметрою до кінця V ст. до Р.Х.¹ Цікавими є роздуми польської дослідниці щодо іконографії реверсу цієї монети, зокрема зображення морського орла із дельфіном. Вона цілком слушно вказує, що «окрім сільського господарства, рибальство було одним з основних занять жителів Ольби, а торгівля рибою приносила їм чималі прибутки. Жирна риба, яку тримає в пазурах морський орел, є красномовною ілюстрацією заняття, яким займалися жителі Ольби. Морський орел, що чатує і хапає дельфіна, який виринає з води, був повсякденним видовищем для мешканців міста, розташованого на березі моря. З цієї причини художники монетних дворів деяких портових міст обрали його емблемою для своїх монет»². Стосовно ольвійських монет «дельфінчиків» («рибок»), А. Шеміотхова, зазначає, що «Ім'я ΑΡΙΧΟ зустрічається як на рибках, так і на великих номіналах з головою Горгони та на менших монетах того ж типу»³ і виловлює припущення, що «населення звикло до цього знака, тому могло довіряти рибкам як обіговим монетам. Згодом, коли рибки вже приймалися без застережень, карбування імені міського чиновника стало зайвою формальністю, яка лише ускладнювала випуск цих монет»⁴. Також слід зазначити про вклад польської нумізматки у дослідження ольвійських «борисфенів», так, зокрема, вона проаналізувавши такі монети у зібранні Варшавського музею класифікувала не за схемою запропонованою О.М. Зографом, а за монограмами від важчих до легших⁵.

Загалом необхідно відзначити, що згадані праці вписуються в ширший контекст післявоєнних досліджень античної нумізматики та археології Ольвії, коли особлива увага приділялася саме раннім, нетрадиційним для грецького світу формам грошового обігу.

Проте, дослідників у той період цікавили не лише литі монети, так, зокрема, стаття М. Парович присвячена проблемам датування ольвійських монет із зображення голови Деметри з короною у вигляді міських мурів, яку дослідниця

¹ Ibid. 132.

² Ibid.

³ Ibid. 133.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid. 139.

ідентифікувала як Тіхе¹. Монети знайдені під час археологічних досліджень Ольвії 1946-1947 рр. стали предметом наукового дослідження Л. Харко²

Однією із проблем ольвійської нумізматики яка стала популярним об'єктом вивчення тогочасних дослідників, стали монети скіфських правителів. Так, зокрема, А. Сальников здійснив спробу систематизації та інтерпретації корпусу монет скіфських правителів, карбованих в Ольвії, із залученням усіх відомих на той час екземплярів та попередніх досліджень (передусім праць О. В. Орешникова й П. О. Каришковського)³. Дослідник звів воєдино відомий на той час, але розпорошений матеріал і зіставив суперечливі погляди нумізматів. Водночас у межах цього узагальнення Сальников висуває низку аргументованих гіпотез. Найбільш показовим є його трактування монет з ім'ям Емінака: спираючись на іконографію Геракла та зіставлення з геродотівською традицією про «скіфського Геракла» (Таргітая), автор робить висновок про сакральнотинастичний характер зображення і розглядає Емінака як скіфського володаря, що здійснював реальну владу над Ольвією. Таким чином, Сальников розширює інтерпретацію попередників, перетворюючи іконографічне спостереження на історико-політичний аргумент про форми залежності поліса від степових еліт уже у V ст. до Р. Х. Аналізуючи монети Скілура, автор уточнює їхню хронологію (бл. 150–100 рр. до Р. Х.), співвідносячи нумізматичні дані з письмовими та археологічними джерелами, і пропонує реконструкцію етапів емісії (можливість двох послідовних серій, що відображають зміцнення влади царя над містом). Важливим є його спостереження щодо припинення автономного карбування Ольвії у періоди домінування скіфських правителів, що інтерпретується як індикатор політичної залежності. Новизна статті полягає не стільки у введенні невідомих матеріалів, скільки в комплексному підході: поєднанні типології, метрології, іконографії та історичної інтерпретації в межах єдиної концепції періодичного підпорядкування Ольвії степовим державним утворенням. Таким чином, праця Сальникова стала важливим етапом у переосмисленні ролі

¹ Парович, М.Б. (1957).

² Харко, Л.П. (1964).

³ Сальников, А. Г. (1960).

нумізматичних джерел для реконструкції політичної історії Північного Причорномор'я, хоча значна частина його висновків має характер обґрунтованих, але все ж гіпотез.

Спробу дослідити монети скіфського царя Скілура здійснила також Н. О. Фролова¹. Московська нумізматка проаналізувала відомі їй три типи монет з іменем царя Скілура (із головою «бородатого скіфського царя», із «жіночою головою в покривалі» та з «головою Гермеса») із музейних та приватних колекцій. Досить цікавими але, не зовсім аргументованими є порівняння авторкою монет Скілура із монетами скіфських династій Західного Причорномор'я і намагання на цих порівняннях сформулювати висновки про взаємовідносини Скілура з Ольвією.

Аналізуючи тогочасну історіографію ольвійської нумізматики пов'язаною з випусками монет із іменами скіфських правителів, необхідно зауважити, що ряд дослідників, продовжували традицію XIX ст., закладену в працях М. Мурзакевича, О. Блау, А. Орешнікова відносячи до емісій скіфських царів² ольвійські монети сарматських правителів 1 ст. Фарзоя та Інісмея³.

Проблему емісій в Ольвії монет з іменами скіфських правителів досліджував відомий український учений П. Каришковський. Так, зокрема, ця тематика висвітлена у його статтях присвячених статеру Емінака⁴ та монетам Скілура⁵. Щодо статера Емінака, П. Каришковський дійшов висновку, що на ньому «зображена центральна сцена із скіфської етнологічної легенди – Геракл, який демонструє спосіб натягнення лука. Чи варто на основі цього бачити в Емінаці скіфського царя, який виводив свій рід від Таргітая-Геракла, чи ольвійського громадянина негрецького походження, вирішити з цілковитою впевненістю не можна. Але при будь якому тлумаченні етнічної і соціальної належності носія цього негрецького імені сам факт розміщення на монетах які перебували в обігу в Ольвії зображення, так тісно пов'язаного з віруваннями і

¹ Фролова, Н.А. (1964).

² Розанова, Н.П. (1956); Раевский, Д.С. (1973).

³ Симоненко, О.В., Лобай, Б.І. (1989).

⁴ Карышковский, П.О. (1960); Карышковский П.О. (1984).

⁵ Каришковський, П.О. (1973).

священними переказами скіфів, є не позбавленим значення свідомством про тривале зближення ольвіополітів із місцевими племенами»¹. Щодо монет скіфського царя Скілура, які карбувалися в Ольвії, зокрема, стосовно зображення чоловічої голови скіфського типу на аверсі більшого номіналу, одеський вчений зазначав, що «О. В. Орешников, О. М. Зограф, Н. О. Фролова та інші радянські нумізмати, не наводячи ніяких конкретних міркувань, розглядають бородату голову на монетах Скілура як портрет царя. Усі сучасні дослідники констатують це як беззаперсчний факт»². Проте, на думку П. Каришковського, це зображення не можна однозначно трактувати як портрет власне Скілура, а воно цілком може бути зображенням скіфського «божества, зображеного на монетах Скілура, з Папаєм або навіть епонімом скіфів, згадуваним Геродотом та Діодором»³.

Загалом, український вчений, професор Одеського університету імені І.І. Мечникова – Петро Йосипович Каришковський є найбільш яскравою постаттю в історіографії нумізматики Ольвії 1950-1980-х років. Починаючи з другої половини 1950-х років, у науковій траєкторії ученого виразно окреслюється тематичний зсув у бік комплексного дослідження монетної справи Ольвії. Уже 1956 р. засвідчує концентрацію його інтелектуальних зусиль саме на цьому напрямі: протягом року було оприлюднено кілька праць, присвячених різним аспектам грошового обігу поліса⁴. Важливо, що наприкінці десятиліття з'являються публікації українською мовою, що мало не лише наукове, а й культурне значення, адже сприяло утвердженню національної академічної традиції в галузі античної нумізматики. 1960–1961 роки стали періодом особливої інтенсивності дослідницької діяльності. Тематика праць у цей час демонструє розширення проблемного поля: від опису та класифікації монет – до аналізу економічних механізмів функціонування міста-держави. Залучення золотих емісій Ольвії до окремого вивчення (1961) свідчить про перехід до більш

¹ Карышковский, П.О. (1960). С.195.

² Каришковський, П.О. (1973). С.30.

³ Каришковський, П.О. (1973).С.33.

⁴ Карышковский, П. Й. (1956а); Карышковский, П. О. (1956в); Карышковский, П. Й. (1957а); Карышковский, П. О. (1957в); Карышковский, П. О. (1958а); Карышковский, П. О. (1958в); Карышковский, П. Й. (1959); Карышковский, П. О. (1962); Карышковский, П. О. (1965); Карышковский, П. О. (1972); Карышковский, П. О. (1975); Карышковский, П. О. (1988). та ін.

диференційованого підходу, що враховував не лише типологію, а й питання статусу, функцій і символічного значення дорогоцінних випусків у структурі грошового господарства. Подальший розвиток цієї лінії простежується у зверненні вченого до зовнішньоекономічних контактів Ольвії. Уже 1962 року було опубліковано розвідку, присвячену взаєминам поліса з державою Селевкідів, що означало вихід дослідження за регіональні межі та інтеграцію нумізматичних матеріалів у ширший контекст елліністичного світу. Таким чином, монета постає не лише як локальний артефакт, а як індикатор міждержавних зв'язків і торгівельних маршрутів. Упродовж 1960-х років учений послідовно вибудовує цілісну концепцію історії грошового обігу Північного Причорномор'я, де ольвійський матеріал займає центральне місце. Щорічні публікації, присвячені новим знахідкам, раніше невідомим різновидам та уточненню хронології емісій, формують системну джерельну базу для реконструкції економічної історії регіону. Нумізматичні дані інтерпретуються ним у тісному зв'язку з питаннями торгівлі, політичних контактів і трансрегіональних комунікацій античного світу. У 1970-х роках дослідницький фокус зберігає ольвійське спрямування, проте водночас спостерігається розширення хронологічних горизонтів — до римського та візантійського періодів. Показовим є цикл публікацій 1972 року, присвячених монетам колегії Семи, у яких автор поєднав типологічний аналіз із реконструкцією інституційних аспектів функціонування міського управління. Це засвідчує перехід від суто описового рівня до інтерпретації монети як джерела з історії політичних структур.

Методологічно важливим аспектом досліджень П. Каришковського було поєднання матеріалів із приватних колекцій і музейних зразків, включно з експонатами провідних світових музеїв. Нововідкрита срібна монета скіфського (?) царя Іненсімея вперше введена в науковий обіг із приватної колекції, при цьому автор порівнює її з екземпляром із Британського музею¹ — якій раніше вважали унікальним і опублікованим О. Орешніковим, що дозволяє виявити

¹ Карышковский П. (1972). С. 2.

типологічні відмінності та узгодження стилістичних рис. Публікація в журналі «Радянський колекціонер» демонструє високий науковий рівень роботи, адже поєднує глибокий аналіз ольвійської нумізматики з історією колекціонування, життям видатних дослідників Півдня України та історією формування музейних зібрань. Такий підхід підкреслює здатність вченого інтегрувати емпіричний матеріал із широким історико-культурним контекстом, що робить його внесок визначальним для вивчення античних монет Ольвії.

Наукові праці П. Каришковського щороку збагачували нумізматичну науку новими даними про монети Ольвії, привертаючи увагу провідних дослідників та стимулюючи їх до доповнення власних досліджень. Особливо показовим є аналіз сенсаційного скарбу великих литих асів, виявленого 1968 року під час розкопок експедицією О. Леві та А. Карасьова безпосередньо в межах міста Ольвія, між фундаментами колишнього судового приміщення III–II ст. до Р.Х.¹ Скарб складався з 12 монет типу «Голова Деметри у вінку із колоссям» на аверсі та «полювання орла на дельфіна» на реверсі, із написом ОЛВІН угорі. П. Каришковський ретельно аналізує ці монети у контексті історії дослідження типу: він враховує попередні роботи класиків античної нумізматики, серед яких А. Бертъе-Делагард, О. Орешніков, В. Гошкевич, О. Зограф і П. Бурачков. На підставі власного вивчення він уперше датував аси з образом Деметри до 370–330 рр. до н. е., згодом уточнивши рамки до 370–345 рр. до н. е., і відзначив переважну відсутність літерних диферентів на перших випусках, які з'являються лише на наступних емісіях (диференти В, Г, Е, Υ), часто поєднуючись із зображенням колосся. Важливо, що П. Каришковський приділяв увагу еволюції стилістичних рис: на ранніх монетах крила орла паралельні хвосту, а на пізніших – праве крило заходить за хвіст; а зображення Деметри поступово переходить від архаїчного до класичного стилю. Аналіз скарбу 1968 року підтверджує більшість висновків П. Каришковського, хоча окремі екземпляри демонструють незначні відмінності, що можуть пояснюватися ремонтом штемпеля або майстерними поправками при

¹ Гилевич А.М. (1972).

виготовленні. Таким чином, його дослідження забезпечує систематизацію, датування та типологічну характеристику ольвійських асів, залишаючи простір для уточнень та порівняльного аналізу.

Загалом, за життя П. Каришковський опублікував більше 60 праць з проблем ольвійської нумізматики¹.

Іншою вагомою постаттю серед дослідників нумізматики Ольвії, чий перші праці вийшли в 60-80-х роках ХХ ст. безперечно є Владлен Опанасович Анохін. Учений зробив вагомий внесок у вивчення нумізматики Ольвії, хоча не створив окремої спеціальної монографії, присвяченої виключно цьому центру. На відміну від П. О. Каришковського, який побудував системне дослідження саме монетної справи Ольвії, Анохін працював у ширшому масштабі – він досліджував монетні системи всього Північного Причорномор'я, розглядаючи Ольвію як один із ключових елементів регіонального економічного простору. У статтях 1970-х років дослідник аналізував відносну вартість металів в Ольвії та на Боспорі², а також проблему так званої ольвійської ери, що має значення для хронології емісій³. В. Анохін також є автором параграфу «Торгівля та грошовий обіг» розділу присвяченому матеріальній культурі античних міст Північного Причорномор'я другого тому «Археології Української ССР», де певна увага приділена й монетній справі Ольвії⁴.

У монографії «Монети античних міст Північно-Західного Причорномор'я»⁵, учений подав систематизований корпус ольвійських монет із типологією, атрибуцією та уточненнями датувань. Він приділяв значну увагу метрології, співвідношенню золота й срібла, ваговим стандартам та економічним параметрам грошового обігу. Особливістю його підходу був порівняльний регіональний аналіз: Ольвія розглядалася не ізольовано, а в системі взаємодії з Боспором, Херсонесом та іншими центрами античного Причорномор'я. Це дозволило краще зрозуміти місце ольвійської монетної справи в ширшій

¹ Любомудров С.Е. (1991).

² Анохин, В.А. (1971а).

³ Анохин, В.А. (1971в).

⁴ Анохин, В.А. (1986).

⁵ Анохин, В.А. (1989).

економічній структурі регіону. Учений наголошував, що «своєрідність грошей Березані та Ольвії раннього періоду – «стріл» і «дельфінів», їхній безсумнівний зв'язок із культами Аполлона Лікаря та Аполлона Дельфінію... дає вагомі аргументи прихильникам теорії зародження грошей у сакральній сфері. Доводиться визнати, що «стріли» й «дельфіни» є одним із найінформативніших джерел щодо проблеми виникнення монети загалом і в Північно-Західному Причорномор'ї зокрема»¹. Зрозуміло, що не всі ідеї В.О. Анохіна нашли підтвердження в подальших наукових студіях інших дослідників, зокрема, питання хронології монетних емісій, проте його вклад у розвиток нумізматики Північного Причорномор'я є безперечним. Ми цілком слушно наголосили в нашій публікації присвяченій пам'яті цього вченого, що «любуючись зібраннями іноземних музеїв або відкриваючи каталоги світових аукціонів, ви завжди будете бачити його прізвище, яке там асоціюється з нашим уламком античного світу, занедбаного в океані варварської ойкумени»².

Серед публікацій 1960-1970-х років, не можна залишити по за увагою науковий доробок керівника Березанської археологічної експедицією в 1960-1980 рр. Володимира Лапіна. Учений аналізуючи матеріали виявлені археологічною експедицією, значну увагу приділяв знахідкам античних монет³. Важливі спостереження В.В. Лапіна стосовно ольвійських монет-«дельфінів» викладені ним у статті присвяченій груповій знахідці цих архаїчних монет на о. Березань в 1962 р. Учений зазначає, що «масова знахідка монет-«дельфінів» з Березані, на відміну від згаданої Л.П. Харко «групи 60-ти» із ольвійських розкопок, яка дала багато «дельфінів» (на думку Л.П. Харко) груп, характеризується дуже широким діапазоном: тут присутні представники усіх груп, відсутні лише епіграфні монети... Наявність в одному комплексі усіх відомих груп анепіграфних «дельфінів» дозволяє поставити питання про відносно незначний хронологічний діапазон випуску цих монет»⁴.

¹ Там же. С. 102.

² Колесніченко, Є. (2019).

³ Лапин В.В. (1966); Лапин, В. В. (1971); Лапін В.В. (1972).

⁴ Лапин, В. В. (1971). С.42.

Скарб великих литих ольвійських монет із зображенням Деметри, знайдених в 1968 р. експедицією Ленінградського відділення інституту археології СРСР під керівництвом О.І. Леві та А.Н. Карасьова і вивезених до тодішнього Ленінграду, на жаль безповоротно втраченого для України, детально дослідила представниця Єрмітажу Ганна Гілевич¹. Авторка здійснила публікацію замкненого комплексу литих бронзових монет ольвійського походження із зображенням Деметри. Робота має чітко виражений джерелознавчий характер і побудована як типологічний аналіз конкретного скарбу без виходу до широких економічних узагальнень. Визначальними для неї є передусім морфологічні та технічні ознаки самих монет. Центральним типологічним критерієм виступає іконографія аверсу – голова Деметри в профіль. Авторка уважно фіксує варіації у трактуванні рис обличчя, формі вінка, зачісці, пропорціях профілю та рівні деталізації. Саме ці відмінності вона розглядає як наслідок використання різних ливарних форм у межах одного типу. Важливими є також технічні характеристики: форма й товщина кружка, характер краю, сліди лиття, фактура поверхні. Вагові показники аналізуються як допоміжний критерій; вони демонструють коливання в межах однієї групи без підстав для виділення окремих номінальних підтипів, що підкреслює внутрішню однорідність комплексу. Додатково враховується ступінь зношеності, який використовується не лише описово, а як індикатор тривалості перебування монет в обігу. Логіка датування скарбу у Гілевич обережна і цілком нумізматична. Вона виходить із замкненого характеру комплексу: наявність лише литих «асів» із Деметрою за відсутності пізніших емісій дозволяє визначити верхню хронологічну межу. Далі застосовується типологічне зіставлення з уже відомими серіями ольвійських литих бронз. Авторка розміщує комплекс у межах раннього етапу розвитку литого бронзового грошового обігу Ольвії, спираючись на стадіальність форм і на відсутність типів, що вважаються пізнішими. Ступінь зношення монет свідчить про певний, але не надто тривалий обіг до моменту приховання, що узгоджується з її хронологічними міркуваннями. Датування

¹ Гілевич, А. М. (1972); Гілевич, А. М. (2000).

подається без категоричних формулювань і без прив'язки до конкретних історичних подій; аргументація обмежується внутрішньою типологією та порівняльним аналізом. У статті простежується також полемічний момент щодо підходів П. О. Каришковського. Якщо для Каришковського характерною була тенденція до ширшої реконструкції етапів розвитку ольвійського лиття і до вибудови більш деталізованої внутрішньої періодизації, то Гилевич демонструє стриманішу позицію. Вона не переглядає радикально запропоновану ним схему, але фактично коригує її в деталях, показуючи, що в межах одного типу з Деметрою існує значна варіантність, яка не обов'язково означає різночасові емісії. Таким чином, її підхід обмежує надмірну дрібність хронологічних побудов і підкреслює необхідність спиратися на замкнені комплекси, а не лише на поодинокі знахідки. Дискусія носить не декларативний, а методологічний характер: питання полягає не стільки в іншій даті, скільки в різному ступені довіри до типологічної диференціації як хронологічного інструменту.

Вагомим внеском четвертого етапу розвитку досліджень ольвійської нумізматики стала публікація збірника «Нумізматика античного Причорномор'я»¹. Видання об'єднало статті та повідомлення, присвячені публікації й дослідженню монет античного Причорномор'я. Матеріали охоплюють період від VI ст. до Р.Х. до III ст. по Р.Х. та вводять до наукового обігу нумізматичні пам'ятки Північного, Східного, Південного і Західного Причорномор'я. У збірнику розглядалися проблеми грошового обігу, організації монетного виробництва та техніки карбування, узагальнювалися дані про монетні знахідки на узбережжі Чорного моря, аналізувалися аспекти художньої культури античних центрів регіону. Уперше в радянській нумізматичній літературі монетні комплекси багатьох причорноморських полісів були досліджені в єдиному контексті, окреслювалися напрями вивчення їхніх взаємозв'язків і взаємовпливів із навколишнім середовищем.

До даного збірника, окрім праць тогочасних дослідників, увійшла стаття О.М. Зографа «Лук і стрілянина з нього на монетах Північного Причорномор'я»,

¹ Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов. (1982).

рукопис якої був надісланий ученим до Одеси в 1939 р. і планувався бути опублікованим і працях Одеського археологічного музею.

Серед 25 публікацій які увійшли до складу збірника «Нумізматика античного Причорномор'я», різним аспектам ольвійської нумізматики окрім згаданої праці О.М. Зографа, присвячені ще 6 статей, зокрема, Рубан В.В. «Про хронологічне співвідношення литих стрілоподібних і дельфіноподібних бронзових монет на території Нижнього Побужжя»¹, Загинайло А.Г. «Кам'янський скарб стрілоподібних литих монет»², Урсалов В.М. «Лита ольвійська монета, знайдена на поселенні Козирка II»³, Абікулова М.І., Пиворович В.Б. «Неопубліковані знахідки ольвійських монет на поселеннях Нижнього Дніпра (за матеріалами Херсонського музею)»⁴, Крижицький С.Д. «Статер Філіппа Аррідея, знайдений в Ольвії 1978 року»⁵, Каришковський П.О. «Про зображення орла і дельфіна на монетах Синопи, Істрії та Ольвії»⁶.

Серед авторів згаданого збірника є ряд дослідників ольвійської нумізматики науковий доробок яких заслуговує окремої уваги. Так, зокрема, український учений Анатолій Загинайло, учень проф. П. Каришковського, в ряді своїх інших публікацій розглядав монетну справу Ольвії у контексті грошового обігу в Північно-Західного та Західного Причорномор'я⁷. Аналізуючи його вклад до розвитку історіографії ольвійської нумізматики, не можна залишити по за увагу статтю в якій розглядаються монетно-вагові системи античних міст Західного та Північно-Західного Причорномор'я⁸. А. Загинайло у частині, що стосується Ольвії, розглядає матеріал у контексті співвідношення монетного обігу та вагових норм, проте не формулює цілісної реконструкції окремої «монетно-вагової системи» у теоретичному сенсі. Автор виходить з аналізу

¹ Рубан, В. В. (1982).

² Загинайло, А. Г. (1982).

³ Урсалов, В. Н. (1982).

⁴ Абікулова, М. І., Пиворович, В. Б. (1982).

⁵ Крыжицкий, С. Д. (1982а).

⁶ Карышковский, П. О. (1982в).

⁷ Загинайло, А. Г. (1970); Загинайло, А. Г. (1972); Загинайло, А. Г. (1976).

⁸ Загинайло, А.Г. (1974).

конкретних нумізматичних комплексів і зіставляє вагові показники окремих груп монет із традиційними для Північного Причорномор'я стандартами. У центрі уваги дослідника перебувають насамперед литі бронзові емісії раннього періоду та їх співвідношення зі срібними номіналами. Вагові показники подаються емпірично – через фіксацію реальних мас окремих екземплярів або груп, після чого робиться спроба визначити наявність середніх значень та діапазону коливань. Автор не виходить з апіорної гіпотези про жорстку відповідність певному загальногрецькому стандарту (наприклад, аттичному чи егінському), а підкреслює варіативність показників і залежність ваги від техніки виготовлення (лиття), що неминуче спричиняло більшу амплітуду відхилень порівняно з карбованими монетами. У статті простежується прагнення розмежувати вагову норму як ідеальну модель і фактичну вагу конкретних екземплярів. Автор звертає увагу на те, що в межах однієї серії можуть співіснувати монети з досить широким спектром маси, що унеможлиблює механічне виділення дрібних номіналів лише на підставі ваги. Таким чином, вагові дані використовуються як допоміжний критерій типологічного та хронологічного аналізу, а не як самодостатній інструмент реконструкції грошової системи. Окремо наголошується на співвідношенні литих бронзових монет з іншими формами грошових еквівалентів у ранній Ольвії. Вагові характеристики розглядаються у зв'язку з питанням, чи відображають вони повноцінну монетну систему з чіткою номінальною ієрархією, чи радше етап становлення грошового обігу, коли стандарти ще не були стабілізовані. Автор схиляється до другого варіанта, підкреслюючи, що ранні ольвійські бронзові емісії демонструють нестандартизованість, властиву початковому етапу розвитку монетної справи.

Також в межах даного етапу розвитку ольвійської нумізматики працював, український археолог Володимир Рубан, науковий інтерес якого зосереджувався на визначенні ключових етапів та специфіки розвитку грошового обігу на території Нижнього Побужжя у доримський період. Учений запропонував оригінальну концепцію щодо генези так званих монет-«стрілок» та монет-

«дельфінів»¹. Деякі дослідження В. Рубан провів спільно із Валерієм Урсаловим; вони спільно публікували результати². Однією із таких праць, яка без сумніву залишила вагоме місце в дослідженні ольвійської нумізматики є їхня спільна стаття присвячена реконструкції розвитку грошового обігу на території Борисфениди та Ольвії у догетський час на основі матеріалів сільських поселень Нижнього Побужжя. Автори принципово обмежуються аналізом саме бронзових (мідних) монет і розглядають їх як індикатор функціонування внутрішнього ринку поліса. Методологічною основою дослідження є зіставлення типології монет із стратиграфією та археологічною періодизацією поселень хори. Найдавнішим етапом грошового обігу вони вважають першу половину VI ст. до Р.Х., коли функціонували так звані монети- «стрілки». Їх поява пов'язується з раннім етапом існування Борисфениди та формуванням локального обміну. Важливим аргументом на користь їхньої офіційної ролі є зображення стрілки на вагових гирях із Березані, що, на думку авторів, свідчить про включення цих виробів до системи контрольних вагових стандартів. У другій половині VI — перших двох третинах V ст. до Р.Х. основною формою обігу стають анеграфні «дельфіни». Масовість їхніх знахідок на поселеннях хори інтерпретується як ознака активного розвитку внутрішнього ринку. У третій чверті V ст. до Р.Х. з'являються «дельфіни» з написом ΑΡΙΧΟ, які відзначаються меншою чисельністю. Відсутність деяких різновидів (зокрема типу з написом ΟΥ) у матеріалах хори автори пов'язують із поступовим звуженням сфери грошового обігу наприкінці V ст. до Р.Х., що корелює із занепадом частини сільських поселень. Наступний етап представлений великими литими монетами, які автори називають «асами» V–IV ст. до Р.Х. Автори дотримуються групування, запропонованого П. О. Каришковським, однак уточнюють хронологічні межі на підставі археологічних даних. До першої групи вони відносять тип Афіна / напис ПАΥΣ між спицями колеса. Друга група (серія ΑΡΙΧ) включає старший номінал із зображенням Горгони на аверсі та орла на дельфіні з написом ΑΡΙΧ на реверсі, а також середні й молодші номінали з написом між спицями колеса; їх датують

¹ Рубан, В. В. (1975); Рубан, В. В. (1976); Рубан, В. В. (1982).

² Рубан, В.В., Урсалов, В. Н. (1978); Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. (1986); Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. (1990).

приблизно 460–425 рр. до Р.Х., але фіксують перебування в обігу до початку IV ст. до Р.Х. Третя група – Горгона / орел на дельфіні з написами ОΛΣ або ΟΛΒΙΟ – відноситься до 405–390 рр. до Р.Х. Четверта група – Деметра / орел на дельфіні з написом ΟΛΒΙΗ – датується 370–345 рр. до Р.Х. Важливо, що автори заперечують тривалу циркуляцію литих «асів» протягом усього IV ст. до Р.Х. і вважають, що їхній обіг завершується до ранньоелліністичного часу. Автори зазначають, що паралельно з литими монетами у IV ст. до Р.Х. з'являються перші карбовані мідні (бронзові) випуски. Найдавніша група включає старший номінал із Деметрою на аверсі та орлом на дельфіні на реверсі, середній – Деметра / дельфін і колос, молодший – Аполлон / дельфін і зерно. Цю серію автори відносять до другої половини першої – більшої частини другої чверті IV ст. до Р.Х., вважаючи, що вона замінила «дельфіни» в обігу. Друга група карбованих монет (бл. 340–330 рр. до Р.Х.) включає варіанти Деметра / орел на дельфіні, дрібні номінали з дельфіном і колесом, а також найменші з дельфіном і двома зірками. Їхня циркуляція припиняється після походу Зопіріона 331 р. до Р.Х., що відбивається і в археологічному матеріалі поселень. Для ранньоелліністичного періоду ключовими є «борисфени» – монети з зображенням бородатого річкового божества на аверсі та лука в гориті й сагаріса на реверсі. Автори приймають хронологію Каришковського (бл. 330–250-ті рр. до Р.Х.) і полемізують із В.А. Анохіним, який звужував тривалість емісії до 16 років. Вони аргументують свою позицію масштабом знахідок і тривалістю існування поселень хори, вважаючи, що короткочасна емісія не могла забезпечити потреби внутрішнього ринку. Синхронною вважається серія з мідних монет меншого номіналу колінопреклоненим лучником на реверсі і богинею в *corona muralis*, якою на думку цих дослідників є Деметра. Щодо пізньюелліністичного часу, дослідники вказують, що інтенсивність грошового обігу різко зменшується. Фіксуються поодинокі випуски, зокрема монети з надчеканками у вигляді виноградної кисті та серія з написом ΒΣΕ (перша половина II ст. до Р.Х.). Ареал їх звужується, що автори трактують як відображення економічного занепаду. У підсумку Рубан і Урсалов виділяють шість послідовних етапів розвитку

бронзового грошового обігу: від монет- «стрілок» першої половини VI ст. до Р.Х. через монети-«дельфіни», литі «аси» та ранні карбовані серії IV ст. до Р.Х., до розквіту ранньоелліністичного часу з «борисфенами» і подальшого занепаду у III–II ст. до Р.Х. Головна теза авторів цієї, без перебільшення значущої статті для ольвійської нумізматики, полягає в тому, що динаміка грошового обігу чітко корелює з археологічною історією хори, а територія поширення монет фактично окреслює економічний простір поліса. Монета розглядається не ізольовано як нумізматичний тип, а як структурний показник стану внутрішнього ринку та політичних трансформацій Ольвії.

Необхідно зазначити, що В. Урсалов, не зважаючи, що наука не була його основним заняттям, адже дослідник працював шкільним вчителем історії, проте, залишив вагомий науковий доробок з ольвійської нумізматики. Окрім статті із згаданого вище збірника «Нумізматика античного Причорномор'я» та спільних з В. Рубаном статей, він опублікував дослідження, присвячене ольвійським монетам з античних сільськогосподарських вілл Бузького лиману¹.

У середині 80-х років XX ст. до проблем ольвійської нумізматики через призму досліджень металообробки, звертається український археолог Сергій Ольговський, учений досліджує склад металу литих монет Нижнього Побужжя². Надалі, дослідник неодноразово звертався до проблеми ранніх монет Ольвії та Березані³. С.Я. Ольговський, на основі аналізу знахідок литих монет і виробів бронзоливарного ремесла з Нижнього Побужжя архаїчного часу висловив гіпотезу, проте що анепіграфні монети «дельфінчики» виготовлялися мандрівними майстрами, про що свідчить типологічна та рецептурна різноманітність «дельфінчиків»⁴. Стосовно монет-«стрілок», вчений переконаний, що ці ранні форми монет були винайдені та початково

¹ Урсалов, В. Н. (1978).

² Ольговский, С.Я. (1986).

³ Ольговский, С.Я. (1996); Ольговський, С.Я. (1999); Ольговский, С.Я. (2016).

⁴ Ольговський, С.Я. (1999).

виготовлялися «у Західному Причорномор'ї та поступово поширювалися у східному напрямку в Нижнє Подністров'я та Побужжя»¹.

Важливою віхою в розвитку досліджень нумізматики Ольвії став вихід 1990 р. в м. Кишинів, збірника статей «Нумізматичні дослідження з історії південно-східної Європи»², зокрема, окрім згаданих вище праці В. Рубана і В. Урсалова «Історія грошового обігу в Нижньому Побужжі доримського часу»³, до даного збірника ввійшли статті Ю.Г. Виноградова та Г.В. Головачової «Нове джерело про похід Зопіріона»⁴, І.О. Снитко «Литий ольвійський ас із поселення Кателіне І»⁵, В.П. Алексєєва «Про семантику міських «гербів» Синопи, Істрії та Ольвії»⁶.

Аналізуючи історіографію ольвійської нумізматики не можна залишити по за увагою праці видатного польського вченого Маріуша Мельчарека, присвячені вивченню поширення античних монет в Центральній, Східній та Північній Європі, у тому числі й монет карбованих в Ольвії, які були опубліковані у 1980-х роках⁷.

Загалом, аналізуючи розвиток історіографії ольвійської нумізматики в другій половині ХХ ст. необхідно зазначити, що в даний період вийшли лише дві спеціалізовані монографії, зокрема, згадана вище праця П. Каришковського 1988 року та монографія В. Анохіна 1989 року. Практично увесь історіографічний корпус праць з проблем ольвійської нумізматики до римського періоду, був опублікований на шпальтах періодичних видань, зокрема журналів «Нумізматика та епіграфіка», «Нумізматика та сфрагістика», «Вісник давньої історії», «Археологія», «Археологія СРСР», збірників праць «Археологічні дослідження Північно-Західного Причорномор'я», «Археологічні дослідження на Україні», «Праці Одеського державного університету», «Матеріали та дослідження з археології СРСР»; окремих збірників наукових праць, зокрема,

¹ Ольговский, С.Я. (2016). С.275.

² Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. (1990).

³ Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. (1990).

⁴ Виноградов, Ю.Г., Головачева, Г.В. (1990).

⁵ Снытко, И.А. (1990).

⁶ Алексеев, В.П. (1990).

⁷ Mielczarek, M. (1981); Mielczarek M. (1988); Mielczarek M. (1989).

«Нумізмати́ка античного Причорномор'я», «Античне Причорномор'я», «Нумізматичні дослідження з історії південно-східної Європи», «Археологічні та археографічні дослідження на території Південної України», а також в матеріалах та тезах конференцій переважно археологічного спрямування.

Цілком справедливим буде зазначити, що праці Петра Каришковського, Владлена Анохіна, Анатолія Загинайла, Володимира Рубана та Валерія Урсалова, складають основу української історіографії ольвійської нумізматики в другій половині ХХ ст.

П'ятий етап дослідження ольвійської нумізматики.

Початок п'ятого етапу дослідження ольвійської нумізматики ми можемо умовно віднести до 90-х років ХХ ст. якщо говорити про науковий доробок дослідників із колишнього СРСР, розпад якого в 1991 році знаменував нові методологічні підходи до наукових досліджень у тому числі й в античній нумізматиці. Проте, для європейських та американських учених, початку даного етапу, на нашу думку варто віднести до початку нового 3-го тисячоліття, тобто до 2000-х років.

Необхідно зазначити, що в межах п'ятого етапу дослідження ольвійської нумізматики продовжував працювати ряд представників четвертого етапу, зокрема, В. Анохін¹, С. Ольговський², Н. Фролова³, М. Мельчарек⁴ та ін.

Серед закордонних дослідників ольвійської нумізматики, окрім згаданих Н. Фролової та М. Мельчарека, помітне місце в сучасній історіографії посідають праці Володимира Столби та Ярослава Бодзека. В. Столба зосереджується передусім на інтерпретації ранньоелліністичних емісій Ольвії в широкому історико-політичному та ідеологічному контексті. У статті ««Лучники» блаженного міста: визволення міста в монетній справі ранньоелліністичної Ольвії»⁵ він аналізує відому серію із зображенням стрільця, розглядаючи її не

¹ Анохін, В. О. (1999); Анохин, В. А. (2011).

² Ольговский, С.Я. (1996); Ольговський, С.Я. (1999); Ольговский, С.Я. (2016).

³ Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. (2005).

⁴ Мельчарек, М. (1996); Mielczarek M. (2006); Mielczarek, M., & Orlyk, V. (2019).

⁵ Stolba, V.F. (2015).

лише як типологічний феномен, а як програмну емісію, пов'язану з кризовими або переломними подіями в історії поліса. Дослідник поєднує нумізматичні дані з історіографічними реконструкціями, звертаючи увагу на символічне навантаження іконографії та її зв'язок із питанням політичної автономії міста після македонської експансії. В іншій праці «Образи зі змістом: типологія ранньоелліністичних монет Ольвії Понтійської»¹ Столба розвиває ідею змістовності монетних типів, трактуючи їх як інструмент комунікації, що відображає зміну ідентичності та зовнішньополітичних орієнтацій поліса. Для нього характерне поєднання іконографічного аналізу з концепціями політичної символіки та регіональної взаємодії. Навіть у роботах ширшого понтійського контексту (зокрема щодо нумізматики Херсонеса та Керкінітіди) Ольвія розглядається як компонент системи грецько-варварських контактів², що дозволяє побачити її монетну справу у взаємодії з оточенням, а не ізольовано.

Ярослав Бодзек, натомість переважно працює з музейними матеріалами³ та матеріалом конкретних знахідок і скарбів, наголошуючи увагу на географії поширення монет і на проблемах їх циркуляції поза межами первинного ареалу. У статті, написаній у співавторстві з Влодзімежем Кішою «Знахідка ольвійського «аса» в Остроладовичах у Білорусі»⁴, він детально аналізує одиничну бронзову монету Ольвії, знайдену далеко на північ від Причорномор'я. Автори поєднують типологічну атрибуцію з аналізом можливих шляхів проникнення монети до цього регіону, розглядаючи її як свідчення тривалих контактів між античним світом і лісостеповими територіями.

Упродовж останніх десятиліть українська антична нумізматика зазнала суттєвого розвитку, що актуалізувало потребу узагальнення та переосмислення її здобутків. Сучасні дослідження характеризуються методологічною варіативністю та тематичною широтою і можуть бути згруповані за кількома основними напрямками: упровадження цифрових технологій та нових

¹ Stolba, V.F. (2019).

² Stolba, V.F. (2007).

³ Bodzek, J. (1997).

⁴ Bodzek, J., & Kiswa, W. (2020).

аналітичних інструментів; комплексне вивчення монетної справи грецьких колоній Північного Причорномор'я (технологія виробництва, типологія, іконографія, хронологія, історичний контекст); аналіз монетних знахідок і скарбів з урахуванням топографії поширення та археологічного контексту; дослідження музейних і приватних колекцій із їх систематизацією та каталогізацією.

Інтеграція цифрових інструментів зумовила якісні зміни в галузі, сприяючи переходу від переважно описових моделей до міждисциплінарного аналізу та розширюючи можливості реконструкції історико-економічних процесів.

Вагомий внесок у дослідження монетної справи VI–I ст. до Р. Х. здійснив М. Ніколаєв¹. У низці праць він зосередив увагу на проблемах датування та інтерпретації емісій, насамперед ольвійських. Дослідник запропонував нову інтерпретацію грошової реформи другої половини IV ст. до Р. Х., обґрунтувавши зміну вагових стандартів і їх соціально-економічні передумови. Події 350–300 рр. до Р. Х., пов'язані із заміною повновагової міді карбованими номіналами, були ним охарактеризовані як складний процес, що супроводжувався суспільною реакцією та тимчасовим поверненням до попередньої системи. Окремі студії присвячено аналізу монетних легенд і монограм як джерела з історії палеографії та політико-адміністративної організації Ольвії. Залучення міжнародних методологічних підходів сприяло інтеграції українських досліджень у ширший науковий контекст.

Нову інтерпретацію скарбу ольвійських монет із долини Кучургану запропонували М. Ніколаєв та Л. Циганенко, уточнивши його склад і хронологію². Дослідники обґрунтували припущення про карбування додаткових мідних емісій між випусками «борисфенів» та інтерпретували комплекс як гаманець, що відображав локальний грошовий обіг 240–230 рр. до Р. Х.

¹ Ніколаєв, М. (2019); Ніколаєв, М. (2020); Ніколаєв, М. (2021); Ніколаєв, М. (2022); Ніколаєв, М. (2023); Nikolaev, M.I. (2023); Nikolaev, M.I., Tsyganenko, L. & Goncharova, N. (2023); Ніколаєв, М. (2024); Ніколаєв, М. (2025).

² Nikolaev, M.I., Tsyganenko, L. (2023).

Важливим результатом стало введення до наукового обігу монет магістратів, пов'язаних із декретом на честь Протогена.

У статті С. Ляшка, Ф. Каїри та В. Папанової до наукового обігу введено сім великих литих монет та сім «борисфенів», виявлених під час розкопок ойкосу на ділянці «Широка балка» в Ольвії. Для кожного екземпляра наведено польовий інвентарний номер, археологічний контекст знахідки та основні метричні характеристики, що суттєво підвищує джерельну цінність опублікованого матеріалу¹.

Проблему поширення литих ольвійських монет розглянули М. Орлик та Є. Колесніченко, уклавши каталог 92 знахідок і простеживши їхню хронологію та географію². Отримані дані спростували усталену в радянській історіографії тезу про обмежений характер їх обігу межами поліса й хори, засвідчивши широку присутність цих монет на території сучасної України та їхню участь у міжрегіональних торговельно-грошових відносинах VI–IV ст. до Р. Х. Проблеми дослідження цих архаїчних монет, М. Орлик продовжив у своїх інших публікаціях, зокрема спільній статті з В. Орликом³ та одноосібній статті⁴.

Класифікацію мідних емісій другої половини IV ст. до Р. Х. здійснив дисертант⁵, запропонувавши систематизацію «обольної серії» (близько 350–330 рр. до Р. Х.) з виокремленням чотирьох номіналів – обол, діхалк, халк і геміхалк. На основі штемпельного аналізу було уточнено кількість різновидів кожного номіналу та окреслено структуру грошової системи відповідного періоду. Отримані результати суттєво конкретизували уявлення про організацію ольвійського карбування та визначили перспективи подальших досліджень.

У іншій нашій статті проаналізовано міні-скарб мідних монет із Хмельниччини (2022), до складу якого входили монети Ольвії, Херсонесу й

¹ Ляшко С. М., Каїра Ф. В., Папанова В. А. (2014).

² Orlyk, M. & Kolesnichenko, Y. (2023).

³ Orlyk, V., Orlyk, M. (2023)

⁴ Орлик, М. (2025).

⁵ Колесніченко, Є. (2021).

Пантикапею та два бронзові зливки¹. Рентгенофлуоресцентний аналіз засвідчив, що зливки не були виготовлені з монетного металу, що ставить під сумнів уявлення про використання монет як сировини. На нашу думку, поєднання монет і злиwkів відображає паралельне функціонування різних форм платіжних засобів, а шляхи надходження монет пов'язані з чорноморсько-дністровським відтинком транзитних торгівельних маршрутів.

Одним із провідних напрямів сучасної історіографії є опрацювання монетних знахідок і скарбів. Уведення нових матеріалів до наукового обігу, аналіз їх топографії та археологічного контексту² розширили джерельну базу й поглибили реконструкцію соціально-економічних процесів регіону, утворюючи монету як повноцінне історичне джерело. У даному контексті, особливе місце в сучасній вітчизняній античній нумізматиці посідають праці українського вченого Василя Орлика, присвячені дослідженням знахідок античних монет у різних історичних регіонах України³.

Польський дослідник Л. Моравицький опублікував вотивний скарб монет «дельфінів».⁴ Проблема знахідок ольвійських монет на теренах Лівобережної Київщини досліджена Олександром та Оленою Колибенками⁵. Знахідки ольвійських монет на переправі в Капулівці досліджені Олегом Фатєєвим та Юрієм Третьяковим⁶.

Д. Мірошніченко систематизував комплекс давньогрецьких монет із Білозерського району Херсонщини, залучивши музейні, археологічні та випадкові знахідки⁷. Переважання ольвійських емісій засвідчило сталі торгівельні контакти регіону з Ольвією у IV–III ст. до Р. Х. Матеріали, зокрема скарб із с. Орлове з «борисфенами», підтвердили активну інтеграцію Нижнього Подніпров'я в економічний простір античних полісів.

¹ Колесніченко, Є. (2024).

² Івченко, А. В. (2016); Івченко, А.В. (2021).

³ Орлик, В. (2018); Орлик В., Коцур В., Цыганенко Л. (2019); Орлик, В. (2020); Орлик, В. (2021); Орлик, В. (2022a); Orlyk, V. & Mekh, N. (2022); Орлик, В. (2022в). Orlyk, V. (2023); Орлик, В. (2024a); Орлик, В. (2024в); Orlyk, V., & Kolesnichenko, E. (2026).

⁴ Morawiecki, L. (2005).

⁵ Колибенко О., Колибенко О. (2016); Колибенко, Е., Колибенко, А. (2019).

⁶ Фатеев, О.В., Третьяков, Ю.Ю. (2012).

⁷ Мірошніченко, Д. (2022).

Одним із напрямків сучасної ольвійської нумізматики, як і раніше залишається публікація нових типів монет. У 2015 році П. Лобода опублікував дослідження крупновимірного ольвійського «дельфіна» вагою 84,8 г, визначаючи його номінал як обол і трактуючи монету як вотив Аполлону Дельфінію¹. Автор звертається до праці П.Й. Каришковського, зазначаючи, що через обмежену кількість великих екземплярів (58–103 г) неможливо було надійно визначити середню вагу, проте сучасні дані за 13 монетами дають середню близько 84 г. Відсутність «дельфінів» понад 50 мм із написом АΡΙΧ пояснюється тим, що старшими номіналами були литі аси з типами «Горгона – колесо, ΑΡΙ», а пізніше — великі «аси» з тим самим ім'ям і орлом на дельфіні. За вагою «дельфінів» визначають як гемітетартеморій, що робить серію асів з Горгоною та дельфінами аналогічною чотирьом номіналам серед великих анепіграфних «дельфінів». На думку П. Лободи, це дозволяє стверджувати, що ольвіополіти застосовували євбейсько-аттичну вагову систему при карбуванні великих і важких анепіграфних дельфінів уже в середині третьої або на початку останньої чверті VI ст. до Р.Х.²

Новий тип ольвійської мідної монети часів Мітрідата VI Євпатора був опублікований В. Орликом³. А 2025 року, учений спільно з видатним бельгійським вченим Франсуа де Каллатаєм та Є. Колесніченком відкрили й опублікували новий тип ольвійської срібної драхми II ст. до Р.Х. з іменем невідомого скіфського династа⁴.

Аналізуючи сучасний, п'ятий етап розвитку досліджень ольвійської нумізматики, необхідно зазначити, що позитивного імпульсу таким дослідженням та відповідно публікації їх результатів дало створення в Україні фахового наукового журналу «Український нумізматичний щорічник», проведення наукових конференцій, зокрема, «Читання пам'яті професора П. Й. Каришковського» (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова) і

¹ Лобода П.Г. (2015).

² Там само.

³ Orlyk, V. (2021).

⁴ Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. (2025).

видання матеріалів цих читань у збірнику «Стародавнє Причорномор'я» та міжнародної конференції «Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки»¹ (з 2024 р. «Актуальні проблеми нумізматики та історії грошового обігу»), започаткованої у 2024 р. Національним банком України наукової конференції «Money & Banking».

¹ Тупчієнко, М.П. (2021).

1.2 Джерельна база

У ході реконструкції історії монетного карбування в Ольвії, ми залучили широкий спектр джерельних матеріалів: фонди музейних зібрань, друковані каталоги, публікації скарбових комплексів, матеріали приватних колекцій, архівні документи, а також дані аукціонних описів і електронних ресурсів. Інформативність і ступінь наукової надійності цих категорій джерел є неоднаковими, що зумовлює необхідність їх критичної оцінки та зіставлення. Методологічною основою дослідження монетного карбування Ольвії до гетської навали стало розмежування нумізматичних матеріалів на первинні (основні) та вторинні (допоміжні). До кола основних джерел віднесено безпосередні артефакти грошового виробництва й обігу: самі монети, комплекси монетних знахідок, елементи матеріально-технічної бази карбування (знаряддя, заготовки), а також вагові гирі, що відображають метрологічні стандарти. Монети як матеріальні пам'ятки належать до речових джерел і становлять важливу основу для реконструкції технологічних процесів їх виготовлення. Допоміжну групу становлять письмові свідчення різного характеру, які доповнюють і контекстуалізують нумізматичний матеріал. Детальніший аналіз доцільно розпочати саме з характеристики основних нумізматичних джерел як найбільш репрезентативних для дослідження монетної справи Ольвії догетського часу.

Музейні колекції та приватні колекції, опубліковані каталоги таких колекцій.

Важливим складником наукового аналізу є опрацювання найрепрезентативнішого нумізматичного матеріалу – власне монет і комплексів монетних та монетно-речових скарбів. Саме ці знахідки становлять базовий емпіричний фундамент для реконструкції розвитку грошового господарства конкретного регіону в певний історичний період. Скарби, як закриті археологічні комплекси, мають особливу цінність, оскільки дозволяють уточнювати хронологію емісій, особливості обігу та економічні зв'язки. Часто музейні фонди

поповнюються завдяки передачі місцевими мешканцями монет, знайдених у межах відповідної історичної території, що підвищує джерельну значущість колекцій історичних і краєзнавчих музеїв для вивчення локального грошового обігу. З огляду на це, у межах дослідження першочергова увага була зосереджена на аналізі ольвійських монет та скарбових комплексів із їхнім складом, які нині зберігаються у музейних зібраннях. Зокрема, у межах дослідження було залучено матеріали фондів Одеського археологічного музею НАН України, зокрема опрацьовано понад 150 бронзових монет різних типів із музейного зібрання¹. Поряд із державними зібраннями вагоме місце у джерельній базі посідають монети з приватних колекцій. Однак введення таких матеріалів до наукового обігу потребує обережності та критичного підходу, оскільки інформація про походження, умови виявлення та попередню історію предметів не завжди належно задокументована. Недостатня фіксація контексту може обмежувати можливості їх повноцінного використання в дослідницьких реконструкціях.

Серед публікацій колекцій монет із музейних та приватних зібрань, особливе місце посідають каталоги видані в серії *Sylloge Nummorum Graecorum* - міжнародного довготривалого науково-видавничого проєкту, започаткованого у 1930 р. з ініціативи *British Academy* з метою систематичної публікації давньогрецьких монет із державних та приватних зібрань. Нині серія реалізується під егідою *Union Académique Internationale* у співпраці з *International Numismatic Council*. Видання SNG мають стандартизовану структуру: кожен том містить науково опрацьовані каталожні описи монет із зазначенням їхніх метрологічних параметрів, легенд, іконографії, стану збереженості та походження, а також високоякісні фотозображення. Такий формат забезпечує можливість зіставлення матеріалу з різних колекцій і створює уніфіковану довідкову базу для досліджень античної нумізматики. У межах серії SNG опубліковано низку томів, що охоплюють монети Північного Причорномор'я, зокрема емісії Ольвії. Серед них важливе місце посідає том *Black Sea* у складі видань *The British Museum*, де представлено монети грецьких міст

¹ Одеський археологічний музей НАН України.

чорноморського регіону, у тому числі й Ольвії¹. Значний корпус матеріалів Північного Причорномор'я введено до наукового обігу також у томах, присвячених колекціям російського державного історичного музею², Державний музей образотворчих мистецтв імені Пушкіна³, а також у виданнях, що репрезентують спеціалізовані зібрання, зокрема The William Stancomb Collection of Coins of the Black Sea Region та SNG Poland: The Northern Black Sea Coast, Bosporan Rulers⁴. У цих публікаціях монети Ольвії розглядаються в ширшому контексті грошового обігу грецьких полісів регіону, що сприяє уточненню їхньої типології, хронології та взаємозв'язків із монетними системами сусідніх центрів. Загалом серія SNG відіграє ключову роль у формуванні джерельної бази для дослідження античної нумізматики Північного Причорномор'я. Окрім серії *Sylloge Nummorum Graecorum*, не можна залишити по за увагою видання колекції монет Ольвії у російському державному історичному музеї⁵.

До цієї групи джерел, належить стаття А. Бойка-Гагаріна присвячена монетам із колекції відомого колекціонера В. Анохіна, що нині зберігаються в Музеї грошей Національного банку України⁶. Автор не лише каталогізував матеріал, а й показав його експозиційний та науковий потенціал, підкресливши роль приватних колекцій у формуванні музейних фондів. Особливу увагу приділено діяльності Анохіна, який зберіг та систематизував значний корпус пам'яток, інтегрованих у музейний простір. Наукова цінність роботи полягає у введенні до обігу раніше малодоступної колекції, демонстрації можливостей музейних зібрань для дослідження античної нумізматики та висвітленні ширшого історико-культурного контексту – від локальних емісій грецьких полісів до трансрегіональних контактів. Стаття поєднує каталогізацію з

¹ *Sylloge Nummorum Graecorum*, Volume IX. The British Museum Part 1: The Black Sea: Martin J. Price

² *Sylloge Nummorum Graecorum*, Russland, Staatliches Historisches Museum Moskau: Münzen Des Nördlichen Schwarzmeergebietes (Griechisches Münzwerk) (German Edition): M. Abramzon, N. Frolova

³ *Sylloge Nummorum Graecorum*: State Pushkin Museum of Fine Arts Coins of the Black Sea Region. Part I: Ancient Coins of the Northern Black Sea Littoral (*Colloquia Antiqua*): S.A. Kovalenko

⁴ *Sylloge Nummorum Graecorum*, Poland, Vol. II: The National Museum in Warsaw, Part 3: The Northern Black Sea Coast, Bosporan Rulers – Sarmatia: E. Walczak

⁵ Фролова, Н.А., Абрамзон, М.Г. (2005).

⁶ Бойко-Гагарін, А. (2021).

концептуальним аналізом і важлива як для типології античних монет, так і для розуміння ролі українських земель у системі давніх міжцивілізаційних зв'язків.

Публікації монетних скарбів.

Аналізуючи вже оприлюднені скарбові комплекси, необхідно особливо уважно ставитися до атрибуції кожної монети. Через обмежений обсяг публікацій далеко не завжди можливо подати повний фотокаталог складу скарбу, тому коректність описів, відсутність технічних помилок і врахування всіх типологічних деталей набувають принципового значення. Водночас частина відомих у науці скарбів викликає обґрунтовані сумніви щодо повноти або правдивості зафіксованого складу. Додаткові труднощі пов'язані з тим, що особи, які виявили скарб, не завжди надають вичерпну інформацію про обставини знахідки, особливо в сучасних умовах, коли існує ризик повторних пошуків на тому самому місці. Повні та не розпорошені комплекси із збереженим складом нині надходять до музеїв украї рідко, хоча саме такі матеріали мають вирішальне значення для уточнення та перегляду попередніх наукових висновків. Слід також враховувати, що робота з музейними фондами часто супроводжується організаційними та процедурними обмеженнями, зумовленими специфікою обліку та зберігання пам'яток.

Нумізматичні тематичні каталоги та каталоги нумізматичних аукціонів. Серед довідкових джерел необхідно відзначити каталоги В. Анохіна¹, В. Нечитайла², Г. Макандарова³, які є важливими для попередньої ідентифікації ольвійських монет. За останні 15 років з моменту публікації найбільш вагомого та ґрунтового серед зазначених каталогу античних монет авторства Владлена Опанасовича Анохіна, а також результатів каталогізації монет Ольвії іншими дослідниками – Валерієм Нечитайлом та Григорієм Макандаровим, нумізматики збагатилася новими, раніше невідомими, різновидами монет, що потребує їх окремої систематизації та інколи й переосмислення.

¹ Анохин, В. А. (2011).

² Нечитайло, В.В. (2000).

³ Макандаров, Г. (2013).

Друковані каталоги нумізматичних аукціонів являють собою важливе джерело для наукових досліджень, поєднуючи інформаційну цінність із певними обмеженнями. З одного боку, їх переваги очевидні. Вони містять унікальні дані про результати продажів монет, включно з фотографіями та детальними характеристиками, які часто відсутні в електронних каталогах аукціонів і рідко зберігаються у бібліотечних фондах. Такі матеріали дозволяють уточнювати ступінь рідкості монет, виявляти раніше неопубліковані різновиди, проводити типологічні дослідження, а також вивчати історію колекціонування, розвиток приватних та музейних нумізматичних колекцій і динаміку цінової політики на ринку. З іншого боку, існують і певні обмеження. Для проданих монет часто неможливо встановити точні дані про місце їх первісної знахідки та сучасний статус через багаторазову зміну власників. Це обмежує можливості для повного історико-географічного аналізу окремих екземплярів. Всупереч цим обмеженням, каталоги аукціонів залишаються незамінним інструментом у сучасних нумізматичних дослідженнях, оскільки поєднують у собі функцію джерела інформації про монети та матеріалу для вивчення історії їх колекціонування. Такий аналітичний підхід дозволяє дослідникам систематизувати дані, робити висновки щодо рідкості та варіативності монет, а також оцінювати розвиток нумізматичного ринку протягом часу.

Аналіз друкованих каталогів нумізматичних аукціонів стосовно ольвійських монет які там репрезентовані, проведений А. Бойком-Гагаріним, Г. Гриценко та О. Гуком засвідчив, що «серед проданих монет Ольвії особливу увагу приділено т. зв. «дельфінам», монетам розміром чверть аса та, без применшення, дуже рідкісній монеті – пентоболу. Дані друкованих нумізматичних каталогів найчастіше недоступні у платних електронних аукціонах тих самих аукціонів, тому продані цими аукціонами в кінці XX ст. монети є унікальним нумізматичним джерелом. Дані продажів нумізматичних аукціонів надають дослідникам змогу коригувати ступені рідкості монет, вивчати та виявляти нові різновиди, а також відстежувати вподобання нумізматичного колекційного ринку»¹.

¹ Бойко-Гагарін, А., Гриценко, Г., & Гук, О., 2025.

Інтернет-ресурси.

У структурі залучених до дослідження допоміжних джерел окремо слід виокремити електронні ресурси, які були використані в процесі наукового опрацювання матеріалу, перш за все офіційні сайти музейних установ¹, зокрема, світових лідерів оцифрування нумізматичних колекцій: Національної бібліотеки Франції (Bibliothèque nationale de France, (BnF)², Британського музею (British Museum)³ та Американського нумізматичного товариства (American Numismatic Society)⁴.

Проте, найбільш відвідуваним інтернет-майданчиком серед поціновувачів старожитностей, краєзнавців і шукачів скарбів в Україні є сайт «Violity»⁵. Цей ресурс об'єднує широку аудиторію користувачів як з України, так і з-за її меж; наукову цінність матеріалів, що публікуються приватними пошуковцями, визнають також дослідники в інших країнах. Структурно платформа функціонує у двох форматах: форуму, де зареєстровані учасники можуть обговорювати проблемні питання, та аукціону, призначеного для реалізації різноманітних предметів. Окрім цього, значну популярність мають й інші електронні аукціони, які не передбачають дискусійних майданчиків для обговорення антикварних речей. Перевагою таких ресурсів є можливість акумулювання великого масиву зображень монет, що може бути використаний у подальших іконографічних і штемпельних дослідженнях, а також для уточнення типології та варіантності емісій, «сайти офіційних нумізматичних аукціонів Європи та Америки дають низку переваг, насамперед відзначимо значний потенціал до використання їх архівів. Електронні архіви нумізматичних аукціонів зберігають інформацію про реалізовані предмети нумізматики, боністики, медальєрики та багато іншого, що забезпечує користувачеві використання якісного фото з можливістю його збільшення, мати дані щодо розміру та ваги монети»⁶.

¹ Орлик В., Орлик С., Лузанова А., 2021.

² Bibliothèque nationale de France.

³ Department of Money and Medals. British Museum.

⁴ American Numismatic Society

⁵ Шпортун, О. 2016.

⁶ Бойко-Гагарін, А., Коцур, В., Тищенко, Д. (2024).

Електронні WEB-ресурси, попри притаманні їм обмеження, специфіку функціонування та певні ризики, пов'язані з критичною перевіркою інформації¹, становлять суттєвий інформаційний масив і мають значний науковий потенціал для дослідження особливостей монетного карбування Ольвії догетського часу. Використання таких матеріалів сприяє введенню до наукового обігу нових фактів і даних, що відкривають можливості для виявлення раніше не зафіксованих аспектів цього етапу історії України, а також для уточнення й поглиблення висновків, сформульованих попередніми дослідниками.

Вагоме значення у вивченні карбування мають, також законодавчі акти минулого, які регламентували монетну справу та відображали організаційні й правові засади грошового обігу. У контексті історії Північного Причорномор'я, зокрема, Ольвії, ключовими локальними юридичними актами є декрет Каноба Трасидамантова, декрет на честь Каллініка Євксенова, декрет на честь Протогена Геросонтова², декрет колегії Семи про тарифи на жертвоприношення. Важливу інформацію, також утримують боргові розписки.

Значний дослідницький ресурс акумульовано у фондах державних бібліотек історичного спрямування. Однією із ключових складових джерельної бази нашого дослідження є особовий архів Петра Йосиповича Каришковського, який співробітники кафедри Одеського національного університету імені І. І. Мечникова передали на зберігання до Одеської наукової бібліотеки³. Фонд, якому присвоєно № 8 відповідно до імені фондоутворювача, налічує 62 справи, згруповані за тематичним принципом. До його складу входять рукописи й машинописи, робочі нотатки з античної нумізматики, підготовчі матеріали до публікацій, періодичні видання з відгуками про діяльність дослідника, фотоматеріали та графічні зображення. Сукупність цих документів дає можливість простежити еволюцію наукових підходів і методики опрацювання нумізматичних джерел у другій половині XX ст. Матеріали систематизовано в

¹ Швець, О. 2015.

² Olbia Epigraphical Archive Project. (2018).

³ Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар.

архівні картонні бокси, що забезпечує їх структуроване зберігання. Перший картон містить два тематичні розділи, з яких блок «Біографічні матеріали» представлений окремою справою. До неї входить машинописна автобіографія Петра Йосиповича, датована 13 червня 1986 року, обсягом шість аркушів зі зворотами. Цей документ має особливу цінність як авторське свідчення про власний життєвий і науковий шлях, що дозволяє зіставити офіційну біографічну канву з реальними етапами формування його дослідницьких інтересів. П'ять архівних одиниць об'єднано у тематичний розділ «Наукові праці та підготовчі матеріали», який репрезентує безпосередню дослідницьку лабораторію Петра Каришковського. У цих справах акумульовано документи, що стосуються його участі в археологічних експедиціях, а також укладені ним нумізматичні таблиці та аналітичні напрацювання. Показовою є матеріальна сторона цих документів: тексти виконано на папері різного формату й походження, часто використано зворотні сторони машинописних чернеток, зошитні аркуші, альбомні листи, а для побудови штемпельних ланцюгів і графічних схем – навіть папір для медичних кардіограм. Така строкатість носіїв свідчить не лише про побутові умови наукової праці, а й про інтенсивність дослідницького процесу, в якому будь-який доступний матеріал ставав інструментом фіксації спостережень. У межах першого картону (справи № 3¹–7) зосереджено значні за обсягом комплекси документів – від кількох десятків до понад сотні аркушів у кожній одиниці зберігання. Їхній зміст охоплює матеріали щодо ольвійських «борисфенів», інших античних емісій, картографічні напрацювання та допоміжні таблиці, що відображають систематизаційну роботу дослідника. Другий картон містить документи, присвячені нумізматиці Боспору, Ольвії, Афіні і Сіракуз. Тут зберігаються розгорнуті записи й аналітичні міркування автора щодо проблем античного карбування, топографічні таблиці знахідок, відомості про локалізацію скарбів, переліки приватних і музейних колекцій, метрологічні показники, графіки, а також виписки з каталогів. У сукупності ці матеріали дозволяють реконструювати методику роботи вченого – від первинної фіксації факту

¹ Там само. Картон 1. Одиниця зберігання 3. Матеріали археологічних розкопок та нумізматичні таблиці. Арк. 1–110.

знахідки до побудови узагальнених висновків. Третій архівний бокс акумулює джерельну базу, зібрану для підготовки окремих публікацій. Особливе значення мають конспективні описи ольвійських монет із колекції Державного Ермітажу, що засвідчують безпосередню роботу з матеріалами одного з найбільших музейних зібрань Європи. Важливу частину цього комплексу становлять також матеріали, отримані під час археологічних досліджень, які фіксують контекст виявлення монет і тим самим розширюють можливості їх історичної інтерпретації. У четвертому картоні зосереджено підготовчі матеріали до низки статей, зокрема до публікацій, присвячених новим присвятам Ахіллу Понтарху та Аполлону Простату (1983, 1985). Справи містять як машинописні, так і рукописні тексти, а також фотозображення аверсів і реверсів монет. Згодом ці напрацювання були введені до наукового обігу через публікацію 2000 року у виданні «Stratum Plus». Окремі одиниці зберігання охоплюють матеріали з аналізом монетних написів і позначень, дослідження формулярів ольвійських проксенічних декретів, конспекти з хронології Римської імперії (за виданням 1926 року), заготовлення до епіграфічних студій, переліки «борисфенів» із метрологічними характеристиками, виписки щодо взаємин Понту з Римом, а також бібліографічні картки й покажчики праць самого П. Й. Каришковського.

У Картоні 6 цього особового фонду зберігаються авторські рукописи статей і підготовчі матеріали до них, а також неопубліковані тези доповідей, створені переважно у 1970-х роках. Тематично ці напрацювання охоплюють проблематику грошового обігу Ольвії в широких хронологічних межах – від VI ст. до Р.Х. до III ст. н. е. Зміст підготовчих матеріалів свідчить про системний характер досліджень: серед них – аналітичні розробки щодо срібних емісій Ольвії II ст. до Р.Х., студії з історії торговельних контактів Боспору в межах Чорноморського басейну, узагальнення стосовно племен і держав Північного Причорномор'я, інтерпретації спадщини Скіфії у світлі повідомлень Геродота, а також реконструкції монетних систем догетського періоду історії Ольвії. Така проблемна широта демонструє прагнення автора поєднати нумізматичний матеріал з історико-економічним і етнополітичним контекстом. Матеріали

сьомого картону відображають науково-організаційний вимір діяльності Петра Йосиповича. Тут зосереджено праці інших дослідників, а також численні відгуки й рецензії на дисертаційні роботи, підготовлені ним у 1963–1987 роках. Йдеться про експертні висновки щодо досліджень, поданих на здобуття ступенів кандидата й доктора історичних наук (зокрема праць В. І. Цехмейстеренка, В. В. Лапіна, В. М. Строгецького, В. М. Корпусова, С. Б. Буйських, М. В. Агбунова, С. Крижицького та ін.). Наявність цих матеріалів дозволяє оцінити роль ученого як активного учасника формування наукового середовища та арбітра у фахових дискусіях. Окрема справа містить публікації інших авторів (В. В. Рубан, М. М. Грандмезон, М. І. Абікулова, В. М. Зубарь, В. К. Коленко), що відображає коло його професійних контактів і зацікавлень.

Восьмий картон акумулює рукописні та машинописні варіанти монографічних праць Петра Каришковського, у тому числі тексти іноземними мовами. Особливий інтерес становлять матеріали до монографії «Монети Ольвії» (1988), зокрема різні редакції тексту, зміст, бібліографія та ілюстративний супровід. Ці документи дають змогу простежити еволюцію авторської концепції та редакційний процес створення фундаментальної праці.

Комплекс «Листування», виділений в окремий дев'ятий картон, репрезентує широку мережу наукових комунікацій ученого. У фонді збережено його кореспонденцію з К. В. Голенком¹, обговорення з М. Скаржинською матеріалів березанського скарбу (разом із підготовчими описами монет)², а також листи до й від багатьох відомих дослідників – Б. Шрамка, І. Никулиці, Х. Мутегян, Н. Фролової, Н. Руссева, А. Храпка, К. Смичкова та інших³. Окрему групу становлять документи обміну з науковими установами — Інститутом археології АН УРСР, Одеським археологічним музеєм, Британським археологічним товариством, Німецьким археологічним інститутом, а також

¹ Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 53. Листування П.Й. Каришковського з К.В. Голенко. Арк. 1–9.

² Там само. Одиниця зберігання 54. Листування П.Й. Каришковського з М. Скаржинського про Березанський скарб. Арк. 1–43

³ Там само. Одиниця зберігання 55. Листи до П.Каришковського, кореспонденти: Б.А. Шрамко, И. Никулица, М. Руссев та ін. Арк. 1–66

редакційними колегіями фахових видань¹. Цей масив джерел дозволяє реконструювати інтенсивність міжнародних контактів та інтегрованість дослідника у світовий науковий простір.

Епіграфічні пам'ятки та нумізматичні матеріали в архівній спадщині вченого репрезентовані передусім візуальними джерелами – фотознімками (Рис. 1). До цієї групи належать і створені самим дослідником контурні креслення монет, а також їхні графічні відтворення. В одному з листів, адресованих П.Й. Каришковському учасником археологічних розвідок на Полтавщині, міститься інформація про огляд приватного зібрання артефактів, піднятих у період заповнення Кременчуцького водосховища. Колекція перебувала у власності В.Е.Баранова – мешканця Глобинського району. У повідомленні зазначалося про наявність у цьому зібранні монет античних центрів Північного Причорномор'я, виявлених на території Полтавської області. До листа було долучено виконаний автором рисунок одного з екземплярів із пояснювальними примітками. Зокрема, інформатор писав, що на скіфському поселенні поблизу смт Градизьк знайдено кілька пантікапейських і ольвійських монет; серед останніх – три типи із зображенням «дельфінчика» та один екземпляр із головою й луком. Автор листа переслав власні замальовки, зауваживши, що частину знахідок уже відчужено іншому колекціонерові з того ж населеного пункту, який на той момент проходив військову службу, що унеможливило безпосередній огляд предметів. Водночас кореспондент висловив припущення, що наведені відомості можуть бути використані для уточнення картографії поширення ольвійських монетних знахідок².

Загалом особовий фонд Петра Йосиповича Каришковського відзначається продуманою структурою й логічною систематизацією відповідно до архівознавчих принципів. Така організація матеріалу забезпечує дослідникам можливість оперативного доступу до конкретних тематичних блоків і створює

¹ Там само. Одиниця зберігання 56. Листування з різними науковими закладами, окремими вченими. Арк. 1–34

² Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 55. Листи до П.Каришковського, кореспонденти: Б.А. Шрамко, И. Никулица, М. Руссев та ін. Арк. 62.

передумови для комплексного вивчення як наукової спадщини вченого, так і ширшого контексту розвитку нумізматичних студій у другій половині ХХ століття. У цілому структура фонду демонструє багатовекторність його наукових інтересів і водночас – високий рівень системності в роботі з джерелами, що дозволяє розглядати архів не лише як зібрання документів, а як цілісний інтелектуальний простір дослідника.

Не менш вагові джерела з ольвійської нумізматики догетського періоду зберігаються у створеній в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова музейній експозиції «Нумізматична колекція професора Петра Йосиповича Каришковського», ініційованої кафедрою всесвітньої історії за підтримки родини дослідника та громадськості. Музей не лише репрезентує результати його багаторічних студій, а й відтворює інтелектуальне середовище, у якому формувалися його наукові підходи.

Професор П. Й. Каришковський провадив наукову діяльність у період, коли технічні можливості фіксації та обробки зображень були істотно обмежені порівняно із сучасністю. У той час ще не існувало доступних засобів цифрового знімання, мобільних пристроїв із фотокамерами чи програм для редагування графіки, а також оперативного поширення матеріалів через мережу Інтернет. Відтак дослідники його покоління застосовували традиційні, трудомісткі методи документування нумізматичних пам'яток.

Особливу цінність становить зібрання гіпсових відбитків монет П.Й. Каришковського, виготовлених у натуральному масштабі. В умовах обмежених технічних можливостей доби саме такі копії виконували функцію основного інструменту фіксації нумізматичного матеріалу, що забезпечувало можливість типологічного групування, метрологічного аналізу та стилістичних зіставлень. Сьогодні ці моделі набувають подвійного значення: з одного боку, вони залишаються інформативним джерелом для вивчення античного монетного карбування, з іншого – виступають свідченням еволюції методик історичного дослідження та матеріальної культури наукової праці ХХ століття

Гіпсові відбитки монет у натуральному масштабі виготовлялися для створення іконографічної бази, необхідної для укладання типологічних каталогів, аналізу метрологічних параметрів і стилістичних особливостей карбування. Процес виготовлення таких нумізматичних джерел передбачав попереднє формування матриці з тонкої фольги шляхом делікатного притискання її до рельєфу аверсу або реверсу. Отриману форму заповнювали рідким гіпсом, унаслідок чого створювалася точна модель. Використання металевої основи давало змогу тиражувати такі копії для особистого архіву та обміну з колегами, зокрема й закордонними фахівцями.

У науковій спадщині Петра Йосиповича збереглися гіпсові репродукції монет, оригінали яких нині перебувають у зібраннях провідних світових музеїв, зокрема Британського музею, що свідчить про широку міжнародну комунікацію вченого та визнання його авторитету. Колекція відбитків, збережена співробітниками кафедри, стала підґрунтям музейної експозиції: моделі експонуються у підсвічених вітринах, що забезпечує належні умови для їх візуального сприйняття. З музейного погляду показовим є й те, що частина предметного середовища науковця набула статусу експонатів. Ідеться про побутові ємності, у яких зберігалися відбитки: металеві коробки з-під харчових концентратів, а також картонні упаковки для сигарет і сигар 1950–1960-х років. Добрий стан їхньої збереженості дозволяє розглядати ці речі як матеріальні свідчення епохи, у якій працював учений.

1.3 Методологія дослідження

Для вирішення наукових завдань дисертаційного дослідження, присвяченого монетній справі Ольвії догетського періоду, ми дотримувалися основних принципів наукового дослідження, зокрема об'єктивності та історизму. Для отримання повної та обґрунтованої картини розвитку монетної справи застосовувалось комплексне поєднання загальнонаукових і спеціальних методів.

Серед загальнонаукових методів використовувалися узагальнення та систематизація подібних фактів, що дозволило виділити ключові закономірності та тенденції в історії ольвійської нумізматики. Спеціальні історичні методи, такі як порівняльно-історичний, біографічний, структурно-системний, структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та історико-типологічний, забезпечили всебічний аналіз матеріалу: порівняння окремих монет і колекцій, встановлення взаємозв'язків між економічними, політичними та культурними процесами, а також визначення закономірностей розвитку монетного обігу в Ольвії.

Історико-генетичний метод дав змогу простежити розвиток монетної справи Ольвії в період VI–I ст. до Р.Х. Історико-типологічний підхід дозволив систематизувати монети за типами та варіантами, що забезпечило структуроване уявлення про монетну справу цього полісу.

Статистичні методи застосовувалися для визначення кількісного складу скарбів, основних груп монет у них та монетно-вагових характеристик, що сприяло аналізу економічного та торгового контексту. Хронологічний метод дозволив встановлювати періоди емісії окремих типів монет, дати тезаврації скарбів та визначати «найстарші» й «наймолодші» екземпляри, що є ключовим для реконструкції хронології монетного обігу.

Ми цілком погоджуємося із тезою українських учених В. Орлика та С. Орлик, про те, що лише комплексне застосування широкого спектра методів та їх інтегроване поєднання забезпечує об'єктивне відтворення історичних процесів¹.

З огляду на те, що дисертація виконана в межах нумізматичної проблематики, а її джерельну основу становлять автентичні монети, вагоме місце в роботі посідає застосування спеціалізованих нумізматичних методів, зокрема штемпельного аналізу, топографування знахідок та інших інструментів фахового опрацювання матеріалу. Значення комплексу таких методів у нумізматичних

¹ Орлик, В.М., Орлик, С.В. (2019).

студіях є дуже важливим, адже для якісно дослідження необхідно використання перш за все провести ідентифікацію монет, визначення їхніх метрологічних параметрів, датування окремих емісій і скарбів, типологізації, зіставлення штемпелів, дослідження елементного складу металу та залучення оптичних засобів аналізу. Ідентифікація монети передбачає встановлення емітента, імені правителя, належності до конкретного монетного двору й, за можливості, майстра. Обов'язковим складником дослідження є докладний опис із фіксацією зображень аверсу й реверсу, характеристик гурту та точним відтворенням легенд із їх інтерпретацією і перекладом. У роботі здійснено аналіз написання легенд, які також використовувалися як одна з типологічних ознак для виокремлення нових різновидів монет. У процесі атрибуції та диференціації варіантів було застосовано візуальний і порівняльний підходи, що дали змогу виявити відмінності у деталях зображень у межах одного типу. Близьким за змістом є спеціальний метод зіставлення штемпельних малюнків, який дозволяє простежити взаємозв'язки між окремими екземплярами. Для встановлення точних фізичних характеристик монет використовувалися вимірювальні прилади – електронні ваги та штангенциркуль; для детального огляду поверхні – оптичне обладнання, зокрема мікроскоп МБС-10. Статистичні методи були залучені з метою визначення питомої ваги різних емісій у структурі грошового обігу та обрахунку частки фальсифікатів. Хронологічний підхід застосовано для реконструкції динаміки й особливостей розвитку монетної системи. Поряд зі спеціальними нумізматичними інструментами у дослідженні використано комплекс загальнонаукових методів – емпіричних (порівняння, вимірювання), емпірично-теоретичних (аналіз і синтез, абстрагування, індукція та дедукція, історичний і логічний підходи) і теоретичних (інтерпретація, системний опис, рух від абстрактного до конкретного), що забезпечило цілісність і методологічну обґрунтованість отриманих результатів.

За останнє десятиліття істотно зросла роль сучасних інструментальних методів дослідження процесів карбування монет, серед яких особливе місце посідає рентгено-флуоресцентний аналіз (РФА) складу металевих сплавів.

Значення металографії для нумізматичних студій було успішно апробовано українським археологом С. Ольговським при дослідженні литих ольвійських монет¹. Застосування РФА дає змогу визначити елементний склад металу монет, заготовок і штемпелів, що дозволяє з високим ступенем імовірності встановити автентичність артефактів – відмежувати оригінальні давні вироби від фальсифікатів відповідної епохи або сучасних підробок. Результати РФА подаються у вигляді відсоткового співвідношення хімічних елементів, зафіксованих у процесі серії вимірювань. Прилади оснащені програмним забезпеченням, яке на основі математичної обробки даних обчислює концентрації елементів відповідно до характеру флуоресцентного випромінювання. Відображення показників у табличній формі забезпечує зручність їх аналізу та інтерпретації. Водночас слід враховувати, що археологічний метал є складною системою, яка поєднує первинний сплав і продукти тривалої корозії. Через обмежену глибину проникнення випромінювання сучасні РФА-аналізатори не завжди відображають внутрішню структуру неоднорідних сплавів, що може впливати на повноту отриманих даних. Для визначення елементного складу ряду ольвійських монет у дослідженні було здійснено кількісний аналіз сплавів із використанням експрес-аналізатора Expert 3L W108U.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У результаті проведеного дослідження встановлено, що історіографія ольвійської нумізматики має тривалу й складну історію розвитку, яка охоплює майже три століття наукових пошуків. Її еволюція відображає загальні процеси становлення нумізматики як історичної дисципліни: від перших описів окремих монет у працях європейських антикварів XVIII ст. до сучасних комплексних досліджень, що поєднують археологічні, історичні, джерелознавчі та археометричні підходи.

¹ Ольговский, С.Я. (1986).

З'ясовано, що перші дослідження ольвійських монет були пов'язані насамперед із їх атрибуцією та визначенням місця карбування. Важливим етапом розвитку науки стало обґрунтування належності монет із легендою ОΛΒΙΟ до Ольвії Понтійської, здійснене Ж. Пеллереном. Подальше накопичення нумізматичного матеріалу внаслідок знахідок на території Нижнього Побужжя дозволило перейти від поодиноких описів до перших систематизацій та спроб реконструкції історії монетної справи античного поліса.

Встановлено, що упродовж ХІХ ст. відбулося поступове перетворення ольвійської нумізматики з колекціонерської практики на самостійну галузь історичного знання. Праці Г. Келера, Д. Сестіні, І. Бларамберга, П. Кеппена, О. Уварова, Б. Кене, М. Мурзакевича, П. Бурачкова, В. Латишева, О. Орешнікова та інших дослідників заклали підвалини наукового вивчення монет Ольвії. Особливе значення мало усвідомлення монети як історичного джерела, здатного відображати економічні, політичні та культурні процеси античного суспільства.

Водночас аналіз історіографії показав, що розвиток досліджень відбувався в умовах численних втрат нумізматичного матеріалу, спричинених розпорошенням приватних колекцій, вивезенням знахідок за межі України та недосконалістю музейної практики ХІХ ст. Разом із тим саме діяльність музеїв, наукових товариств та приватних колекціонерів забезпечила збереження значної частини пам'яток і створила підґрунтя для подальших досліджень.

Дослідження джерельної бази засвідчило її комплексний характер. До кола основних джерел належать монети, монетні скарби, поодинокі знахідки, монетні заготовки, елементи виробничої інфраструктури та вагові гирі. Важливу допоміжну роль відіграють архівні документи, каталоги музейних і приватних колекцій, аукціонні описи, електронні бази даних, писемні свідчення античних авторів та результати попередніх наукових досліджень. Сукупність цих матеріалів забезпечує можливість комплексної реконструкції розвитку монетної справи Ольвії.

Встановлено, що сучасний рівень вивчення ольвійської нумізматики вимагає використання широкого кола методів дослідження. Застосування принципів об'єктивності та історизму, поєднання загальнонаукових і спеціальних нумізматичних методів, типологічного, порівняльного, метрологічного, топографічного, статистичного та археометричного аналізу створює належні умови для всебічного вивчення монетної справи Ольвії догетського періоду.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз засвідчив значний рівень наукового опрацювання окремих аспектів монетної справи Ольвії, водночас виявивши низку дискусійних і недостатньо досліджених проблем, пов'язаних із хронологією емісій, організацією монетного виробництва, особливостями грошового обігу та взаємовідносинами Ольвії із варварським світом. Наявна джерельна база та застосований методологічний інструментарій створюють необхідні передумови для комплексного дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя та реконструкції їхнього місця в історичному розвитку регіону.

Розділ 2

Монетна справа о. Березань та Ольвії архаїчного та класичного періодів

2.1 Зародження монетної справи о. Березань та Ольвії (монети -«стрілки» та монети-«дельфіни»)

Як відомо, перші монети з'явилися у другій половині VII ст. до Р.Х. у державі Лідія в Західній Малій Азії. Вони виготовлялися з природного сплаву

золота і срібла – електруму – та мали вигляд невеликих металевих зливків зі штемпельним зображенням, яке засвідчувало їхню вагу й гарантовану цінність¹. Найдавніші такі монети пов'язують із правлінням лідійських царів, зокрема Аліатта II, а їх подальше поширення відбулося за часів останнього царя Лідії Креза. З Лідії практика карбування монет швидко була запозичена грецькими полісами Малої Азії, після чого монетний обіг поширився в усьому античному світі. Необхідно зазначити, що перші монети карбувалися з електруму та срібла, поклади яких були доступними для перших емісійних центрів грецького світу. У Північно-Західному й Західному Причорномор'ї, в архаїчну добу не було власних джерел цих металів, тому, перші вироби, які переважна більшість дослідників цілком слушно вважають протомонетами виготовлялися із мідних сплавів. Необхідно зазначити, що в античному світі до V ст. до Р.Х. мідь і мідні сплави практично не використовувалися для виготовлення монет, винятком було лише Північно-Західне та Західне Причорномор'я. Литі монети виготовляли на острові Березань та в Ольвії, Істрії, Керкінітіді, Ніконії.

Двома основними типами «литих грошових (або протогрошових) знаків північно-східного Понту архаїчного та ранньокласичного періодів»² є бронзові монети-«стрілки» і монети-«дельфіни». Грошову форму даних литих виробів заперечує відомий бельгійський вчений Франсуа де Каллатай³. Так звані монети-«стрілки», які часто визначають як стрілоподібні протомонети, належать до найраніших форм грошових знаків у Північно-Західному та Західному Причорномор'ї. Використання монет-«стрілок» пов'язують із грецькими колоніями мілетського походження, зокрема з такими апойкіями, як Аполлонія, Істрія та поселення на острові Березань. Відповідно, знахідки цих архаїчних грошових форм фіксуються на територіях сучасної Болгарії, Румунії та України. Український археолог С. Ольговський цілком слушно зазначає, що «З VI ст. до Р.Х. у Північно-Західному Причорномор'ї в обіг почали надходити бронзові литі монети місцевого виробництва – спочатку монети-«стрілки», а згодом дельфіни.

¹ Van Alfen, P., & Wartenberg, U. (Eds.). (2020). White gold: Studies in early electrum coinage. New York: American Numismatic Society; Jerusalem: Israel Museum.

² Chistov, 2019: 99.

³ Callatay, 2019: 268–270.

Водночас у решті античного світу для виготовлення монет лиття не застосовували: монети карбувалися, хоча, як впливає з наведеного вище, технологія карбування була відома колоністам, зокрема на прикладі кізиків»¹. Питання про походження стрілоподібних протомонет залишається дискусійним. Частина дослідників пов'язує початок їх виробництва із центрами Західного Причорномор'я, тоді як інші вважають, що ця форма ранніх грошових знаків сформувалася у північнопонтійських колоніях. Археологічні знахідки засвідчують їх широку присутність у грецьких поселеннях регіону. Значна кількість стрілоподібних наконечників походить з розкопок таких античних центрів, як Березань, Ольвія, Ніконій, Істрос, Томіс та Одесос². Поширення таких знахідок дозволяє припускати існування інтенсивних економічних контактів між колоніями регіону, а можливо – і певної єдності грошового обігу в архаїчний період.

Археологічні матеріали свідчать про наявність кількох центрів виготовлення цих протомонет. Значна концентрація стрілоподібних грошових знаків у шарах другої половини VI ст. до Р.Х. на Березанському поселенні робить малоімовірним їх винятково західнопонтійське походження³. Водночас, як зазначав Дмитро Чістов, типологічний склад березанських знахідок майже повністю відповідає одному із відомих скарбів Західного Причорномор'я, що свідчить про синхронне виробництво аналогічних типів у різних центрах регіону⁴.

Не менш дискусійним є питання хронології обігу цих архаїчних грошових форм. Деякі дослідники датують початок їх використання періодом між заснуванням Борисфеніди та початком VI ст. до Р.Х., вважаючи, що перший етап їх функціонування в грошовому обігу припадає приблизно на 600–550 рр. до Р.Х.⁵ Подібної думки дотримувався і Дмитро Шелов, який пов'язував їх

¹ Ольговский, С. Я. (2022). Ольвийские дельфины и проблема связей Нижнего Побужья с Волго-Уралем. Археология Евразийских степей, (2), 461.

² Callatay (de), 2019: 264.

³ Chistov, 2019: 101.

⁴ Ibid.

⁵ Рубан, Урсалов, 1986: 48.

використання з рубежем VII–VI ст. до Р.Х. і серединою VI ст. до Р.Х.¹ Інші дослідники розширюють ці часові межі, припускаючи існування таких грошових знаків від кінця VII до початку V ст. до Р.Х. або навіть протягом усієї другої половини VI ст. до Р.Х.² За спостереженнями Дмитро Чістов, археологічні комплекси Березані вказують на появу стрілоподібних протомонет у грошовому обігу вже в другій чверті VI ст. до Р. Х.³ За дослідженнями археологічних матеріалів проведеним цим ученим, час обігу монет-«стрілок» складає кілька послідових періодів, зокрема, «перший період – від кінця VII до приблизно середини VI ст. до Р.Х. – характеризується відносно невеликою кількістю литих грошових знаків... Наступна, значно коротша фаза II-A (яка, ймовірно, охоплює кілька десятиліть – від 540-х рр. до останньої чверті VI ст. до Р.Х.)..., наступна фаза II-B (етапи 1–2), що відповідає останній чверті або кінцю VI ст. до Р.Х. – початку другої чверті V ст. до Р.Х.»⁴

Водночас поширення цих грошових знаків у різних частинах Причорномор'я, ймовірно, не було синхронним. Існує припущення, що ця форма ранніх грошей виникла у західнопонтійських центрах, а згодом поширилася на північне узбережжя Чорного моря. Якщо в Північно-Західному Причорномор'ї вони з'являються у пам'ятках середини VI ст. до Р.Х., то у західній частині регіону їх використання могло розпочатися ще у VII ст. до Р.Х.⁵ Згодом у північнопонтійських колоніях їх поступово замінили інші архаїчні грошові форми, зокрема так звані монети-«дельфіни», тоді як у західнопонтійському ареалі стрілоподібні знаки продовжували циркулювати.

З погляду технології виготовлення ці протомонети можна умовно поділити на дві основні групи. До першої належать переобладнані наконечники стріл, у яких порожнину втулки було запаяно, що позбавляло їх функції зброї⁶. До другої групи належать спеціально відлиті невеликі зливки, відразу створені у формі

¹ Шелов, 1987: 125.

² Загинайло, 1982: 25; Карышковский, 1988: 30; Talmaçhi, 2015: 26

³ Chistov, 2019: 101

⁴ Chistov, 2019: 100

⁵ Orlyk V., Orlyk M., 2023

⁶ Орлик, М., 2025.

наконечників стріл без конструктивних елементів для кріплення до деревка¹. Останні, своєю чергою, поділяються на кілька морфологічних варіантів. Подібна класифікація дозволяє простежити еволюцію ранніх грошових форм – від використання демілітаризованих предметів до виготовлення спеціалізованих протомонет, а згодом і до появи інших локальних типів, зокрема зооморфних «дельфінів».

Тривалий час вважалося, що стрілоподібні протомонети слугували виключно дрібними розмінними знаками, які використовувалися у локальному торговельному обігу грецьких колоній. Проте сучасні дослідження ставлять під сумнів їх суто грецьке походження. Подібні предмети мали поширення і серед фракійського населення. Михайло Орлик, зазначає, що «феноменальність монети-«стрілки» робить також той факт, що ідея монетизації даної форми з'являється цілком синхронно у грецькому та фракійсько-варварському світах, що може свідчити про міжкультурне проникнення подібних ідей, яке потенційно могло стати наслідком торгівлі»². Це могло бути наслідком активних торговельних контактів між колоністами та корінним населенням.

Показово, що найбільше різновидів стрілоподібних грошових знаків відомо саме у Західному Причорномор'ї, що також може свідчити про важливу роль цього регіону у формуванні та поширенні даної форми раннього грошового обігу.

Відомі сьогодні монети-«стрілки» поділяють на кілька типологічних груп, до яких належать як прості листоподібні форми, так і орнаментовані екземпляри. Український нумізмат В. Анохін виділяв чотири основні типи таких виробів: вузькі листоподібні зразки; вузькі листкоподібні монети-«стрілки» з косими ребрами, що відходять від центрального стрижня; монети-«стрілки» трьох різновидів із додатковими знаками (колесо, плоский бік або літера А); а також вироби, на одному боці яких відтворено стрілку, а на іншому – дельфіна чи рибу³.

¹ Там само.

² Там само.

³ Анохин 1986, 76

Румунський дослідник Г. Талмацці запропонував більш деталізовану типологію, поділивши весь корпус монет-«стрілок» на шість типів: «класичні» зразки; стрілкоподібні грошові знаки із символом колеса; стрілкоподібні знаки із символом «ялинки»; стрілкоподібні знаки з іншим різновидом символу колеса; стрілкоподібні знаки із зображенням якоря та літери А; а також стрілкоподібні знаки із символом сокири¹. Таким чином, класифікація Г. Талмацці значно розширює та деталізує групу монет-«стрілок» із додатковими символами, яку В. Анохін об'єднував у межах третього типу. розроблену На основі попередніх схем розроблених болгарськими та румунськими дослідниками та П. Каришковським, Д. Чістов, запропонував власну схему, виділяючи наступні типи даних протомонет: «Тип 1 (α) охоплює вузькі видовжені знаки у формі листка верби, зазвичай із центральним і двома виразними бічними ребрами. Найпоширеніший тип 2 (β) представлений знаками лавролистої форми. До типу 3 (γ) належать широкі стрілоподібні монети кутової або ромбоподібної форми»². У типі 2, Д. Чістов виділяє тип 2А «лавролисті стрілоподібні монети з рельєфним орнаментом у вигляді ребер, що перетинають лезо під кутом до центрального стрижня»³ та тип 2 В «стрілоподібна монета з роздвоєним стрижнем у формі риб'ячого хвоста»⁴. До даної схеми не увійшли примірники монет-«стрілок» із літерами або символами, які не відомі у знахідках на о. Березань які аналізував Д. Чістов, водночас такі знахідки зафіксовані в хорі Ольвії⁵, тому, на наше переконання більш практичною для вивчення монетної справи в Північно-Західному та Західному Причорномор'ї є класифікація Г. Талмацці.

Хоча дійсно у Нижньому Побужжі безперечно є свої особливості функціонування монет-«стрілок». Так, зокрема, різновиди монет-«стрілок», які знаходять у цьому регіоні, окрім тих, що мають зображення «істрійського колеса» або літеру «А», не дають можливості чіткої локалізації місць їхнього виготовлення. У той же час, монети-«стрілки» з о. Березань, мають свою власну

¹ Talmațchi 2015, 25, 27

² Chistov, 2019: 102.

³ Chistov, 2019: 102.

⁴ Chistov, 2019: 102.

⁵ Orlyk, V., Orlyk, M., 2023.

унікальну форму, зокрема, мають роздвоєне закінчення у вигляді риб'ячого хвоста. За оцінками фахівців та нашими власними спостереженнями (дисертант брав безпосередню участь у археологічних розкопках на о. Березань у польових сезонах 2014, 2015, 2016, 2017, 2018 та 2020 років) можна виокремити не менше 3 типів (різновидів) березанських монет-«стрілок» (Рис. 2.1).

Рис. 2.1

Схематично ми це зобразили наступним чином (Рис. 2.2)

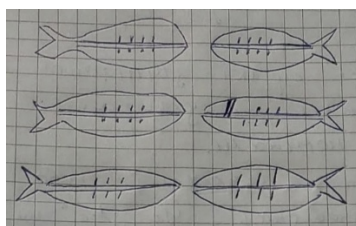

Рис. 2.2

Окрім власне монет-«стрілок» на о. Березань зафіксовані знахідки двох різновидів сегментів із 1 стрілкою (Рис. 2.3).

Рис. 2.3

Відомий також 1 різновид великих сегментів (Рис. 2.4), розміром 53 мм. та вагою 49,77 г.

Рис. 2.4

Хронологічно дані сегменти, на думку дисертанта припадають на другу чверть VI ст. до Р.Х., адже згідно археологічних матеріалів 550 р. до Р.Х. з'являються дельфіни¹.

Таким чином, дисертант виділяє наступні типи березанських литих протомонет: 3 стрілки, 2 сегмента з 1 стрілкою і 1 сегмент з 3 стрілками.

Проведений М. Орликом рентгенофлуоресцентний аналіз різних зразків монет-«стрілок» та монет-«дельфінів», засвідчив наявність у складі деяких різновидів монет-«стрілок» та усіх досліджених ним типах монет-«дельфінів» частки свинцю, особливо в монеті-«дельфіні» із літерами ΘΥ². Учений, цілком слушно зазначив, що «усвідомлюючи той факт, що монети-«дельфіни» відносяться до більш пізнього періоду, то можна припустити, що дані стрілки є зразками більш пізніх емісій»³. Окремі археологічні знахідки свідчать про одночасне використання монет-«стрілок» і монет-«дельфінів». Зокрема, Сергій Ольговський, досліджуючи ливарні форми з Ольвії, зазначав, що під час розкопок 1982 р. у виробничому контексті разом зі шлаком було знайдено обидва типи цих литих грошових знаків⁴. Подібні спостереження наводить і Дмитро Чістов, який вважає імовірним їх паралельний обіг до середини – третьої чверті

¹ Chistov, 2019: 100.

² Orlyk, V., Orlyk, M. 2023: 10.

³ Ibid.: 11.

⁴ Ol'govskii, 2016b: 192.

V ст. до Р.Х., після чого монети-«стрілки» остаточно зникли з грошового використання¹.

Бронзові литі монети Ольвії, відомі як «дельфіни», становлять унікальне явище в античній нумізматиці, відображаючи ранні етапи випуску та обігу бронзових монет у Північно-Західному Причорномор'ї. Якщо питання локалізації місця виготовлення монет-«стрілок» до сих пір залишається дискусійним серед дослідників, то монети-«дельфіни» це безсумнівно продукція ольвійського полісу, і в питанні локалізації виробництва бронзових дельфінів у Ольвії існує консенсус між нумізматами та археологами. Монети-«дельфіни» поділяються на дві категорії: двобічні, зі схематично відтвореним тілом дельфіна з рельєфними очима та боковими плавниками, та однобічні з плоскою стороною, де стоїть напис ΑΡΙΧΟ або ΘΥ. Якщо монети-«дельфіни» з написами мають стабільну форму, то двобічні, без написів. Дослідники протягом століть намагалися створити типології та хронології цих монет. Першим таку спробу здійснив В. Голубцов, відносячи монети-«дельфіни» до VI – початку V ст. до Р.Х. О. Зограф уточнив період обігу: великі монети з написами ΑΡΙΧΟ та ΘΥ – наприкінці VI ст. до Р.Х., дрібні анепіграфні – до IV ст. до Р.Х. Л. Харко створив власну класифікацію, розділивши анепіграфні випуски на п'ять стилістичних груп, що включають понад сімдесят варіантів², хронологічно визначивши кожен з цих п'яти груп, хоча ця типологія отримала досить аргументовану критику В. Лапіна, теорія якого в свою чергу зазнала критичних зауважень Д. Чістова, котрий вважає класифікацію Л. Харка більш аргументованою. В. Анохін виділив лише три основні типи дрібних анепіграфних монет-«дельфінів», запропонувавши початок їхнього випуску віднести до третьої чверті VI ст. до Р.Х., вважаючи, що вони виготовлялися до кінця IV ст. до Р.Х. П. Каришковський вважав, що період емісії монет-«дельфінів» у Ольвії тривав майже два століття³, а їх поява супроводжувала витіснення монет-«стрілок». На основі археологічного матеріалу із о. Березань,

¹ Chistov, 2019: 101.

² Харко, 1964, с. 324

³ Карышковский, 1962: 224.

Д. Чістов, стверджує, що «масове виробництво перших серій «дельфінів», безсумнівно, відбувалося у третій чверті VI ст. до Р.Х.»¹.

Анепіграфні монети-«дельфіни» за ваговими характеристиками поділяються на чотири номінали. Окрім простих, широко відомих навіть не фахівцям із ольвійської нумізматики монет-«дельфінів», існує ще й серія монет-«дельфінів» більших номіналів. За нашими спостереженнями, це ще три групи номіналів: великі «дельфіни» вагою в межах 75-105 г. (Рис. 2.5)

Рис. 2. 5 (без масштабу)

Середній номінал (Рис. 2.6) має вагу близько 40 г.

Рис. 2.6 (без масштабу)

Менший номінал монети-«дельфіна» (Рис. 2.7) має вагу близько 18 г.

¹ Chistov, 2019: 100.

Рис. 2.7 (без масштабу)

Необхідно зазначити, що звичайні (ймовірно найменшого номіналу) анепіграфні монети-«дельфіни» (Рис. 2.8) різняться не лише великою кількістю стилістичних варіантів навіть у межах п'яти типів за класифікацією Л. Харка чи трьох за класифікацією В. Анохіна.

Рис. 2.8

Проведений дисертантом аналіз відомих монет-«дельфінів» дозволяє виділити вісімнадцять основних їхніх типів (Рис. 2.9), які об'єднують близько 130 різновидів (ливарних форм). Основою запропонованої нами типології стали особливості загального контуру виробу, форма головної та хвостової частин, характер рельєфних нервюр, спосіб передачі ока, пропорції тулуба, а також окремі технологічні ознаки лиття.

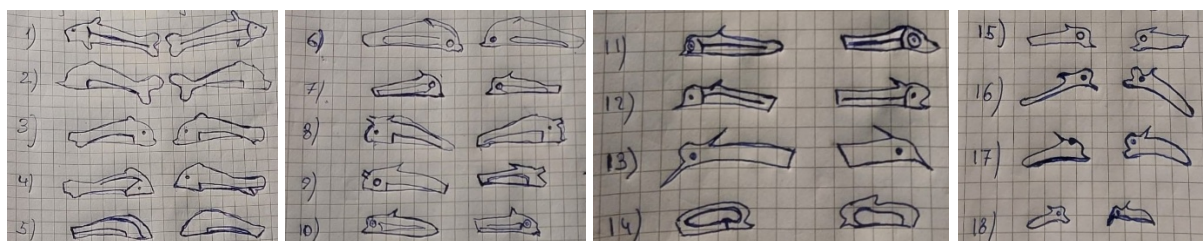

Рис. 2.9

До першого типу належать вироби, які за своїми обрисами істотно відрізняються від більшості інших «дельфінів» і за формою наближаються радше до осетрових риб. Для них характерні виразний нижній плавець та розвинена система поздовжніх нервюр у центральній частині тулуба.

Другий тип представлений монетами із заокругленими пропорціями тулуба та ретельно опрацьованим хвостовим плавцем, що належить до найбільш реалістично виконаних елементів зображення.

Для третього типу характерна більш архаїчна манера виконання. Його вирізняють масивний тулуб, грубе моделювання поверхні, своєрідна система рельєфних ребер та специфічна форма хвоста.

Четвертий тип характеризується відносно реалістичним зображенням дельфіна та наявністю додаткової нервюри біля ока, що є його основною діагностичною ознакою.

П'ятий тип представлений схематизованими зображеннями, побудованими за допомогою поєднання овальних і прямих нервюр, які формують спрощений контур тіла тварини.

Шостий тип вирізняється лаконічністю художнього виконання та стійкими пропорціями основних елементів зображення.

Сьомий тип близький до архаїчних форм, проте відрізняється меншими розмірами та наявністю додаткової центральної нервюри.

Восьмий тип загалом подібний до третього, однак має важливу технологічну особливість: літник розташований не біля хвостового плавця, як у більшості випадків, а в головній частині виробу.

Дев'ятий тип також належить до архаїчних форм і характеризується іншою конфігурацією тулуба. Його особливістю є ливарний канал, розташований у головній частині. Саме цей різновид був виокремлений О. Пиворовичем як «кателіновський» тип.

Десятий тип представлений монетами з найбільш натуралістичним зображенням дельфіна, пропорції якого найближчі до реальних біологічних форм.

Для одинадцятого типу характерними є добре виражені центральні нервюри та специфічне оформлення ока у вигляді знака, подібного до грецької літери тета.

Дванадцятий тип близький до попереднього, однак око передано у вигляді звичайної округлої крапки.

Тринадцятий тип вирізняється високим ступенем схематизації. Для нього характерні непропорційно видовжене рило та спрощене зображення плавця.

Чотирнадцятий тип представлений виробами, зображення яких майже повністю розміщене в межах заглибленої тарілкоподібної поверхні.

П'ятнадцятий тип характеризується особливою формою ока, виконаного у вигляді кола, що нагадує грецьку літеру омікрон.

Шістнадцятий тип вирізняється своєрідними пропорціями тулуба, внаслідок чого його інколи умовно визначають як «качкоподібний». Для цього типу характерна значна кількість варіантів та рідкісне оформлення хвостового проливу.

Сімнадцятий тип відображає подальшу стилістичну деградацію зображення. Контури дельфіна стають схематичними, втрачаються природні пропорції, а око зміщується до ділянки плавця.

До вісімнадцятого типу належать найменші за розмірами та, ймовірно, найпізніші анепіграфні монети-«дельфіни». Незважаючи на значне зменшення розмірів, вони зберігають характерні технологічні ознаки попередніх ливарних форм, що свідчить про спадковість виробничої традиції.

Таким чином, до найбільш архаїчних належать типи 1, 3, 7, 8 та 9. Їх об'єднує збереження ранніх рис у морфології виробів, що проявляється у

масивності форм, виразній пластичності рельєфу та низці технологічних особливостей. У межах цієї групи простежуються як найбільш ранні художні традиції відтворення образу дельфіна, так і окремі виробничі прийоми, які відрізняють її від наступних типологічних серій.

Типи 2, 4, 6 та 10 утворюють групу виробів, у яких найповніше простежується прагнення до натуралістичної передачі образу. Для них характерні збалансованість композиції, гармонійність пропорцій та ретельніше опрацювання окремих деталей, що свідчить про вищий рівень художнього виконання порівняно з більшістю інших типів.

Типи 5, 11, 12, 13, 14 та 15 представляють різні варіанти стилізованого трактування образу дельфіна. Для цієї групи характерне поступове посилення умовності зображення, використання різноманітних графічних прийомів та зростання ролі окремих декоративних елементів у формуванні загального вигляду виробу.

Окрему групу становлять типи 16–18, які, ймовірно, відображають завершальний етап розвитку анепіграфних монет-«дельфінів». Їх вирізняють спрощення форми, значна варіативність окремих ознак та тенденція до зменшення розмірів виробів, що може свідчити про поступову трансформацію традиції їх виготовлення.

Отже, проведений аналіз дозволив встановити, що виділені типи анепіграфних монет-«дельфінів» відрізняються між собою не лише зовнішніми морфологічними характеристиками, а й особливостями технології виготовлення. Запропонована типологія демонструє значно більшу різноманітність цієї категорії пам'яток, ніж це відображено в класифікаціях Л. Харка та В. Анохіна. Виділені типи відображають тривалий процес розвитку форми та художнього оформлення анепіграфних монет-«дельфінів», у межах якого простежується перехід від ранніх архаїчних різновидів до пізніх схематизованих форм. Водночас окремі морфологічні та технологічні ознаки можуть бути використані

для уточнення внутрішньої хронології цих виробів і реконструкції послідовності розвитку раннього ольвійського монетного виробництва.

Наша типологія анепіграфних монет-«дельфінів» ґрунтується на комплексному аналізі морфологічних і технологічних ознак виробів. На відміну від попередніх класифікацій, у яких основна увага приділялася загальним контурам зображення, запропонований підхід враховує особливості моделювання голови, тулуба та хвостового плавця, систему нервюр, характер передачі ока, а також технологічні особливості лиття.

Виділені вісімнадцять типів відображають значне різноманіття анепіграфних монет-«дельфінів» та свідчать про тривалий процес еволюції їхньої форми. Простежується поступовий перехід від більш натуралістичних і складних зображень до спрощених та схематизованих форм. Водночас окремі технологічні особливості, зокрема зміна місця розташування ливарного каналу, можуть бути використані для уточнення послідовності розвитку окремих типів та реконструкції ранніх етапів ольвійського монетного виробництва. Виділені типи демонструють поступову еволюцію форми анепіграфних монет-«дельфінів» від відносно натуралістичних і архаїчних зображень до значно спрощених та схематизованих форм. Водночас окремі технологічні особливості лиття дозволяють використовувати цю типологію не лише для морфологічної класифікації виробів, але й для реконструкції послідовності розвитку раннього ольвійського монетного виробництва.

Монети-«дельфіни» також різняться і хіміко-фізичними характеристиками. Так, зокрема, згідно результатів досліджень С. Ольговського, геохімічний склад металу анепіграфних монет-«дельфінів» має «дуже нестабільні і розпливчасті характеристики..., неможливо виділити якусь конкретну хімічну групу і прив'язати її до певного родовища»¹. На думку вченого, «типологічна різноманітність, нестабільність хіміко-металургійних характеристик металу дельфінів свідчать, що їх виготовляли різні майстри. Адже

¹ Ольговський, 1999:146

традиційна продукція одного майстра або ж однієї майстерні з колективом майстрів, характеризується сталістю таких характеристик. Як правило, мідна сировина в окремий металургійний центр, і навіть регіон, доставлялась з конкретного родовища. Певні рецептурні показники та типологічні форми також є характерними для окремих центрів і майстерень»¹.

Дана теза цілком узгоджується із гіпотезами П. Каришковського² та В. Анохіна про приватний характер випусків як монет-«стрілок» так і монет-«дельфінів». Геохімічний склад металу анепіграфних монет-«дельфінів» проведений С. Ольговським, дозволив ученому зробити висновок, про те що до V ст. до Р.Х., коли в Ольвії розпочалася емісія епіграфних дельфінів і литих ассів, у місті працювали запрошені майстри, ймовірно вихідці з різних регіонів варварського світу, які користувалися орендованими майстернями або створювали тимчасові виробничі осередки, де виготовляли різноманітні металеві вироби, зокрема прикраси у звіриному стилі. Саме в таких майстернях, на думку вченого відливалися «і анепіграфні дельфіни, можливо на замовлення міської адміністрації. Але при цьому кожен майстер дотримувався власного досвіду і своїх традицій, властивих тому металообробному осередку, звідкіля він приїхав. Це проявилось у типологічній розбіжності та різноманітності рецептів сплавів та використання міді різного походження»³.

Пізніші дельфіни з написами мали стабільну форму і за хіміко-металургічними характеристиками, згідно результатів досліджень С. Ольговського, були схожі на метал великих литих «асів», що з'явилися на початку V ст. до Р.Х., і відливалися вони виключно зі олов'яно-свинцевої бронзи, походження якої пов'язане з балкано-карпатськими родовищами⁴.

Цілком слушно вказує український археолог С. Ольговський, що «зовсім інакше виглядають епіграфіні дельфіни. Насамперед, усі вони майже одного розміру і однакової форми. Відливались виключно з олов'янисто-свинцевої

¹ Там само.

² Карышковский, 1962: 225; Анохин, 1989, 9.

³ Ольговський, 1999:146.

⁴ Ольговский, 1986, с. 103.

бронзи, майже з однаковими концентраціями штучних домішок і свинцю – 2-5%, в той час як анепіграфні дельфіни містять штучні домішки в концентраціях від 0,3 до 10% і більше. Параметри вміщення мікродомішок геохімічного походження в металі епіграфних дельфінів також дуже стабільні, це може свідчити, що сировина для виготовлення цих виробів походить з однієї конкретної гірничо-металургійної області і вироблялися вони в одному місці, майстрами з певними металургійними традиціями»¹.

Отже, наявний комплекс даних дає підстави стверджувати, що до V ст. до Р.Х., тобто до початку емісії епіграфних дельфінів і ассів, металургійне виробництво в Ольвії значною мірою забезпечувалося діяльністю приїжджих майстрів із варварського середовища. Археологічні матеріали, зокрема залишки печей у комплексах із металургійними відходами, переконливо свідчать про існування мобільних або тимчасових виробничих осередків. У межах таких майстерень, імовірно, здійснювалося також відливання анепіграфних дельфінів, що могло відбуватися за ініціативи або під контролем міської влади. Виробництво не мало уніфікованого характеру: технологічні підходи визначалися індивідуальним досвідом майстрів і традиціями різних металургійних центрів їхнього походження. Це безпосередньо відобразилося у типологічній неоднорідності виробів, варіативності рецептур сплавів та використанні сировини різного походження, що виключає існування єдиного стандартизованого виробничого центру на цьому етапі.

Як вказує С. Ольговський, «стабільність металу епіграфних дельфінів і ассів свідчить, що, починаючи з середини V ст. до Р.Х., зменшується кількість заїжджих майстрів і зароджується власне ольвійське ливарництво. У майстернях уже працюють грецькі ливарники, тому їхня продукція має сталу форму і розміри, з'являються написи грецькою мовою, що було неможливо, коли монети відливались заїжджими майстрами. Звичайно визначаються постійні джерела сировини, тому метал епіграфних дельфінів належить до однієї хімічної групи.

¹ Там же.

Стабільними стають і рецепти сплавів, що виступає тепер як риса, властива ольвійському виробництву»¹.

2.2 Великі литі монети

2.2.1 Литя монета групи Афін

Близько 480-470 рр. до Р.Х. в Ольвії з'являється новий тип литих монет. Це великі литі монети круглої форми, які в історіографії не зовсім коректно мають назву «асс». Інколи дослідники чи укладачі каталогів називають їх «тетраобол». Ці монети, на думку дисертанта, поділяються на 6 типів.

Перший тип (Рис. 2.10) це важкі монети, їхня вага в межах 300-370 г.

Рис. 2.10

Аверс: Голова Афіні лівору, зліва від портрету дельфін.

Реверс: Колесо, ΕΠΙ ΠΑΥΣΑ (виконана дзеркально)

Вага – 375 г., діаметр 85 мм.

¹ Ольговський, 1999:146.

Дана монета мала розмінний номінал (Рис. 2.11), ймовірно обол, вага якого складала майже $\frac{1}{4}$ великого номіналу і була в межах 67-82 г., а діаметр в межах 45-50 мм.

Рис. 2.11

Аверс: Голова Афіні лівору, зліва від портрету дельфін.

Реверс: Колесо.

Цей тип меншого номіналу відомий як з легендою ΕΠΙ ΠΑΥΣΑ, як і у великого номіналу, так і анепіграфний. Ці два типи складають першу серію литих круглих монет Ольвії.

Наступною була серія також із двох номіналів, але вже меншої ваги, на наше переконання, це була емісія 470-460 рр. до Р.Х.

Старший номінал (тип три) мав вагу в межах 240-280 г. і діаметр 75-78 г. (Рис. 2.12)

Рис. 2.12

Аверс: Голова Афіні лівору, зліва від портрету дельфін.

Реверс: Колесо, ЕΠ ΠΑΥΣΑ

Молодший (розмінний) номінал (тип чотири) мав вагу до 80 г. і діаметр близько 50 мм. (Рис. 2.13)

Рис. 2.13

Аверс: Голова Афіні лівору, зліва від портрету дельфін.

Реверс: Колесо, ЕΠ ΠΑΥΣΑ

На зміну цій серії, в 460-450 рр. до Р.Х., в Ольвії відбулася емісія серії також із двох номіналів, але вже значно меншої ваги.

Старший номінал (тип п'ять) відливався вагою 140-150 г. і мав легенду ΠΑΥΣ (Рис. 2.14)

Рис. 2.14

Аверс: Голова Афіни лівору, зліва від портрету дельфін.

Реверс: Зірка, у сегментах між променями зірки ПАΥΣ

Монети даної серії, мають два різновидів у залежності від зображення на реверсі колеса чи зірки (Рис. 2.15)

Рис. 2.15

Молодший номінал (тип шість), мав три різновиди, перші два аналогічні як і у старшого номіналу, а третій мав перевернуту літеру «Y» (Рис. 2.16).

Рис. 2.16

Шостий тип, емісія 450-440 рр. до Р.Х., мав зменшену вагу – 105-135 г.

Таким чином, монети групи Афіни становлять першу серію великих литих круглих монет Ольвії, яка перебувала в обігу приблизно у 480–440 рр. до Р.Х. Проведений аналіз дозволяє виділити шість основних типів, об'єднаних у три послідовні емісії, кожна з яких складалася зі старшого та молодшого номіналів.

Для розвитку цієї групи характерною є чітко виражена тенденція до поступового зменшення вагових параметрів монет. Якщо перші випуски представлені важкими виробами масою до 375 г, то в останній емісії вага старшого номіналу зменшується майже втричі. Аналогічні зміни простежуються і серед розмінних номіналів. Така динаміка свідчить про поступове реформування вагової системи та пошук оптимального співвідношення між номінальною вартістю й реальною масою монет.

Попри скорочення вагових характеристик, іконографічна програма серії загалом залишалася сталою. Основним зображенням аверсу була голова Афіни у профіль ліворуч із дельфіном, тоді як на реверсі використовувалися колесо або зірка в поєднанні з легендою ΕΠΙ ΠΑΥΣΑ чи її скороченими варіантами. Зміни в оформленні легенд і реверсних зображень дозволяють простежити внутрішню еволюцію серії та виділити окремі етапи її розвитку.

Важливою особливістю групи Афіни є існування у межах кожної емісії двономінальної структури, що передбачала випуск основного та розмінного номіналів. Це свідчить про подальше ускладнення грошового обігу Ольвії та формування більш досконалої монетної системи порівняно з попередніми етапами розвитку литих грошей.

Отже, монети групи Афіни відображають важливий етап еволюції ольвійської монетної справи середини V ст. до Р.Х., коли відбувалося поступове вдосконалення організації монетного виробництва, стандартизація вагових норм та формування стабільної системи номіналів. Саме ці емісії стали одним із завершальних етапів розвитку великої литої монети Ольвії напередодні подальших трансформацій місцевої монетної системи.

Вище ми наводили інформацію про зміни у хімічному складі епіграфічних монет-«дельфінів» відносно анепіграфічних, за спостереженнями С. Ольговського, «таким же чином можна охарактеризувати і метал литих ассів. Всі вони відлиті з бронзи з дуже стабільними хіміко-металургійними характеристиками. Певні розбіжності спостерігаються тільки в металі ассів

найбільш ранніх типів. Тобто на прикладі металу цих монет можна простежити процес становлення металообробки в Ольвії – від безпорядних характеристик до стабільних»¹. Тобто можна говорити про встановлення уніфікованої системи монетного виробництва в Ольвії до середини V ст. до Р.Х.

2.2.2 Лита монета групи АРІХО

У другій половині V ст. до Р.Х., на переконання дисертанта, в 440-410 (можливо 440-400) рр. до Р.Х. в Ольвії виготовлялися литі монети групи АРІХО, які включали п'ять номіналів.

Великий номінал (перший) – лита кругла монета із зображенням голови Горгони на аверсі та орла на дельфіні на реверсі монети (Рис. 2.17). Номінал даної монети найімовірніше відповідає 4 оболам.

Рис. 2.17

Аверс: Голова Горгони в анфас.

Реверс: А - Р - І - Х. Орел летить праворуч, тримає у лапах дельфіна

Даний тип монет має 9 різновидів, монети різняться кількістю завитків волосся Горгони, розміщенням літери Х або розміщення усіх літер у сегментах зображення реверса. Так, зокрема, 1-й різновид – 6 завитків, Х зверху (Додаток); 2-й різновид – 6 завитків, Х знизу; 3-й різновид – 6 завитків, Р у зворотному (ретроградному) напрямку; 4-й різновид – 6 завитків, літери зміщені до

¹ Ольговський, 1999:146.

наступних секторів; 5-й різновид – 7 завитків; 6-й різновид – 8 завитків, Х зверху; 7-й різновид – 8 завитків, Х знизу; 8-й різновид – 8 завитків, варіант і 9-й варіант – 10 завитків. Вага монет цього номіналу в межах 85-120 г.

Менший номінал (другий), за ваговими характеристиками складає $\frac{1}{4}$ першого номіналу і ймовірно відповідає оболу (Рис. 2.18).

Рис. 2.18

Аверс: Голова Горгони в анфас.

Реверс: А – Р – І – Х, між чотирма спицями колеса.

Серед монет цього номіналу, дисертант виділяє 6 типів (Додаток Б), які мають стилістичні відмінності: 6 завитків, колесо; 6 завитків, зірка; 6 завитків, зірка без «язичка»; 6 завитків, колесо, А перевернута; 7 завитків; 7 завитків, варіант. Вага монет даного номіналу 25-28 г.

Наступним номіналом є половина обола (Рис. 2.19)

Рис. 2.19

Аверс: Голова Горгони в анфас.

Реверс: А – Р – І – Х, між чотирма спицями колеса.

Серед монет цього номіналу, дисертант виділяє 8 типів (Додаток В), які мають наступні стилістичні відмінності: 1) колесо; 2) зірка; 3) зірка, варіант; 4) зірка, літера Р зміщена; 5) зірка, легенда АРІХ; 5а) варіант; 6) зірка, легенда АХІР; 7) зірка, легенда АХІР, літера Р ретроградна; 8) зірка, легенда АХРІ.

До цієї ж групи литих монет належать два номінали монет-«дельфінів», більший номінал має на пласкому боці напис АРІХО (Рис. 2.20)

Рис. 2.20

Монети-«дельфіни» цього типу, як видно із Рис.19 мають відмінності у форматі напису: варіант а – великі літери, варіант б – малі літери. Монети-«дельфіни» даного типу мають вагу близько-3-5 г. і мають відповідати номіналу дихалк або $\frac{1}{5}$ обола.

Найменшим розмірним номіналом даної серії монет є монета-«дельфін» із написом на пласкому боці ОУ (Рис. 2.21).

Рис. 2.21

Даний тип монет-«дельфінів» із написом на пласкому боці має два різновиди: перший напис ОУ, другий –УО.

Таким чином, група АРІХО становить один із найбільш розвинених етапів існування литої монети Ольвії другої половини V ст. до Р.Х. На відміну від

попередніх серій, її монетна система характеризувалася значною номінальною диференціацією та включала щонайменше п'ять взаємопов'язаних номіналів, представлених як великими круглими литими монетами, так і монетами-«дельфінами».

Основу серії становили три круглі литі номінали із зображенням голови Горгони на аверсі та різними варіантами оформлення реверсу. Їх об'єднує спільна іконографічна програма, центральним елементом якої виступає легенда ΑΡΙΧΟ, що стала визначальною ознакою всієї групи. Водночас значна кількість стилістичних різновидів свідчить про тривале функціонування серії та багатоетапний характер її виготовлення.

Особливо показовою є варіативність старшого номіналу, серед якого виділено дев'ять різновидів. Відмінності у передачі волосся Горгони, розташуванні літер легенди та окремих деталях композиції свідчать про існування кількох послідовних ливарних форм і відображають поступовий розвиток монетного виробництва в межах однієї емісійної традиції. Аналогічні процеси простежуються і серед молодших номіналів, де різноманіття варіантів пов'язане як зі змінами окремих елементів зображення, так і з особливостями розташування легенди.

Важливою особливістю групи ΑΡΙΧΟ є поєднання в межах однієї монетної серії круглих литих монет та монет-«дельфінів». Така структура свідчить про існування складної системи грошового обігу, в якій великі номінали забезпечували обслуговування значних розрахунків, тоді як дрібні литі «дельфіни» використовувалися для повсякденних операцій. Особливого значення набуває поява на плоскому боці монет-«дельфінів» легенд ΑΡΙΧΟ та ΟΥ, що демонструє прагнення до включення дрібних номіналів у єдину монетну систему.

Вагові характеристики номіналів дозволяють простежити досить чітку систему співвідношень між окремими елементами серії. Найбільший номінал, який, імовірно, відповідав чотирьом оболам, доповнювався оболувим,

напівоболовим та двома дрібнішими розмірними номіналами. Така структура свідчить про подальше вдосконалення монетної системи Ольвії та формування багаторівневого номінального ряду, здатного забезпечувати потреби різних сфер економічного життя поліса.

Отже, група АРІХО відображає завершальний етап розвитку великих литих монет Ольвії у другій половині V ст. до Р.Х. Характерною рисою цієї серії є поєднання розвиненої номінальної структури, сталої іконографічної програми та значної кількості стилістичних різновидів. Усе це свідчить про високий рівень організації монетного виробництва, подальшу стандартизацію грошового обігу та ускладнення економічних відносин у полісі. Виділені типи та різновиди групи АРІХО створюють важливе підґрунтя для уточнення внутрішньої хронології ольвійських литих монет і реконструкції розвитку місцевої монетної справи напередодні переходу до карбованої монети.

2.3. Фінал литої монети та поступовий перехід до карбованих монет

2.3.1. Завершення виготовлення литої монети та поступовий перехід до карбованих монет

Наприкінці V ст. до Р.Х., зокрема близько 410 (400) р. до Р.Х. в монетній справі Ольвії відбувається чергова зміна іконографії великих литих монет, на зміну монетних типів із зображенням голови Горгони на аверсі та орла на дельфіні на реверсі монети приходить новий тип – із зображенням на аверсі Деметри та орла на дельфіні на реверсі (Рис. 2.22). Дана серія на переконання дисертанта виготовлялася тривалий час, можливо до 370 (350) р. до Р.Х., про що свідчить велика кількість різновидів кожного типу монет даної серії. Як і найбільший номінал литих монет попередньої серії так і найбільша монета цієї нової серії ймовірно мала номінал тетрабол (?).

Рис. 2.22

Аверс: Голова Деметри анфас.

Реверс: Орел на дельфіні

Даний тип монети має 14 різновидів (Додаток Г).

1. різновид: Орел ліворуч ОΛΒΙΝ;
2. різновид: Орел праворуч ОΛΒΙΝ;
3. різновид: Орел ліворуч ОΛΒΒΙΝ;
4. різновид: Орел ліворуч, внизу Α;
5. різновид: Орел ліворуч, внизу Я;
6. різновид: Орел ліворуч, внизу Γ;
7. різновид: Орел ліворуч, внизу Δ;
8. різновид: Орел ліворуч, внизу гілка та Δ;
9. різновид: Орел праворуч, внизу гілка та Δ;
10. різновид: Орел ліворуч, внизу Ε;
11. різновид: Орел ліворуч, внизу колос вліво;
12. різновид: Орел праворуч, внизу колос вліво;
13. різновид: Орел праворуч, ΗΙΛ-Ο, внизу колос вліво та Υ;

14. різновид: Орел праворуч, $\Pi\Gamma\Lambda O$, внизу колос вправо та Y.

Як бачимо, усі чотирнадцять різновидів даного типу литих монет, умовно об'єднуються у три іконографічні групи.

До першої групи належать різновиди 1–3, для яких характерним є використання етнікона $O\Lambda B\Gamma\Lambda N$ як основного елемента легенди реверсу. Відмінності між ними зводяться до напрямку руху орла та окремих особливостей напису, що, ймовірно, відображає ранній етап розвитку цієї серії.

Другу групу утворюють різновиди 4–10. Їх об'єднує використання додаткових літерних позначень і символів у нижній частині композиції реверсу. До цієї групи належать монети з окремими літерами, а також варіанти, доповнені рослинними елементами. Наявність таких позначень може свідчити про існування окремих емісій або виробничих серій у межах єдиного монетного типу.

До третьої групи належать різновиди 11–14, визначальною ознакою яких є поява колоса як додаткового символу реверсу. У найбільш пізніх варіантах цієї групи спостерігається ускладнення легенди та композиції загалом, що проявляється у використанні додаткових літерних позначень і зміні розташування окремих елементів зображення.

Таким чином, виділені різновиди відображають поступовий розвиток іконографічної програми серії. Простежується перехід від відносно простих композицій із використанням лише етнікона до складніших варіантів, доповнених літерними позначеннями, рослинними символами та розширеною системою диферентів. Це свідчить про тривале функціонування даного монетного типу та послідовну еволюцію його оформлення впродовж другої половини V – початку IV ст. до Р.Х.

Даний тип тетробола(?), ми позначаємо **A**, мав фракції: **B** (обол ?), **C** (дихалк ?), **D** (халк?), **E** (геміхалк?).

Більшою фракцією найбільшого номіналу даної серії тетраоболу (?) була лита монета із зображенням на аверсі голови Горгони в анфас та орла на дельфіні на реверсі (Рис. 2.23). Монети даного номіналу мають вагу 18-22 г. та діаметр близько 36-39 мм.

Рис. 2.23

Аверс: Голова Горгони в анфас.

Реверс: Орел на дельфіні ліворуч.

Проведений дисертантом аналіз іконографії корпусу цього типу монет, дозволяє виокремити 15 їхніх різновидів, які поділяються на три групи:

I група 8 різновидів;

II група 2 різновиди;

III група 6 різновидів.

Так, до монет першої групи належать литі монети які мають наступну іконографію реверсу – орла на дельфіні та особливості легенди (Рис. 2.24)

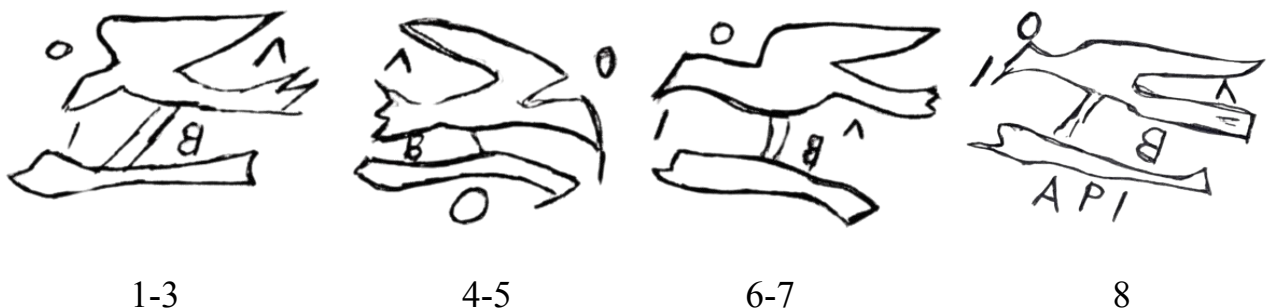

Рис. 2.24 Схематичне зображення іконографії реверсу монет першої групи

Дані монети також різняться іконографією медузи Горгони на аверсі, зокрема, її зображенням без язика та із язиком. У поєднанні із наведеними на

Рис. 24 типами реверсу, монети даної групи об'єднують вісім різновидів: 1) Горгона без язика; 2) Горгона з язиком; 3) О під дельфіном, Горгона без язика; 4) Горгона без язика; 5) Горгона з язиком; 6) Горгона без язика; 7) Горгона з язиком; 8) Горгона з язиком, диферент API.

Необхідно зазначити, що досліджений дисертантом різновид 8, окрім етнікона О Λ Β Ι містить диферент API, даний тип монети відомий дослідникам, але через незадовільну якість збереження, диферент помилково визначався як KPI¹.

Стосовно другої групи, то ми відносимо до неї два різновиди із зображення на аверсі голови Горгони з язиком та наступними різновидами реверсу (Рис. 2.25)

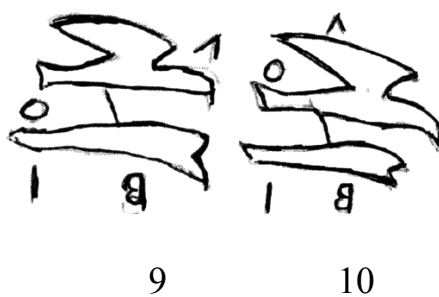

Рис. 2.25. Схематичне зображення іконографії реверсу монет другої групи

Монети третьої групи усі містять зображення медузи Горгони з язиком і різняться легендами реверсу, що наглядно демонструє схематичне зображення реверсів на Рис. 2.26.

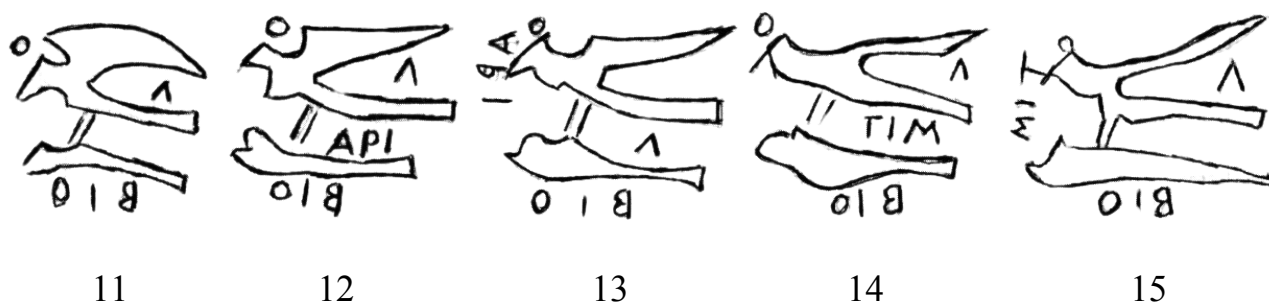

Рис. 26 Схематичне зображення іконографії реверсу монет третьої групи

¹ Анохін, 2011: С.42, №186

Таким чином, серія литих монет із зображенням Деметри на аверсі та орла на дельфіні на реверсі стала завершальним етапом розвитку великих литих монет Ольвії. Її поява наприкінці V ст. до Р.Х. засвідчила не лише зміну іконографічної програми монетного виробництва, але й подальше вдосконалення організації монетної справи поліса.

Характерною особливістю даної серії є надзвичайно розгалужена система різновидів. Лише серед старшого номіналу виділено чотирнадцять варіантів, які відрізняються напрямком зображення орла, особливостями легенд, наявністю додаткових символів та окремими деталями композиції. Подібна ситуація спостерігається і серед фракцій, де значна кількість різновидів пов'язана зі змінами іконографії Горгони, легенд та диферентів. Така різноманітність свідчить про тривале функціонування серії та багатоетапний характер її виготовлення.

Особливий інтерес становлять монети із зображенням Горгони та орла на дельфіні, серед яких дисертантом виділено п'ятнадцять різновидів, об'єднаних у три основні групи. Їхня систематизація дозволила простежити еволюцію реверсних легенд і додаткових позначень, а також уточнити окремі аспекти внутрішньої хронології серії. Важливим результатом дослідження стало уточнення читання диферента API на одному з різновидів, який у попередній літературі через незадовільний стан збереження монет помилково визначався як KPI.

Аналіз усіх номіналів цієї групи демонструє подальше ускладнення монетної системи Ольвії та високий рівень стандартизації монетного виробництва. Наявність розвиненого набору фракцій свідчить про функціонування повноцінної багаторівневої системи грошового обігу, здатної забезпечувати потреби як великих, так і дрібних розрахунків.

Водночас саме в межах цієї серії найбільш виразно проявляються ознаки завершення традиції литого монетного виробництва. Зростання кількості номіналів, ускладнення системи позначень, поява численних різновидів і

прагнення до чіткішої стандартизації свідчать про поступове вичерпання можливостей литої технології. Подальший розвиток монетної справи вимагав переходу до більш досконалих способів виготовлення монет, що й реалізувалося в Ольвії у вигляді поступового переходу від литих до карбованих емісій.

Отже, серія монет із зображенням Деметри та орла на дельфіні відображає фінальний етап розвитку ольвійської литої монети. Вона поєднує риси зрілої та добре організованої монетної системи з ознаками майбутніх трансформацій, які привели до утвердження карбованої монети. Саме тому ця група посідає особливе місце в історії монетної справи Нижнього Побужжя як своєрідна завершальна ланка багатовікової традиції литого монетного виробництва.

Щодо молодших номіналів, то проведений нами аналіз відомих нам корпусу цих монет дозволяє виокремити три номінали, ймовірно дихалк (?), халк (?) та геміхалк (?).

Особливо інформативними для розуміння переходу від виготовлення литих монет до карбованих в Ольвії є дихалки, адже першими монетами даного типу були литі монети (Рис. 2.27), але найімовірніше через технологічні незручності процесу виготовлення литих дрібних монет, монетарії Ольвії були змушені перейти до виготовлення монет шляхом карбування.

Рис. 2.27 Литий дрібний номінал (дихалк?) Ольвії (без масштабу)

Надалі лиття використовувалося виключно для виготовлення монетних заготовок, які перетворювалися у монети в процесі ручного карбування. Технологічні зміни виготовлення монет молодшого номіналу, зокрема, дихалку, створив феномен одночасного виготовлення великих литих монет двох

номіналів, ймовірно тетраоболу (?) та оболу (?) і карбованих монет молодших номіналів та їхнього одночасного використання у грошовому обігу.

Проведений дисертантом аналіз іконографії ольвійських дихалків (?) дозволяє виділити 66 типів таких монет: 1) лита монета без диферента, голова Деметри праворуч, орел праворуч; 2) (Таблиця 2.1)

Таблиця 2.1

Типи дихалків Ольвії

№	Диферент	Голова Деметри ліворуч	Голова Деметри праворуч	Орел ліворуч	Орел праворуч
1	Монета лита, без диферента		×		×
2	Монета карбована, без диферента		×		×
3	Аналогічно	×			×
4	Аналогічно	×		×	
5	Аналогічно		×	×	
6	ΟΛΒ:ΙΟ	×		×	
7	ΟΙΒΛΟ		×		×
8	ΒΑ під дельфіном		×		×
9	ΕΥ під дельфіном		×		×
10	ΤΙ під дельфіном		×		×
11	ΑΡΚΑ під дельфіном		×		×
12	ΑΡΚΑ під дельфіном	×			×
13	ΑΡΙΣΤ під дельфіном	×			×
14	ΑΡΙΣΤ під дельфіном	×		×	
15	ΑΝΔΡ під дельфіном	×			×
16	ΚΑΛΛΙ під дельфіном	×			×
17	ΜΟΝΙ під дельфіном	×			×

18	MONI під дельфіном	×		×	
19	ΞENO під дельфіном	×			×
20	ΞENO під дельфіном	×		×	
21	HPAΓOPAZ під дельфіном	×			×
22	HPAΓOPAZ під дельфіном	×		×	
23	— ITO під дельфіном	×			×
24	ΛEONT під дельфіном	×			×
25	KPI під дельфіном	×			×
26	HM під дельфіном		×		×
27	HM між хвостами		×		×
28	OΞΘ між хвостами		×		×
29	ΞΘ між хвостами		×		×
30	OΞ - Θ між орлом та дельфіном		×		×
31	OΞΘ під дельфіном		×		×
32	ϣH під дельфіном		×		×
33	ΩϣH під дельфіном		×		×
34	IΩϣH під дельфіном		×		×
35	YΞ під дельфіном		×		×
36	ΦYΞ під дельфіном		×		×
37	ΦYΞ ϣH під дельфіном		×		×
38	EYBIO під дельфіном		×		×
39	IΞYΞ під дельфіном		×		×
40	YΞIΞ під дельфіном		×		×
41	ΟΛΒΙΟ ΕΙ над орлом, YΞ під дельфіном		×		×
42	IΞ між хвостами, YΞ під дельфіном		×		×
43	YΞ між хвостами, IΞ під дельфіном		×		×
44	ϐIΞ між хвостами, YΞ під дельфіном		×		×
45	ϣIΞ під дельфіном		×		×

46	ΥΞ над хвостом орла, ΙΞ між хвостами		×		×
47	ϞΥΞ між хвостами		×		×
48	ΥΞ між хвостами, ϣΙΞ під дельфіном		×		×
49	ΙΞ між хвостами, ΥϣΞ під дельфіном		×		×
50	ΙΞ між хвостами, ϣΥΞ під дельфіном		×		×
51	ΔΙΟ під дельфіном		×		×
52	ΔΙΟ під дельфіном		×	×	
53	ΔΙΟΝ під дельфіном		×	×	
54	ΔΙΟ між хвостами		×	×	
55	ΑΘΗ під дельфіном		×	×	
56	ΑΘΗ між хвостами		×	×	
57	ΑΔΕΙ під дельфіном		×	×	
58	Α за головою орла, ΔΕΙ під дельфіном		×	×	
59	ΟΛΒΙΟ перевернуте на 180°		×	×	
60	ΑΠΙ під дельфіном		×	×	
61	ΕΥΠΡ під дельфіном		×	×	
62	ΕΥΠΡ під дельфіном, ΟΙΒΛΟ		×	×	
63	ΙΞΖΟΠ під дельфіном		×		×
64	ΠΟΣΕΙ під дельфіном, ΟΙΒΛΟ		×	×	
65	ΠΟΣΕΙ під дельфіном, ΟΛΒΙΟ		×	×	
66	ΑΡΤΕ під дельфіном				

Дані наведені у таблиці 2.1 свідчать про існування шістдесяти шести різновидів монет номіналу С (дихалках ?), причому сім різновидів не містять диферентів, а на інших п'ятдесяти дев'яти різновидах міститься мінімум двадцять вісім різновидів імен, навіть якщо припустити що диференти ΟΞΘ, ΞΘ;

ϢН, ΩϢН, ΙΩϢН; ΥΞ, ΦΥΞ; ΕΥΒΙΟ; ΙΞΥΞ, ΥΞΙΞ, ΥΞ, ϢΙΞ, ΒΥΞ; ΔΙΟ, ΔΙΟΝ належать лише п'яти особам. Відсутність даних імен у епонімному каталозі Ольвії першої половини VI ст. до Р.Х., може свідчити про те, що це імена осіб які не обіймали магістрацьких посад і могли карбувати монети самостійно, або від їхнього імені карбувалися дані монети на монетному дворі, а право на карбування могло бути отримане на відкупній основі, що унеможливило здійснити якісний просопографічний аналіз. Усе це суперечить тезі про карбування цих монет відповідальними особами – магістратами які обіймали посаду один рік. До речі, подібну ситуацію ми бачимо на більш пізніх емісіях ольвійських монет відомих як «борисфени», на яких зафіксовано більше ста диферентів, а відповідно до археологічних даних вони могли карбуватися не більше 70-80 років.

Монети номіналу **В** із диферентом **ΤΙΜ** (третя група) пов'язані з монетами номіналу **С** із диферентом **ΤΙ**, а монети номіналу **В** із диферентом **ΑΡΙ** (друга і третя групи) пов'язані із монетами номіналу **С** із диферентом **ΑΡΙΣ**. Окрім цього, Монети із диферентом **ΑΡΚΑ**, є об'єднуючим елементом для монет номіналу **С** (дихалках?), в іконографії яких відбувається зміна орієнтації зображення Деметри, монети №11 містять зображення повернуте праворуч, а №12 – ліворуч. На Рис. 2.28. наведений приклад такої зміни іконографії монет номіналу **С** (дихалках ?).

Рис. 2.28 Зміна іконографії голови Деметри та її орієнтації (праворуч - ліворуч) на монетах номіналу **С** (дихалках ?)

Серед виділених нами типів монет номіналу С (дихалків ?) містяться монети які дослідники відносили як до монет емітованих в першій третині 4 ст. до Р.Х.¹, так і до більш пізньої емісії, зокрема, до монет так званої оболної серії². Введення до наукового обігу литої монети номіналу С (дихалк ?) у контексті скарбу 2011 р., суттєво змінює розуміння процесу переходу від литих монет до карбованих у Ольвії. Монетний скарб 2011 року із Миколаївської області, на території якої, до речі знаходяться руїни Ольвії та була ольвійська хора, є своєрідним зліпком із грошового обігу першої половини 4 ст. до Р.Х. і вказує на одночасне використання у грошовому обігу Ольвії литих монет великих номіналів А (тетраобола?) і В (обола?) та литих і карбованих монет номіналу С (дихалк?) який був їхньою фракцією. Відсутність у скарбі ряду різновидів монет номіналу С (дихалк?), зокрема, з іменем АРТЕ, вказує на те, що скарб був тезаврований ще до завершення одночасного випуску литих та карбованих монет і відповідно до переходу до виготовлення ольвійських монет виключно шляхом їхнього карбування, як це було з так званою оболною серією.

Із монетами номіналу С (дихалк ?) пов'язані дрібніші розмінні фракції номіналів D (халк?) та E (геміхалк?) даної серії.

Проведене дисертантом дослідження іконографії номіналів D (халк?), засвідчило, що усі монети мають спільну іконографію аверсу на якому зображено Деметру праворуч, а от іконографія реверсу із легендою ОΛΒΙΟ та зображення дельфіна і колоса, дозволяє виділити п'ять різновидів цих монет. Так, зокрема, перший різновид містить зображення дельфіна праворуч і колоса під ним також праворуч; другий – дельфіна праворуч, колоса ліворуч; третій – дельфіна ліворуч, колоса ліворуч; четвертий – дельфіна праворуч, колоса ліворуч, а легенді пропущена літера Ι; п'ятий – дельфіна ліворуч, колоса праворуч.

Стосовно найменшого номіналу E (геміхалк?) монет даної серії, то ми виділяємо чотири їхні різновиди: перший – ОΛΒΙ, дельфін праворуч, колос

¹ Нечитайло 2000, 24;Анохин 2011, 42

² Каришковский 1988; Туровский, Демьянчук 2000; Ніколаєв 2025.

праворуч; другий – ОЛВІН, дельфін праворуч, колос праворуч; третій – ОЛВІ, дельфін ліворуч, колос ліворуч; четвертий ОЛВІ, дельфін праворуч, колос ліворуч.

Необхідно зазначити, що монети дрібних номіналів дослідженої нами серії карбувалися на монетних заготовках які суттєво відрізняються від монетних заготовок так званої «обольної» серії і не могли карбуватися із ними одночасно.

Отже, проведене дисертантом дослідження дозволяє сформулювати ряд висновків, які суттєво змінюють усталені уявлення про монетну справу Ольвії кінця V – першої третини (половини?) IV ст. до Р.Х. По-перше, не існувало ніякого повернення до виготовлення монет шляхом лиття після першої серії карбованих монет. Литі монети великих номіналів **А** (тетрабол ?), **В** (обол ?) та дрібного номіналу **С** (дихалк ?) виготовлялися хронологічно після завершення випуску литих монет попередньої серії типів монет групи АРІХО. По-друге, дослідження ольвійських литих і карбованих монет номіналу **С** (дихалків ?) та їхня наявність у скарбі 2011 р. разом із великими литими монетами номіналів **А** і **В**, свідчить про одночасний обіг в Ольвії литих монет номіналів **А** (тетрабол ?), **В** (обол ?), литих монет номіналу **С** (дихалк ?) та карбованих монет номіналів **С** (дихалк ?), **Д** (халк?), **Е** (геміхалк?). На зміну цій серії монет, у якій були великі литі монети та дрібні (розмінні) литі і карбовані монети, прийшли монети так званої «обольної» серії, і в монетній справі Ольвії, не пізніше середини IV ст. до Р.Х. відбувся повний перехід від виготовлення монет шляхом лиття до карбування.

2.3.2 Корпус молодших номіналів карбованої міді

Під час роботи над проблемою систематизації дрібних мідних монет Ольвії дисертантом було виокремлено 54 монетних типи та їхні різновиди (Додаток Г). У свою чергу, різновиди були поділені на номінали на основі праць П. Й. Каришковського, а неопубліковані – на основі зображень на реверсах

монет. Особливістю досліджуваних монет є великий розподіл ваги кожного окремого номіналу, а прив'язка до зображення була обрана автором як пріоритетна. Щоб уникнути помилок і для спрощення вивчення даного матеріалу всі дані зібрані в таблиці з прив'язкою до номіналу та фотографії, описом аверсу та реверсу.

Хронологічні рамки досліджуваного корпусу охоплюють період з початку карбування міді у першій чверті IV ст. до Р. Х.¹ й до середини IV ст. до Р. Х. Верхньою хронологічною межею є подальша емісія «обольної серії»². Увесь корпус цих монет ми поділяємо на чотири групи. У кожній із груп, окрім третьої, ми умовно виділяємо такі номінали монет: старший, середній та молодший. До третьої групи віднесено всі монети одного номіналу, вага яких – у межах 1,1–0,8 г. З урахуванням метрологічних характеристик монет інших груп монети третьої групи ми умовно віднесли до молодшого номіналу.

Перша група охоплює один тип монет старшого номіналу (№ 1 у корпусі) та його фракції, представлені п'ятьма типами середнього номіналу (№№ 2–6) і чотирма типами молодшого номіналу (№№ 7–10). Для цієї групи характерною є стабільна іконографія аверсу – голова Деметри, звернена вправо. На реверсах старшого номіналу зображено орла на дельфіні з легендою ОΛΒΙΟ. Середні номінали демонструють варіації композиції дельфін – колос, при цьому змінюється напрямок обох елементів (праворуч або ліворуч), іноді дельфін подано перевернутим; легенда здебільшого зберігає форму ОΛΒΙΟ або її незначні варіанти. Молодші номінали цієї групи відзначаються значно меншими метрологічними параметрами (приблизно 0,6–0,9 г при діаметрі близько 9 мм) і також використовують композицію дельфін і колос, але з ширшою варіативністю написів (ΟΛΒΙ, ΟΛΒΙΝ, ΙΒΛΟ). Таким чином, перша група демонструє чітку номінальну ієрархію, де старший номінал із сюжетом «орел на дельфіні» супроводжується серією фракцій із більш спрощеною іконографією.

Друга група складається з двох номіналів – старшого (№№ 11–16) та молодшого (№№ 17–22). Усі монети цієї групи на аверсі мають голову Деметри

¹ Туровский, Колесниченко 2016.

² Колесніченко 2021; Орлик 2020.

вправо, тоді як реверс містить композицію дельфін і колос, доповнену легендою ОΛΒΙΟ. Важливою особливістю є наявність під зображенням дельфіна скорочених написів або монограм (ΦΟΒΕ, ΦΟΒ, ΦΟ, ΑΘΗ, ΗΘΑ), які, імовірно, відображають імена магістратів або контрольні позначення монетного двору. Для молодших номіналів характерна поява лігатури ΗΡ, розміщеної перед головою дельфіна, між дельфіном і колосом або перед колосом. Частина легенд виконана у дзеркальному написанні, що може свідчити про особливості виготовлення штемпелів або існування окремих штемпельних серій. У метрологічному відношенні старші номінали цієї групи мають вагу приблизно 1,5–2,2 г при діаметрі 12–14 мм, тоді як молодші – 0,4–0,9 г при діаметрі близько 9 мм.

Третя група представлена лише двома монетами одного типу (№№ 23–24), що робить її найменш вивченою частиною корпусу. На відміну від попередніх груп, аверс містить голову Деметри, звернену вліво, а на реверсі зображено орла на дельфіні з піднятими крилами, що супроводжується легендою ΟΛΒΙ або ΟΛΒΙΟ. За метрологічними показниками ці монети належать до молодшого номіналу (близько 0,8–1,1 г, діаметр 9 мм). Іконографія цієї групи, яка поєднує сюжет «орел на дельфіні» з невеликими ваговими параметрами, може свідчити про окрему, поки що недостатньо досліджену емісійну серію.

Четверта група є найчисельнішою і включає два типи старшого номіналу (№№ 25–26), два типи середнього номіналу (№№ 27–28) та 26 типів молодших номіналів (№№ 29–54). Для старших і середніх номіналів характерний аверс із головою Деметри вліво та реверс із орлом на дельфіні, що супроводжується легендою ΟΛΒΙΟ або її скороченими варіантами. Натомість у численній серії молодших номіналів відбувається істотна трансформація іконографії: на аверсі зберігається голова Деметри або, за деякими інтерпретаціями, Деметри/Аполлона, тоді як реверс переважно містить дельфіна, іноді доповненого різними символами – зерном, колосом, луком, стрілою або їх комбінаціями. Легенда у більшості випадків подається у формі ΟΛΒΙΟ або її варіантів (ΟΛΒΙ, ΟΥΒΙΟ, ΟΥΒΛΟ, ΟΙΒΛΟ), причому значна частина написів

виконана дзеркально, що свідчить про активне використання різних штемпелів. Метрологічно ця група характеризується невеликими параметрами молодших номіналів – переважно 0,4–1,2 г при діаметрі близько 9 мм.

Таким чином, представлений корпус демонструє складну структуру номіналів і значну варіативність іконографічних рішень, що відображає еволюцію монетного карбування та діяльність монетного двору. Відносна сталість образу Деметри на аверсах поєднується зі значно більшою різноманітністю реверсних композицій, що, ймовірно, відображає як зміни емісійної політики, так і використання різних штемпельних серій у межах одного монетного типу.

Варто акцентувати увагу на молодшому номіналові, на якому з'являються додаткові символи у вигляді зображень лука, зерна, стріли і колоса, що присутні на монетах як поодинці, так і в різних комбінаціях. Найбільш імовірно, ці символи пов'язані з подіями, які відбувалися в Ольвійській державі, відповідно, потребують окремого вивчення.

2.3.3 «Обольна серія»

Безсумнівно, першою серією карбованих монет старшого номіналу, є серія оболів типу: на аверсі – голова Деметри ліворуч; на реверсі – міська емблема із зображенням орла на дельфіні ліворуч. У легендах усіх цих монет містилося скорочення особового імені, ймовірно магістрату, який наглядав за карбуванням. Наразі відомо двадцять шість таких імен: **ΑΓΗ, ΑΘΕ, ΑΚΕ, ΑΠοΛ, ΑΠοΛΤ, ΑΠΟ, ΑΡΙΣ, ΑΡΧΕ, ΒΑΤΩ, ΒΙΩΝ, ΒΙΩ, ΒΟΣΠΟΡΙ, ΔΙΟΝ, ΔΙΟ, ΗΡΟ, ΘΕΥ, ΚΛΕ, ΜΗ, ΜΟΣΧΙ, ΝΑΙ, ΠΑ, ΠΑΠΕ?, ΣΩΚΡ, ΣΩΣΗ, ΦΑΙΔΙ, ΦΙΛΙ.**

Вочевидь, реальна кількість імен була більшою, адже ці монети трапляються рідко, а окремі імена засвідчені лише в одному примірнику. Значну частину оболоів цього типу згодом було перекарбовано на «борисфени» перших двох груп.

Так звана «обольна серія» охоплює період ольвійського карбування близько 350 – 330 рр. до Р.Х. Грошова система тогочасної Ольвії складалася з

чотирьох номіналів: обол (на полі монети зображена Деметра та орел на дельфіні) (Рис. 2.29.1), діхалк (на полі монети зображена Деметра та орел на дельфіні) (Рис. 2.29.2), халк (на полі монети зображена Деметра та колос, дельфін) (Рис. 2.29.3) і геміхалк (зображені Деметра та дельфін) (Рис. 2.29.4).

Рис. 2.29 Ольвійські монети «обольної серії» чотирьох номіналів (без масштабу)

Нами детально проаналізовані відомі на сьогодні різновиди монет «обольної серії». Нами зафіксовано щонайменше 26 різновидів монет цієї серії (один без диференту), які відрізняються скороченнями імен магистратів, типом реверсного зображення, стилістичною групою та технічними параметрами¹. Усі ці монети входять до двох стилістичних груп (Таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Різновиди монет «обольної» серії

№	Скорочене ім'я магистрату	Зображення реверсу	Стилістична група	Технічні характеристики	Джерело
1	2	3	4	5	6
1.	ΑΓΗ	Горит	II	9,6 г. / 24 мм	Приватна колекція
2.	ΑΘΕ	Горит	I	11,02 г	Price, 1993: 439
3.	ΑΘΕ	Півмісяць	I	9,5 г / 22 мм	Приватна колекція
4.	ΑΚΕ	Горит	II	12,6 г	britishmuseum.org

¹ Колесніченко 2021.

5	ΑΠοΛ	Горит	II	9,51 / 22,5 мм	Орлик 2020
6.	ΑΠοΛΤ	Горит	II	9,15 г. / 22 мм	Приватна колекція
7.	ΑΠΟ	Півмісяць	I	8,7 г	Нечитайло 2000: № 200. Приватна колекція
8.	ΑΡΙΣ	Горит	II	10,16 г	Архів П. Каришковського
9.	ΑΡΧΕ	Півмісяць	I	9,9 г	violity.com
10.	ΒΑΤΩ	Горит	II		Туровский, Колесниченко 2016: 542-545. Рис. 2, № 1
11.	ΒΙΩΝ	Горит	I	10,8 г. / 23 мм	Приватна колекція
12.	ΒΙΩ	Півмісяць	I	9,0 г. / 23 мм	Приватна колекція
13.	ΒΟΣΠΟΡΙ	Горит	I	12,5 г.	evpatorg.org
14.	ΔΙΟΝ	Горит	II	10,3 г	britishmuseum.org 1929, 1013.120
15.	ΔΙΟΝ	ОЛПВЮ	II		Нечитайло 2000
16.	ΔΙΟ	Півмісяць	I	10 г. / 24 мм	Знахідка с. Висунськ, Березнегуватський район, Миколаївська обл. Нечитайло 2000
17.	ΗΡΟ		I	10,65 г	Архів П. Каришковського
18.	ΘΕΥ	Горит	II	8,75 г. / 23 мм	Приватна колекція
19.	ΚΛΕ	Півмісяць та зірка	I		Архів П. Каришковського
20.	ΜΗ	Півмісяць?	I		Туровский, Колесниченко 2016: 545. Рис. 2, № 3
21.	ΜΟΣΧΙ	Горит	II	8,52 г	britishmuseum.org 1929, 1013.121
22.	ΝΑΙ	Горит	II		Туровский, Колесниченко 2016: 545. Рис. 2, № 2
23.	ΠΑ	Горит	II		Архів П. Каришковського
24.	ΣΩΚΡ	Горит	II	11,05 г	Національна бібліотека Франції, відділ монет, медалей та антики. Загальний фонд 561
25.	ΦΑΙΔΙ	Горит	II		violity.com
26.	ΦΙΛΙ	Горит	II		Приватна колекція
27.	без диф.	Горит	II		Колекція І.В. Ганчева

До I стилістичної групи з реверсом у вигляді горита належать монети з наступними диферентами:

- **ΑΘΕ** (11,02 г; Price 1993: 439);
- **ΒΙΩΝ** (10,8 г / 23 мм; приватна колекція);
- **ΒΟΣΠΟΡΙ** (12,5 г; evpatorg.org).

Окремий різновид I групи становить монета з поєднанням півмісяця та зірки на реверсі – **ΚΛΕ**¹ (архів П. Каришковського). Диферент **ΜΗ** (I група) імовірно супроводжується зображенням півмісяця (Туровський, Колесниченко 2016: 545, рис. 2, № 3), хоча атрибуція реверсу не є цілком певною. Окремо

¹ Архів П. Каришковського.

зафіксовано монету із диферентом **НРО** (І група; 10,65 г; архів П. Каришковського), для якої тип реверсу в наявних даних не уточнений.

До II стилістичної групи з реверсом у вигляді горита належать монети з такими різновидами диферентів:

- **АПН** (9,6 г / 24 мм; приватна колекція);
- **АКЕ** (12,6 г; britishmuseum.org);
- **АПоΛ** (9,51 г / 22,5 мм; Орлик 2020)
- **АПоΛΤ** (9,15 г / 22 мм; приватна колекція);
- **ΑΡΙΣ** (10,16 г; архів П. Каришковського);
- **ΒΑΤΩ** (без зазначених метричних даних; Туровський, Колесниченко 2016: 542–545, рис. 2, № 1);
- **ΔΙΟΝ** (10,3 г; britishmuseum.org, інв. 1929, 1013.120);
- **ΘΕΥ** (8,75 г / 23 мм; приватна колекція);
- **ΜΟΣΧΙ** (8,52 г; britishmuseum.org, інв. 1929, 1013.121);
- **ΝΑΙ** (без зазначених метричних даних; Туровський, Колесниченко 2016: 545, рис. 2, № 2);
- **ΠΑ** (без зазначених метричних даних; архів П. Каришковського);
- **ΣΩΚΡ** (11,05 г; Національна бібліотека Франції, відділ монет, медалей та антики, загальний фонд 561);
- **ΦΑΙΔΙ** (без зазначених метричних даних; violity.com);
- **ΦΙΛΙ** (без зазначених метричних даних; приватна колекція);
- екземпляр без диференційованого скорочення (колекція І. В. Ганчева).

Особливий різновид становить монета зі скороченням **ΔΙΟΝ** (II група) із реверсною легендою «**ΟΛΙΒΙΟ**» (Нечитайло 2000).

Диференти менших номіналів «обольної» серії на реверсі згруповано в Таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Диференти на реверсі монет «обольної» серії

№	Номінал		
	<i>Діхалк</i>	<i>Халк</i>	<i>Геміхалк</i>
1	Горит	КЛЕ	
2	КЛЕ	ΛΑΡ	
3	ΛΑΡ		
4			
5			
6		без диф.	

Таким чином, аналіз «обольної серії» засвідчив її складну внутрішню структуру та значну варіативність монетних випусків. На сьогодні встановлено існування щонайменше 26 різновидів оболів, 6 різновидів діхалків, 6 різновидів халків та 2 різновидів геміхалків. Проведене дослідження дозволило уточнити низку раніше відомих типів, скоригувати окремі помилкові прочитання магістратських скорочень і диферентів та доповнити корпус ольвійських монет новими даними.

Встановлено, що різновиди оболів об'єднуються у дві основні стилістичні групи, які відрізняються особливостями художнього оформлення та набором супровідних символів на реверсі. Поряд із найпоширенішим типом реверсу із зображенням горита зафіксовано також різновиди із півмісяцем, поєднанням півмісяця та зірки, а також легендарними композиціями. Поєднання різних типів реверсних зображень із численними скороченнями імен магістратів свідчить про складну внутрішню структуру емісії та, ймовірно, відображає окремі етапи її розвитку.

Особливий інтерес становить значна кількість магістратських диферентів, які відображають організацію монетного виробництва Ольвії середини IV ст. до Р.Х. і створюють важливу основу для подальшої реконструкції внутрішньої хронології карбування. Водночас факт подальшого перекарбування значної частини оболів на ранні «борисфени» засвідчує масштабність емісії та її важливе місце в системі грошового обігу поліса.

Отримані результати створюють підґрунтя для подальшого уточнення внутрішньої хронології «обольної серії» та реконструкції діяльності ольвійського монетного двору середини IV ст. до Р.Х. Подальше розширення джерельної бази за рахунок матеріалів музейних колекцій, архівних зібрань, приватних колекцій і нововиявлених нумізматичних знахідок може сприяти виявленню нових різновидів монет, уточненню послідовності окремих емісій та поглибленню уявлень про організацію монетного виробництва Ольвії.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У результаті проведеного дослідження встановлено, що монетна справа о. Березань та Ольвії пройшла складний і тривалий шлях розвитку – від використання архаїчних литих протомонет до формування повноцінної монетної системи античного поліса. Аналіз археологічних, нумізматичних та археометричних матеріалів дозволив уточнити окремі аспекти генези та еволюції місцевого грошового обігу.

З'ясовано, що найдавнішими формами грошей у регіоні були литі монети-«стрілки» та монети-«дельфіни», які відображають специфічний шлях розвитку монетної справи в Північно-Західному Причорномор'ї. Запропоновано уточнення типології березанських монет-«стрілок» і виділено окремі різновиди сегментів, що дозволяє більш детально реконструювати ранні етапи становлення місцевого грошового обігу.

Дослідження анепіграфних та епіграфних монет-«дельфінів» засвідчило поступовий перехід від різнорідного, частково децентралізованого виробництва до уніфікованої монетної емісії. Встановлено, що стабілізація вагових, типологічних та металургійних характеристик монет була безпосередньо пов'язана зі становленням власного ольвійського ливарного виробництва та посиленням контролю поліса над монетною справою.

На підставі аналізу великих литих монет запропоновано уточнену схему їх класифікації, хронології та номінальної структури. Виділено окремі серії та типи монет груп Афіни, АРІХО й Дементи, простежено зміни їхньої іконографії, вагових характеристик та системи номіналів. Отримані результати свідчать про поступове ускладнення монетної системи Ольвії та її пристосування до потреб місцевого господарського життя.

Завершальним етапом розвитку монетної справи архаїчної та класичної Ольвії став поступовий перехід від литих монет до карбованих емісій. Цей процес був закономірним наслідком стандартизації монетного виробництва, удосконалення технологій обробки металу та розвитку грошового обігу. Відмова

від литих форм на користь карбованої монети засвідчила інтеграцію Ольвії до загальногрецької монетної традиції та завершення формування локальної монетної системи, яка відповідала потребам економічного життя поліса у пізньокласичний період.

Важливим проявом цього переходу стала так звана «обольна серія», яка стала першим етапом регулярного карбування монет у полісі. Проведене дослідження дозволило уточнити її внутрішню структуру, виділити дві основні стилістичні групи та встановити щонайменше 26 різновидів оболів, що відрізняються магістратськими диферентами, особливостями реверсних зображень і метричними характеристиками. Отримані результати свідчать про високий рівень організації монетного виробництва та формування зрілої багатомінальної системи грошового обігу в Ольвії середини IV ст. до Р.Х.

Таким чином, розвиток монетної справи Березані та Ольвії відображає не лише еволюцію грошового обігу, а й глибші економічні, соціальні та культурні процеси, що супроводжували становлення античного поліса на північному узбережжі Чорного моря. Досліджені монети постають важливим джерелом для реконструкції господарського розвитку, ремісничого виробництва та міжкультурних контактів населення регіону.

Розділ 3

Монети Ольвії елліністичного періоду

3.1 Ольвійські «борисфени»

В останній третині (чверті) IV ст. до Р.Х. в ольвійській нумізматиці відбуваються зміни в іконографії мідних монет. На зміну зображення Деметри на аверсі та міської емблеми (орла на дельфіні) на реверсі, на монетах які в історіографії називають оболами і які ми розглянули в попередньому розділі прийшли монети цього ж номіналу але із зображенням на аверсі голови бородатого річкового божества з рогами – Борисфена, та парадної сокири і лука в гориті на реверсі (Рис. 3.1).

Рис. 3.1

Даний тип монет, з легкої руки О. Зографа отримав назву «борисфен»¹. Такі монети, як слушно вказував П. Карышковський «карбувалися в дуже великій кількості (на їх частку припадає зазвичай більшість монетних знахідок догетської Ольвії) і відомі в багатьох варіантах, що відрізняються стилем і деталями зображень, розмірами та скороченнями магістратських імен»². Що правда певні сумніви викликає теза про скорочення (монограми) саме магістерських імен. Відомий дослідник ольвійської просопографії М. Ніколаєв наголошує, що «...деяка частина диферентів зовсім не піддається просопографічній інтерпретації»³, тобто «...диференти на «борисфенах» не

¹ Зограф, 1951: 130.

² Карышковский, 2003: 95.

³ Ніколаєв, 2020:19.

мають епонімного характеру, однак деяка частина з них, орієнтовно 50–60 %, позначає осіб – монетних магістрів, які у суміжні роки були епонімами»¹.

В сучасній нумізматичній науці немає єдиної думки щодо хронології даного типу монет Ольвії. Так, зокрема, О. Зограф датував початок карбування «борисфенів» другим десятиліттям III ст. до Р.Х., а його завершення відносив до 20-х років того ж століття². Натомість П. Каришковський визначав хронологічні межі існування «борисфенів» приблизно 245–235 або 340–230 рр. до Р.Х.³. За оцінкою В. Анохіна, ці монети слід датувати періодом близько 310–280 рр. до Р.Х.⁴, тоді як В. Нечитайло відносив їх до 330–270 рр. до Р.Х.⁵ В. Столба локалізує цей процес у межах 330 (325)–275 рр. до Р.Х.⁶ Н. Фролова та М. Абрамзон схиляються до думки, що карбування «борисфенів» тривало від кінця IV ст. до Р.Х. до приблизно 220 р. до Р.Х.⁷ Водночас М. Ніколаєв запропонував власну, достатньо аргументовану гіпотезу, відповідно до якої карбування цих монет відбувалося у 330–219 рр. до Р.Х.⁸ Спробуємо і ми розібратися із питанням періодизації карбування «борисфенів».

На переконання дисертанта, карбування в Ольвії «борисфенів» було розпочато в останній третині IV ст. до Р.Х. Каталізатором кардинальної зміни монетних типів мало бути щось таке, що мало значний вплив на життя Ольвії. В історіографії зафіксовано лише одну подію в Північно-Західному Причорномор'ї, яка припадає на цей хронологічний період – похід намісника Александра Македонського у Фракії Зопіріона на скіфів. Цей похід не лише не приніс перемоги македонському воєначальнику, а призвів до катастрофи на зворотному шляху – під час шторму в Чорному морі восени 331 р. до Р.Х. загинула армія Зопіріона разом із воєначальником. Необхідно зазначити, що в історіографії переважає думка про те, що Ольвія зазнала облоги Зопіріонового

¹ Там само: 38.

² Зограф, 1951: 131.

³ Карышковский, 1988: 82

⁴ Анохин, 2011: 58.

⁵ Нечитайло, 2000: 37.

⁶ Stolba, 2019: 525.

⁷ Фролова, Абрамзон, 2005: 31.

⁸ Ніколаєв, 2020

війська і змогла вистояти. Проте, заступник директора Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України С. Шеїн, проаналізувавши археологічний матеріал із розкопок Ольвії та її округи, особливо відсутність слідів руйнування міста та поселень хори, наголошує, що «за всіма наявними в даний час даними, в перші десятиліття після так званої «Зопіріонової облоги» спостерігається не занепад, а, навпаки, розквіт Ольвії, що збігається з гігантськими соціальними, економічними та політичними змінами, що відбулися в стародавньому світі, що вступив у нову епоху своєї історії – елліністичну»¹. Ба більше, учений наголошує, що зафіксовано не руйнування міста, а його радикальна перебудова в шарах кінця IV – початку III ст. до Р.Х. Тобто, в Ольвії в час перебування в регіоні македонських військ відбулися якісь радикальні зміни, що мали позитивні наслідки для життєдіяльності міста. На думку С. Шеїна, це міг бути «політичний переворот, який привів до влади радикальних демократів на чолі з Каллініком, сином Євксена, який провів у життя ряд реформ. Зміна державного устрою спричинила за собою оновлення майже всіх сфер життя суспільства: внутрішньої, зовнішньополітичної, релігійної, економічної, архітектурно-містобудівельної»². Якщо дана теза може бути цілком реалістичною, то припущення В. Яйленка підтримане С. Шеїним про те, що Ольвія могла бути союзником македонського війська проти скіфів³ виглядає досить сумнівним із врахуванням наступних подій після цієї військової кампанії, зокрема, розширенням торговельних контактів ольвіополітів і скіфів. Відомий німецький археолог В. Столба вказує на значне збільшення знахідок ольвійських монет на території Скіфії, які потрапили до цього регіону «після драматичних подій ольвійсько-македонської війни і охоплював приблизно 330/325–275 рр. до Р.Х.»⁴. Цими монетами які отримали значне поширення у Скіфії були саме «борисфени», які стали одним із наслідків реформ в Ольвії після (підчас?) походу Зопіріона. В. Столба підкреслює, що нові ольвійські монети «борисфени» відіграли важливу роль у греко-скіфській торгівлі зерном, наголошуючи, що «з

¹ Шеїн, 2015: 31.

² Шеїн, 2015: 37.

³ Яйленко, 1990; Шеїн, 2015.

⁴ Stolba, 2019: 30

огляду на це, не видається малоймовірним, що їхній дизайн міг бути свідомо пристосований до цієї функції з метою полегшення ширшого прийняття цієї монети серед скіфського населення. Розподіл знахідок монет, які чітко концентруються вздовж Дніпра та його приток і відповідають схемі поширення грецького імпорту в степовій та лісостеповій зонах, наочно демонструє ключову роль водних шляхів у цьому обміні, а також пояснює популярність річкового бога Борисфена як монетного типу»¹.

Проведений дисертантом аналіз диферентів на «борисфенах» із музейних та приватних колекцій, опублікованих зображень монет у тому числі й із вітчизняних та зарубіжних аукціонів, виявив наявність 110 типів монет (3 монети без диферентів для систематизації яких був здійснений аналіз іконографії аверсу). Усі ці монети ми поділяємо на 8 послідовних груп (Таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Типи «борисфенів» за диферентами

1 група														
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
					16	17	18	19	20	21	22			
2 група														
					23	24	25	26	27	28	29			
3 група														
					30	31	32	33	34	35	36			
4-6 групи														
37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51
52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66
67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81
					82	83	84	85	86	87	88	89		
7 група														
					90	91	92	93	94	95				
8 група														
96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108	109	110

¹ Stolba, 2019: 30-31.

Якщо верхня хронологічна межа початку карбування «борисфенів» є цілком обґрунтованою для 330/325 рр. до Р.Х., і сприймається переважною більшістю дослідників, то нижня хронологічна межа викликає більше питань ніж є відповіді у працях дослідників. Цілком можливо, що відповідь на це питання дасть досліджений нами міні-скарб мідних монет міст Північного Причорномор'я із Хмельниччини. Дисертант мав можливість детально вивчити склад даного нумізматичного джерела, випадково знайденого 2022 р., під час польових робіт поблизу с. Хребтіїв, Новоушицької селищної територіальної громади Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Дана територіальна громада розташована на Подільському плато у Південно-Східній частині Хмельниччини. Доба раннього заліза залишила ряд археологічних пам'яток, зокрема, «великі за площею городища в районі Маціорська, Малої Шурки, Рудківців». Поблизу с. Мала Шурка (сусіднє село до с. Хребтіїв), виявлено багаточислове поселення, ранній залізний вік на якому репрезентовано матеріалами скіфської культури. Враховуючи ці фактори виявлення міні-скарбу античних мідних монет міст Північного Причорномор'я є цілком правдоподібним.

Даний скарб складався із 14 мідних монет (9 монет Херсонесу, 1 монети Пантікапея, 3 монет Ольвії, однієї монети незадовільний стан збереження якої не дозволяє її ідентифікувати та 2 бронзових зливків). Це монетно-речовий комплекс нами детально досліджений, усі монети (окрім однієї) ідентифіковані та внесені до каталогу (Таблиця 3.2), світлини з монетами даного комплексу опубліковані нами у статті присвяченій цій знахідці¹.

¹ Клесніченко, 2024.

**Каталог міні-скарбу античних мідних монет міст Північного
Причорномор'я з села Хребтіїв Хмельницької області**

№	Опис	Датування	Вага/ Розмір
1	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ХЕР, зліва ПА	Анохін 2011 687 близько 330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	7.4 г./ 20 мм
2	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ХЕР, зліва API	Анохін 2011 685 близько 330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 79 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	7.5 г./ 21 мм
3	Аверс: Грифон ліворуч Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ХЕР, зліва КРА	Анохін 2011 686 близько 330-320 рр. до Р. Х. Туровський 2013 81 76 близько 325-320 рр. до Р. Х.	9.5 г./ 23 мм
4	Аналогічно	Аналогічно	8 г./ 22 мм
5	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч, знизу ХЕР, зверху ΦΙΛΙΣ	Анохін 2011 695 близько 320-310 рр. до Р. Х. Туровський 2013 87 близько 325-320 рр. до Р. Х.	4 г./18 мм
6	Аналогічно	Аналогічно	4.7 г./ 20 мм
7	Аверс: Грифон ліворуч, ХЕР знизу Реверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч, знизу ΕΥΔΡΟΜΟ	Анохін 2011 699 близько 310-300 рр. до Р. Х. Туровський 2013 100 близько 305-300 рр. до Р. Х.	7.5 г./ 21 мм
8	Аверс: Коліноуклінна Діва – Парфенос праворуч Реверс: Грифон ліворуч	Анохін 2011 691-699 близько 320-300 рр. до Р. Х.	6.5 г./ 20 мм
9	Аналогічно	Аналогічно	4.8 г./ 20 мм
10	Аверс: Голова Сатира ліворуч, надкарбування 12- ти променева зірка Реверс: Голова Лева ліворуч, осетер ліворуч, надкарбування горит, перекарбування лук – стріла праворуч, знизу ΠΑΝ	Анохін 2011 1049 близько 265-245 рр. до Р. Х.	
11	Аверс: Голова Борисфена (річкового божества) ліворуч. Реверс: праворуч напис ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, ліворуч від нього парадна сокира за ним диферент.	Анохін 2011 384 близько 310-280 рр. до Р. Х. Ніколаєв 2020: 39 близько 270-221 рр. до Р. Х.	
12	Аналогічно.	Аналогічно	
13	Аверс: Голова Борисфена (річкового божества) ліворуч. Реверс: праворуч напис ΟΛΒΙΟ, по центру поля монети горит, ліворуч від нього парадна сокира за ним диферент №90.	Анохін 2011 383 близько 310-280 рр. до Р. Х. Ніколаєв 2020: 39 близько 221 р. до Р. Х.	
14	Не можна ідентифікувати		6.5 г./

			19 мм
--	--	--	-------

Ми провели рентгенофлуоресцентний кількісний аналіз 2 монет із даного комплексу та 2 бронзових зливоків на спектрометрі Expert Mobile (виробник ІНАМ, Київ), отримавши наступні результати (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Елементний склад металу об'єктів із міні-скарбу

Предмет дослідження	Ідентифікація	Cu	Zn	Sn	Pb	As	Ag	Sb	Ni	Fe	Se
Зливоч 1	Бронза (домішки Sb , Ag , Ni, Zn)	82.9	0.07	4.5	10.2	1.1	0.34	0.70	0.04	0.1	
Зливоч 2	Свинцева бронза	84.4	0.06	1.8	13.3	0.23	0.04	0.20	0.03	0.0	
Монета 1	Мідь	95.2	0.75	0.1	1.7	0.64	0.15	0.94	0.04	0.4	0.1
Монета 2	Свинцева бронза	94.3	0.18	1.0	3.0	0.51	0.03	0.32	0.31	0.4	0.05

Результати рентгенофлуоресцентного кількісного аналізу вказують, що зливки були виготовлені не з монетного металу, що заперечує існуючу серед ряду дослідників думку про те, що давньогрецькі монети лише використовувалися населенням Українського Лісостепу у якості сировини для виготовлення бронзових предметів. З іншого боку, ці результати цілком підтверджують концепцію проф. В. Орлика¹ та тезу проф. С. Скорого і Р. Зимовця², а також професорів У. Петер і В. Столби³ про використання давньогрецьких монет як платіжних засобів населенням Українського Лісостепу у скіфську добу. Наявність у складі досліджуваного нами комплексу 2-х бронзових зливоків може свідчити про використання таких предметів паралельно з монетами у торгівельних операціях, вартість яких ймовірно визначалася вартістю бронзи, яка була ліквідним товаром і могла виступати у якості платіжного засобу.

¹ Орлик, 2024а.

² Скорый, Зимовец, 2014.

³ Peter, & Stolba, 2022.

Щодо власне монетної складової даного монетно-речового комплексу, то із Каталогу (таблиця 3.2) видно, що найстаршими монетами є монети Херсонеса, емісію яких В. Анохін визначає близько 330-320 рр. до Р. Х., а Є. Туровський близько 325-320 рр. до Р. Х. Наймолодшою монетою комплексу є монета Пантікапею, емісію якої В. Анохін відносить до 265-245 рр. до Р. Х., або ольвійський «борисфен», емісія якого за концепцією М. Ніколаєва мала місце близько 221 р. до Р. Х., хоча В. Анохін період карбування цього типу монет визначав близько 310-280 рр. до Р. Х. Необхідно відзначити, що візуальний огляд частини монет з якими ми мали змогу безпосередньо працювати та вивчення світлин із зображення інших монет, вказує, що найдовше у грошовому обігу перебували монети Херсонесу. Монета Пантікапея перебувала в обігу менш короткий відтинок часу після її надкарбування. А от 3 монети Ольвії мають характерні дефекти карбування характерні для останніх груп «борисфенів»: зміщення штемпелю, непрокарбування та не якісне виготовлення монетної заготовки. Ольвійські монети судячи зі стану їхнього збереження не перебували в тривалому грошовому обігу, що вказує на те, що вони не могли бути карбовані пізніше нанесення надкарбування монети Пантікапея. Виникає питання щодо правильності визначення періоду карбування усіх 13 ідентифікованих монет.

За нашими спостереженнями, враховуючи стан зношення від перебування в грошовому обігу, хронологічно монети даного комплексу розташовуються наступним чином: найстарші 9 монет Херсонесу, наступною за часом карбування, а в даному випадку нанесення надкарбування є монета Пантікапею, а наймолодшими є монети Ольвії. Дане спостереження суперечить визначенню емісії «борисфенів» часовим відтинком 310-280 рр. до Р. Х. Необхідно зазначити, що значна частина визначення хронології карбування давньогрецьких монет на яких не має вказання часу їхньої емісії є досить приблизною, часто період карбування визнають незначним часовим відтинком у 5-10-20-30 років. Проте, із усіх монет даного комплексу, на нашу думку, найбільш точне визначення часу емісії належить надкарбованій монеті Пантікапея. Відповідно, монети Херсонесу, могли бути карбовані на початку III ст. до Р.Х., більш раннє

визначення їхньої емісії скоріш за все є помилковим. Щодо ольвійських «борисфенів» останніх груп за класифікацією П. Каришковського, то, на нашу думку, їхня емісія, мали бути не пізніше 340-х років до Р.Х.

Наявність у складі даного скарбу більш ранніх монет Херсонесу (початку III ст. до Р.Х.), монети Пантікапею (початку III ст. до Р.Х.) і монет Ольвії (40-х років III ст. до Р.Х.), вказує на шлях потрапляння цих монет із Кримського півострова до Нижнього Побужжя, а потім до Подільського Придністров'я, що відповідає Чорноморсько-Дністровському відтинку Східного бурштинового шляху. Виникає питання, хто ж міг бути власником даного міні-скарбу? Факт того, що найстарішими його монетами є монети Херсонесу скоріш за все виключає із кола можливих власників представників херсонеського купецтва. Досить малою є і ймовірність, що він належав пантікапейському чи ольвійському купцеві, через незначну присутність монет даних емісійних центрів. А от, наявність у складі досліджуваного нами комплексу 2-х бронзових зливків, може свідчити на користь того, що власником загубленого/тезаврованого міні-скарбу був номад, представник скіфської культури. Невелика кількість монет у цьому комплексі та відсутність серед них золотих та срібних монет вказує на незаможний стан їхнього власника, це не між були представник скіфської знаті чи купець, а ймовірніше за все рядовий скіф-кочівник.

Проведене нами дослідження міні-скарбу, що складався із мідних монет міст Північного Причорномор'я та двох бронзових зливків, знайдений на території Подільської височини дозволяє зробити ряд висновків та висунути деякі гіпотези. Щодо висновків, то, по-перше, знахідка даного монетно-речового комплексу в Українському Лісостепу свідчить про контакти тогочасного населення цієї природної зони із елліністичним світом, зокрема з грецькими містами Північного Причорномор'я: Херсонесом, Пантікапеєм та Ольвією. По-друге, наявність у складі скарбу бронзових злитків може свідчити про використання у торговельних операціях представників скіфської культури бронзових зливків паралельно із тогочасними монетами. По-третє, проведений РФА аналіз даних зливків та кількох монет із скарбу указує на те, що дані зливки

були виготовлені не з монетних металів. Таким чином, доведено, що давньогрецькі монети не використовувалися населенням Українського лісостепу у скіфську добу у якості сировини для виготовлення бронзи. Це підтверджує концепцію про використання людністю скіфської доби в українському Степу та Лісостепу давньогрецьких монет у якості платіжних засобів.

Аналіз монетних емітентів та періоду карбування досліджуваних нами монет, вказують на шлях їхнього потрапляння із Криму (Гераклеїського і Керчинського півостровів) до Подільського Придністров'я через Нижнє Побужжя, що відповідає Чорноморсько-Дністровському відтинку Східного бурштинового шляху.

Проведене нами дослідження даного міні скарбу дозволяє висунути й ряд гіпотез, зокрема про більш пізнє, ніж це прийнято в історіографії датування емісії монет Херсонесу які входили до складу досліджуваного нами скарбу, та, можливе карбування останніх груп ольвійських монет «борисфенів» не пізніше 250-х років до Р.Х.¹

Таким чином, на думку дисертанта, завершення карбування «борисфенів» хронологічно припадає на середину III ст. до Р.Х.

Молодшим номіналом «борисфенів» були монети відомі як «лучники», саме вони разом із «борисфенами» зустрічаються у скарбах. На можливому одночасному карбування перших серій «борисфенів» та монет типу «лучник», акцентував увагу П. Каришковський². Учений наголошував, що найбільш ранній випуск монет із іменем ΣΩΣΤΡΑ, «знаходить порівняно близькі за трактуванням волосся богині зразки серед срібних статерів першої групи, а за індивідуальним відливанням кружків і за легкою вгнутістю реверсу їх можна зблизити з ранніми емісіями «борисфенів». Водночас стиль інших монет зі стрільцем не перешкоджає віднесенню їх уже до III ст. до н. е.; це однаковою мірою стосується

¹ У нашій статті присвяченій дослідженню даного міні-скарбу, ми початково допускали можливе карбування останніх груп ольвійських монет «борисфенів» не пізніше 240-х років до Р.Х. (Колесниченко 2024), проведені подальші дослідження мідних ольвійських монет III – II ст. до Р.Х., все ж змусили нас переглянути дану тезу та визначити середину III ст. до Р.Х. як нижню хронологічну межу карбування «борисфенів».

² Карышковский 2003: 181.

як великих, так і невеликих монет. На жаль, із семи відомих скорочень лише три знаходять прямі аналогії серед скорочень на «борисфенах», тому вважати їх із повною впевненістю молодшим номіналом щодо останніх усе ж дещо ризиковано. Якщо ж до того взяти до уваги, що самі «борисфени» згодом дрібнішають і зменшуються у вазі, то відсутність пов'язаної з ними розмінної дрібної монети не видається чимось неможливим, тим більше, що в обігу ще довго залишалася дрібна мідна монета попередніх випусків»¹. На аверсі монет даного типу міститься зображення голови Деметри з короною у вигляді міських мурів (*corona muralis*), переважно ліворуч, а на реверсі – лучник який пускає стрілу. *Corona muralis* на голові Деметри, як слушно указував П. Каришковський, є звичайною прикрасою «божеств, яких розглядають як особливих покровителів того чи іншого міста»². Необхідно зазначити, що Деметра займала особливе місце у пантеоні ольвіюполітів, адже саме вона була Богинею родючості, землеробства та врожаю і відповідно вважалася покровителькою хліборобів, а Ольвія як відомо була саме сільськогосподарською колонією. Тому, на наше переконання, на аверсі монет типу «лучник» міститься зображення саме Деметри з короною у вигляді міських мурів, а не Тіхе, як вказують деякі дослідники³. Проведений дисертантом аналіз, опублікованих монет типу «лучник», а також таких монет із музейних та приватних колекцій, засвідчив наявність 37 різновидів монет типу «лучник», які ми систематизуємо у 4 групи.

1-ша група. До цієї групи належать різновиди монет типу «лучник» які зустрічаються у скарбі із ранніми «борисфенами» і мають наступні диференти: ΣΩΣΤΡΑ, Α, Α, ΟΛ, ΖΟΙ та монети без диферентів, усього 6 різновидів (Рис. 3.2) П. Каришковський лілком слушно наголошує, що перший випуск монет цього типу, ми їх віднесли до першої групи, «Відзначається ретельністю та витонченістю виконання (табл. XII = Α 1–4), тоді як інші випуски виготовлені значно грубіше»⁴.

¹ Карышковский 2003: 182.

² Карышковский 2003: 93.

³ Нечитайло 2000; Коршенко 2015.

⁴ Карышковский 2003: 105.

Рис. 3.2 Перша група «лучників»

Перша група об'єднує найкрупніші монети типу «лучник», їхня вага варіюється у межах близько 4 – 5,5 г., а розмір в межах близько 16 – 20 мм.

Монети наступних **трьох груп** «лучників» були карбовані на більш полегшених монетних заготовках і на наше переконання не були фракцією монет які ми віднесли до першої групи. На переконання дисертанта, помилковою є концепція Є. Туровського та С. Дем'янчука про те, що монети типу «лучник» мали два номінали : старші, позначені скороченнями ΣΟΣΤΡΑ, ΑΡ, ΝΟΣ, ймовірно відповідали дихалкам (половині «борисфена» масою близько 11–14 г), тоді як молодші з диферентами ΒΑ, Α, ΑΛΦ (ΦΛΑ), ΑΡ, ΗΡ – халкам (чверті «борисфена»); при цьому магістрат, позначений монограмою ΞΡ, імовірно карбував монети з лучником обох номіналів¹. Цю ж помилкову концепцію намагався розвивати А. Коршенко, і єдине, що він зробив реально при аналізі монет типу «лучник», так це дослідив штемпельні пари².

Ми вважаємо, що монети типу «лучник» були лише одного номіналу. А, зменшення монетно-вагових показників другої-четвертою груп монет типу «лучник» ніяким чином не вказує на існування другого номіналу монет цього типу, було пов'язане із зменшенням монетно-вагових характеристик ольвійських «борисфенів». Тобто паралельно зменшенню ваги «борисфенів» зменшувалася й вага «лучників». Зупинимось на розгляді монет другої-четвертої груп монет типу «лучник». Так, зокрема, **2-га група** об'єднує 9 різновидів монет із

¹ Туровский, Демьянчук 2000: 162

² Коршенко 2015.

диферентами А, АР та без диферента (Рис. 3.3). Монети даної групи мають вагу в межах 1,67 – 2,52 г. і діаметр 11-13 мм.

Рис. 3.3 Друга група «лучників»

3-тя група. До неї входить 10 різновидів монет, які мають наступні диференти: ВА, АВ, $\mathcal{P}$, $\mathcal{H}$, I, ОЛ, а також монети без диференту (Рис. 3.4). Монети даної групи мають вагу в межах близько 1,54 – 2,13 г. і діаметр близько 11-13 мм.

Рис. 3.4 Третя група «лучників»

4-та група. Дана група об'єднує 12 різновидів монет, відомих на сьогодні, як із диферентами так і без диферентів (Рис. 3.5). Монети цієї групи мають

наступні диференти: А, Э, Г, АЛ, АЛФ, ФЛА, Е. Монети даної групи мають вагу в межах близько 1,35 – 2,36 г. і діаметр близько 11-13 мм.

Рис. 3.5 Четверта група «лучників»

Карбування монет типу «лучник» найімовірніше було завершено близько 280-275 рр. до Р.Х., тобто раніше, а ніж карбування «борисфенів», емісію яких на наше переконання було завершено не пізніше середини III ст. до Р.Х., зокрема, близько 255-250 рр. до Р.Х.

Необхідно зазначити, що значна частина «борисфенів» середніх і пізніх груп має надкарбування з обох боків монети: з одного боку це кругле клеймо із зображенням дельфіна, а з іншого клеймо із зображенням восьмипроменевої зірки. Наявність надкарбувань на монетах середніх і пізніх груп, які мають усі ознаки деградації, зокрема, різке зниження ваги, а також масовий і доволі недбалий характер їх виготовлення, свідчить про кризові явища в грошовому обігу Ольвії та спроби пристосувати вже наявні емісії до нових економічних умов. П. Каришковський, цілком переконливо зазначав, що спроба підтримати курс «борисфенів», які зазнали катастрофічного зниження ваги, шляхом нанесення на них парних клейм не дала очікуваного результату, повторивши невдачу аналогічних заходів боспорських монетаріїв кількома десятиліттями

раніше, у зв'язку з чим в Ольвії були змушені припинити практику клеймування та перейти до випуску нової повновагової мідної монети¹.

3.2 Монети другої половини III ст. – кінця II ст. до Р.Х.

У середині III ст. до Р.Х. в Ольвії відбуваються події, одним із наслідків яких було проведення чергової монетної реформи, припинення карбування «борисфенів» які на той час деградували не лише в контексті іконографії, а й за монетно-ваговими характеристиками і якістю карбування. Саме в той період, з'являється серія із трьох номіналів, які умовно можна позначити як **A** (старший номінал), **B** (середній номінал) і **C** (молодший номінал). На першій серії монет трьох номіналів міститься напис $\text{OI EP\tau A}$, який відповідає назві колегії Семи ($\text{o\acute{i} \acute{\epsilon}\pi\tau\acute{\alpha}}$), існування якої в Ольвії найімовірніше у III ст. до Р.Х., підтверджують епіграфічні документи, зокрема, окрема постанова «про жертвоприношення (IPE I^2 , № 76)»². Ми погоджуємося із хронологією карбування монет колегії Семи визначену П. Каришковським – третя чверть III ст. до Р.Х.³, таке датування цілком підтверджує визначену нижню хронологічну межу для карбування монет попередньої серії, зокрема «борисфенів» та «лучників».

Загалом, група ольвійських монет колегії Семи має три емісії (серії), кожна з яких складається із трьох номіналів. Старший номінал **A** має іконографію «борисфенів», середній номінал **B** практично повторює іконографію розмінного номіналу «борисфенів» – монет типу «лучник», лише зображення Деметри з короною у вигляді міських мурів міняється на зображення Аполлона. Молодший номінал **C** містить на аверсі зображення Аполлона, а на реверсі лук з горитом.

Для монет першої емісії усіх номіналів, об'єднуючим елементом є напис $\text{oIEP\tau A}$, він міститься на усіх трьох номіналах (Табл.3.4, #1). Щодо монет другої емісії, то монети номіналів **A** і **B**, окрім етнікона мають напис $\text{\Theta EY}$, а молодший номінал **C** лише етнікон OLBIO під горитом (Табл.3.4, #2). Третя емісія монет колегії Семи має спільний напис $\text{\Theta PA}$ на монетах номіналів **A** і **B**, як і в монетах

¹ Карышковский 1960: 113

² Карышковский 2003: 36

³ Карышковский 2003: 62

другої емісії (серії), а на монетах молодшого номіналу С, також лише етнікон ОΛΒΙ під горитом (Табл.3.4, #3).

Необхідно зазначити, що карбування монет старшого номіналу було не значним у порівнянні із монетами середнього номіналу, на сьогодні відомі примірники монет середнього номіналу у рази перевищують відомі примірники монет старшого номіналу. Враховуючи значний обсяг емісії монет середнього номіналу колегії Семи.

На зміну групі монет колегії Семи, прийшла група монет Деметра-зброя. Перехід між цими групами має цікаве явище симбіозу, коли старший та молодший номінали змінюються, а середній залишається без змін (Рис. 3.6).

Рис. 3.6 Монети колегії Семи та перехід до серії Деметра – зброя (≈250-220 рр. до Р.Х.)

Група монет Деметра-зброя мала три емісії. Перша емісія, як і в колегії Семи мала три номінали **А**, **В** і **С**, які об'єднуються спільним написом «ΦΟ» (для середнього номіналу «ΦοΒΕ»). Для першої емісії характерна наявність молодшого номіналу із головою Борисфена(?) на аверсі та дельфіна на реверсі. У подальших двох емісіях, молодший зникає, а середній номінал, окрім першої емісії присутній у третій емісії.

Щодо розподілу монетних різновидів групи монет Деметра – зброя за емісіями, то до першої емісії належать монети із диферентами ΦΟ, ΕΥΒ, ΕΥΜ,

ΕΥ. Необхідно зазначити, що аверс монет першої емісії містить надкарбування Афін. До другої та третьої емісій належить група монет на аверсі яких Афіна уже розміщена не після надкарбування, а вирізана на монетному штемпелі. Стосовно диферентів монет другої групи, то в ній присутній перехідний від першої групи диферент ΕΥ, а також диференти ΔΙΟ, ΔΙΟΣ, ΔΙΟΣΚΟΥ, ΠΡΩ, ΘΕΠΚ, ΘΕΟΠ, ΘΕΟΠΡΚΛ. До монет третьої емісії належать усі монети із написом ΣΩΜοΙ і дана група як ми вже зазначали має два номінали – старший **Α** і середній **Β**, які пов'язані написом ΣΩΜ.

Монети колегії Семи та перехід до групи монет Деметра – зброя, а також особливості іконографії і палеографії цих монет наведені в Таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Монети колегії Семи та перехід до групи монет Деметра – зброя

(≈250-220 рр. до Р.Х.)

	Старший номінал	Середній номінал	Молодий номінал
1.	Зевс («Борисфен») οΙΕΠΤΑ Φ	Аполлон-лучник οΙΕΠΤΑ	Аполлон-горит οΙΕΠΤΑ
2.	-//- ΘΕΥ	-//- ΘΕΥ	-//-ΟΛΒΙο
3.	-//- ΘΡΑ	-//- ΘΡΑ	-//-ΟΛΒΙο
4.	Деметра «ΦΟ» Надкарбування «Афіна»	Аполлон- лучник ΦοΒΕ	Борисфен- дельфін ΦΟ
5.	Деметра ΕΥΒ Надкарбування «Афіна»		
6.	Деметра ΕΥΜ Надкарбування «Афіна»		
7.	Деметра ΕΥ Надкарбування «Афіна»		
8.	Деметра ΕΥ «Афіна» вирізана у штемпель.		
9.	-//- горит, вліво ΔΙΟ		
10.	-//- горит, вліво ΔΙΟΣ		
11.	-//- горит, вліво ΔΙΟΣκοΥ		
12.	-//- горит, вліво ΠΡΩ		
13.	-//- горит, вправо ΘΕΟΠΚ		
14.	-//- горит, вліво ΘΕΟΠ		
15.	-//- горит, вліво ΘΕΟΠΡΚΛ		

16.	-//- горит, вліво ΣΩΜοΙ ⚡	Аполлон-лучник ΣΩΜ	
17.	-//- горит, вліво ΣΩΜοΙ, ліворуч М	Аполлон-лучник ΣΩΜ	
18.	-//- горит, вліво ΣΩΜοΙ, праворуч М	Аполлон-лучник ΣΩΜ	
19.	-//- горит, праворуч ΣΩΜοΙ, ліворуч М	Аполлон-лучник ΣΩΜ	
20.	-//- горит, вліво ΣΩΜοΙ	Аполлон-лучник ΣΩΜ	

Запропонована нами хронологія монет: «борисфени» карбувалися до середини III ст. до Р.Х., монети колегії Семи приблизно 255 (250) – 245 (240) рр. до Р.Х., монети групи Деметра-зброя близько 245 (240) – 220 рр. до Р.Х. цілком узгоджується із висновками П. Карішковського який наголошував на хронологічній близькості цих груп монет, одним із вагомих аргументів для цього видатний український нумізмат цілком слушно вважав надкарбування на таких монетах, указуючи, що «звичайні для монет із Деметрою клейма із зображеннями голови Гелія та протом його коней трапляються як виняток на монетах із Гераклом і на старшому номіналі монет серії Семи; але відомі й надзвичайно рідкісні «борисфени» з такими самими клеймами або, точніше кажучи, зі слідами такого перекарбування»¹.

Наступною групою монет Ольвії другої половини III ст. до Р.Х. є згадані вище монети з Гераклом. Ця група монет, карбувалася близько 220-200 рр. до Р.Х., вона об'єднує монети на аверсі яких зображено голову Геракла в левовій шкурі, а на реверсі зброю – горит та палицю (Рис. 3.7).

Рис. 3.7

Дані монети за ваговими характеристиками, вага близько 7,4-11 г., діаметр близько 20-21 мм. належать до номіналу А. Ця група має молодший номінал С,

¹ Карышковский 2003: 190.

вага близько 2,5 – 4,6 г., діаметр близько 12-15 мм., на аверсі зображений Аполлон, а реверсі лук (Рис. 3.8).

Рис. 3.8

Таблиця 3.5

Геракл – зброя (~220-200 ст. до Р.Х.)

	Диферент	Геракл.	Зброя
1.	САΤΥΡΙ	Вліво	Вліво
2.	САΤΥΡΙ праворуч Ξ	Вліво	Вліво
3.	ΠΕΕ праворуч $\uparrow$	Вліво	Вліво
4.	ΠΕΕ праворуч Κ	Вліво	Вліво
5.	ΠΕΕ праворуч Ξ	Вправо	Вліво
6.	ΠΕΕ ліворуч Ξ ?	Вправо	Вліво
7.	ΠΕΕ	Вправо	Вправо
8.	Ξ Ξ Π ліворуч Ξ (Усе ретроградним стилем)	Вправо	Вправо
9.	Надкарбування «голова»	Вліво	Вліво
10.	Молодший номінал – Аполлон-Лук ΟΛ		

3.3 Монети Ольвії II ст. до Р.Х.

На початку II ст. до Р.Х. у монетній справі Ольвії відбулися чергові зміни, на зміну монет групи Геракл-зброя, прийшла нова група монет, із іншою іконографією, яку в історіографії, у відповідності до розміщеного на монетах диференту називають групою **ΒΣΕ**. Дана група мали три номінали **Α**, **Β** і **С**. На аверсі монет старшого номіналу **Α** міститься зображення голови Деметри, а на реверсі зображено міську емблему орел на дельфіні (Рис. 3.9).

Рис. 3.9

Монети даного номіналу мають вагу в межах 6,3 – 9,7 г., діаметр 15-20 мм. Ми виділяємо 12 різновидів номіналу А цієї групи монет (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6

Монети старшого номіналу групи **ВΣΕ**

1.	ВΣΕ	Орел на дельфіні праворуч
2.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч
3.	ВΣΕ	Орел на дельфіні праворуч
4.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч, зліва Α
5.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч, зліва V
6.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч, зліва Α
7.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч, зліва Η
8.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч, зліва Χ
9.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч зліва Α
10.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч зліва Α
11.	ВΣΕ	Орел на дельфіні ліворуч зліва Δ
12.	ВΣΕ	Надкарбування «голова Геліоса» (Рис. 3.10)

Рис. 3.10

Монети середнього номіналу цієї групи на аверсі містять зображення Артеміди, а на реверсі лука і сагайдака (Рис. 3.11).

Рис. 3.11

Їхні метрологічні характеристики наступні: вага 3,5-4,72 г., діаметр 13-14 мм. Ми виділяємо 6 різновидів номіналу **В** цієї групи монет (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

1.	ВΣΕ Знизу	сагайдак луком вверх праворуч	ΟΛΒΙΟ зверху
2.	ВΣΕ Знизу	сагайдакт луком вниз праворуч	ΟΛΒΙΟ зверху
3.	ВΣΕ Зверху	сагайдак луком вниз ліворуч	ΟΛΒΙΟ знизу
4.	ВΣΕ Зверху	сагайдак луком вниз праворуч	ΟΛΒΙΟ знизу
5.	ВΣΕ Знизу	сагайдак луком вниз ліворуч	ΟΛΒΙΟ зверху
6.	ВΣΕ Знизу	сагайдак луком вверх праворуч	ΟΛΒΙΟ зверху

Стосовно монет молодшого номіналу **С**, то на відміну від старшого та середнього номіналів, на аверсі цих монет міститься зображення голови Афіні, а на реверсі сова (Рис. 3.12).

Рис. 3.12

Монети даного номіналу мають вагу в межах 1,57 – 2,3 г., діаметр 10-11 мм. Ми виділяємо 5 різновидів номіналу С цієї групи монет (таблиця 3.8)

Таблиця 3.8

1.	ΣΒΕ знизу сова, праворуч, ОЛВІО зверху
2.	ΒΕ знизу Σ праворуч від сови, сова праворуч ОЛВІО зверху
3.	ΣΒΕ знизу сова, праворуч, Праворуч від сови ○
4.	ΣΒΕ праворуч від сови, сова праворуч Ліворуч від сови
5.	ΒΣΕ праворуч від сови, сова ліворуч Зліва від сови ○ <

Проведене нами дослідження ольвійських монет групи ΕΙΡΗΒΑ дозволяє виокремити дві емісії цих монет, кожна з емісій мала чотири номінали, загалом 28 різновидів монет.

Група монет ΕΙΡΗΒΑ

I емісія, 4 номінали.

1. Старший номінал **Α** Геракл-палиця праворуч, зверху ОЛВІО, знизу ΕΙΡΗΒΑ, без надкарбувань.
2. -//- надкарбування голова Афін
3. -//- надкарбування голова Афін, та 5-тикутна зірка
4. -//- надкарбування голова Афін, та 6-тикутна зірка
5. -//- надкарбування голова Афін, та римське надкарбування кадуцей
6. Другий номінал **Β** Аполлон-ліра ОЛВІО зверху, по боках від ліри Β-Α, ΕΙΡΗ, без надкарбування.
7. -//- надкарбування голова Афін

8. -//- 2 надкарбування голова Афіни
- 9 -//- надкарбування голова Афіни, та 5-тикутна зірка
10. -//- надкар. Голова Афіни, та 6-тикутна зірка
11. Третій номінал **С** Артеміда -зброя ліворуч ΕΙΡΗΒΑ, зверху ΟΛΒΙΟ, без надкарбування
12. -//- надкарбування голова Афіни
13. -//- надкарбування голова Афіни, та 5-тикутна зірка
14. -//- надкарбування голова Афіни, та 6-тикутна зірка
15. Четвертий номінал **Д** Артеміда -дельфін ліворуч. Зверху ΟΛΒΙΟ знизу ΒΑ, без надкарбування.
16. -//- надкарбування голова Афіни

II емісія, 4 номінали.

17. Старший номінал **Α** Геракл-палиця Ліворуч, знизу ΕΙΡΗΒΑ, Ε-Ρ по боках від палиці, без надкарбування
18. -//- надкарбування голова Афіни
19. -//- надкарбування голова Афіни, 5-тикутна зірка
20. -//- надкарбування голова Афіни, 6-тикутна зірка
21. Другий номінал **Β** Аполон-ліра ΟΛΒΙΟ зверху, По боках від Ліри Ε-Ρ, Β-Α, ΕΙΡΗ, без надкарбування
22. -//- надкарбування голова Афіни
23. -//- надкарбування голова Афіни, та 5-тикінцева зірка
24. -//- надкарбування голова Афіни, та 6-тикінцева зірка
25. Третій номінал **С** л Артеміда-зброя ліворуч зверху ΟΛΒΙΟ, знизу ΕΙΡΗΒΑ, по боках від зброї Ε-Ρ, без надкарбування.

26. -//- надкарбування голова Афіні

27. Четвертий номінал **D** Артеміда – дельфін ліворуч, зверху ОЛВІО, знизу ВАЕР, без надкарбування

28. -//- надкарбування голова Афіні

Аналізуючи монетну справу Ольвії II ст. до Р.Х. необхідно зазначити, що аналіз іконографії ольвійських монет засвічує значний вплив монет династій Малої Скіфії на монетну справу Ольвії в другій чверті II ст. до Р.Х. Особливо це відображено в ольвійських монетах групи ΕΙΡΗΒΑ (Рис. 3.13).

Рис. 3.13 а) монета групи ΕΙΡΗΒΑ; б) монета царя Малої Скіфії Саріака

На переконання дисертанта монети групи ΕΙΡΗΒΑ карбувалися в часовому інтервалі близько 170-140 (130) рр. до Р.Х. Їм на зміну прийшли монети скіфського царя Скілура.

Як відомо, Ольвія, в середині II ст. до Р.Х. вступає у затяжну кризу, з якої вона фактично не вийшла до гетського розгрому в середині I ст. до Р.Х. Ю. Виноградов, цілком слушно вказує, що «криза Ольвії була не вузьколокальним явищем, а складовою того всеосяжного процесу, який охопив у цю епоху дуже багато грецьких полісів Балканського півострова і Малої Азії»¹. Ці поліси в III-II ст. до Р.Х. регулярно тероризували оточуючі варварські племена – фракійці, сайї, гети, галати та ін., які розоряли хору грецьких полісів та вимагали сплати данини. Одним із способів захисту грецьких апойкій західного Причорномор'я від таких набігів було визнання влади царів Малої Скіфії над

¹ Vinogradov, 1989, p.177

своїм полісом. Стосовно грецьких полісів північно-західного Причорномор'я, то враховуючи чисельні знахідки монет царів Малої Скіфії на території античної Тіри¹, П. Каришковський та І. Клейман, висловили припущення, що «Тіра перебувала якщо не під їхньою безпосередньою владою, то принаймні, у сфері їхніх інтересів»². Аналогічне припущення стосовно Ольвії, де відомі знахідки монет скіфських царів з Добруджі, висловлював В. Анохін³. Детально дослідивши монету скіфського царя Акроси на аверсі якої міститься зображення Аполлона у вінку праворуч, а на реверсі зображено ліру з літерами AN[ΔΡ], під нею з обох боків легенду ΒΑΣΙΛΕ/ΑΚΡΟΣΑ⁴, В. Анохін дійшов аргументованого висновку, що дана монета має аналогічну іконографію Аполлона із монетами Ольвії того ж періоду, а також усі ці монети «мають подібну фактуру»⁵. На думку вченого, дана монета «була карбована в Ольвії від імені царя Акроси якимось AN[ΔΡ] на тих же договірних умовах, що й монети цього та інших царів в інших містах»⁶. Емісію даної монети В. Анохін відніс до 170-160 рр. до Р.Х. Епонімний каталог Ольвії, на жаль, має лакуну за 184-111 рр. до Р.Х., що на сьогодні унеможливорює визначити монетного магістрата відповідального за карбування даного типу монет. До монет царів Малої Скіфії В. Анохін відносить монети типу «голова Геракла-палиця», «голова Аполлона-кіфара», «голова Артемідилук» які мають легенду ΕΙΡΗΝΑ та типу «голова Артемідидельфін» із легендаю ΒΑ⁷. Указані легенди на трьох перших монетах, на думку вченого, мають читатися як ΕΙΡΗΝΗΣ ΒΑΣΙΛΕΩΣ, тобто «царського світу», а легенда ΒΑ четвертої із згаданих вище монет, означає «царя Акроси»⁸. Таким чином, В. Анохін гіпотетично сформував логічний ряд монет царів Малої Скіфії, які на його думку були карбовані у Ольвії, і відповідно були свідченням міцних зв'язків Ольвії та Малої Скіфії, а вагомим аргументом на користь цієї теорії, учений називає емісію срібних монет із зображенням голови Гермеса ліворуч на

¹ Karyshkovskiy & Kotsiyevskiy 1979, p.92

² Karyshkovskiy & Kleyman, 1985, 78

³ Anokhin, 1989, p.50

⁴ Монета можливо походить із колишньої колекції П. Бурачкова, нині зберігається в Державному історичному музеї (м. Москва, росія).

⁵ Анохін, 1989: 50

⁶ Там само.

⁷ Там само: 50-51.

⁸ Там само.

аверсі і кадуцея на реверсі¹, карбованих на не характерних для попередніх емісій пласких монетних кружках, наголошуючи, що «в одному випадку заготовкою слугувала монета одного із царів Малої Скіфії, ім'я якого читається невизначено як ΛΕΛΙΑ, ΛΕΛΙ (?) ΑΣ чи ΚΕΛΒΙΑΣ»². У Британському музеї зберігається срібна драхма карбована (Рис. 3.14) в Ольвії (SNG 1993, #586), згадана В. Анохіним, як вагомий аргумент щодо зав'язків Ольвії та Малої Скіфії. Концепцію В. Анохіна категорично заперечувала, запорізька дослідниця С. Андрух, вважаючи його історичні реконструкції помилковими³.

Рис. 3.14. SNG 1993, #586

(https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1905-1203-47)

Досить детально дана срібна ольвійська монета була описана Е. С. Г. Робінсон та П. Каришковським. Е. С. Г. Робінсон цілком слушно вказав, що монета з Британського музею була «перекарбована, і ліворуч біля верхньої частини кадуцея видно сліди напису «ΛΕΛΙΑ», які перекривають букву «Ι» у написі зліва»⁴. П. Каришковський, детально вивчивши фоторепродукції цієї монети, висловив припущення, що ця монета була «перекарбована на срібній монеті одного із царів Малої Скіфії»⁵, а залишки зображення на аверсі монети використаної у якості монетної заготовки «відносяться швидше за все до профілю Деметри»⁶. Зауважимо, що в науковому середовищі не сформовано єдиної позиції, щодо періоду карбування цієї драхми із зображенням голови Гермеса ліворуч на аверсі і кадуцея на реверсі. Так, зокрема, Е. С. Г. Робінсон

¹ Там само.

² Там само: 51.

³ Andrukh, 1995, p. 133-134

⁴ Robinson, 1937, p.95

⁵ Karyshkovskiy, 1967, p.261

⁶ Там само.

вважав, що дана монета карбувалася «близько 300 року до Р.Х.»¹. На думку П. Каришковського «Найбільш ймовірною датою випуску монет із зображенням Гермеса вважається третя чверть того ж століття (III ст. до Р.Х. – Є.К.)»². У каталозі Британського музею, період карбування цієї драхми визначається як кінець III-II ст. до Р.Х.³. У той же час, В. Анохін відносить карбування даного типу монет на період 150-140 рр. до Р.Х.⁴

Монета із можливою легендою ΛΕΛΙ (?) ΑΣ(?), яка типологічно схожа на монети династій Малої Скіфії Саріака, Каніда та Акроси згадується О. Орешніковим у описі колекції Причорноморських монет графа О. Уварова⁵. О. Орешніков, акцентуючи увагу на незадовільному стані збереження цієї монети (Рис. 3.15), указував на неможливість впевнено прочитати ім'я царя, яке дещо подібне до ΑΙΛΙΟΥΣ, припускаючи, що «тут ми бачимо ім'я нового царя Гетів*, ім'я якого дізнаємося після знахідки монети кращого стану збереження»⁶.

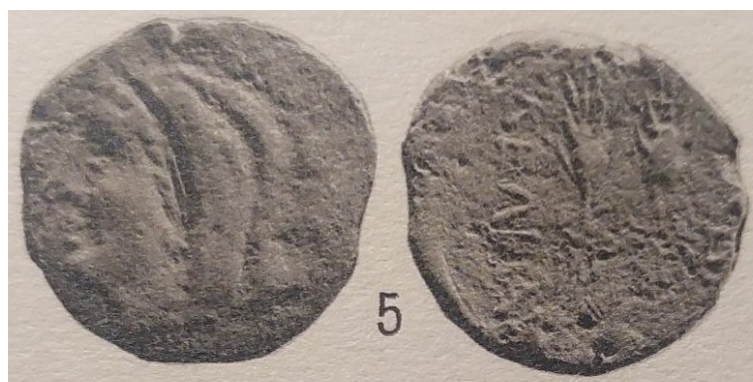

Рис. 3.15 Монета із колекції графа О. Уварова (Oreshnikov, 1914, pl.1)

Вивчення ученими музейних і приватних колекцій та аукціонних каталогів античних монет, неодноразова дало цікаві результати, які відкривають перспективи для нових досліджень Причорноморської нумізматики II-I ст. до Р.Х.⁷. Одним із нових результатів є виявлення в одній із колекцій нового типу

¹ Robinson, 1937, p.94

² Karyshkovskiy, 1967, p.262

³ SNG 1993, #586

⁴ Anokhin, 2011, p.82

⁵ Oreshnikov, 1914, p.15

* На початку 20 ст. дослідники визначали монети скіфських царів у Добружді як монети гетських царів (володарів)

⁶ Oreshnikov, 1914, p.15

⁷ Orlyk 2021; Orlyk & de Callatay 2024

срібної монети карбованої в Ольвії. Детальне вивчення монети за допомогою оптичних засобів засвідчило її абсолютну автентичність. Виявлена нами монета це срібна драхма невідомого раніше типу карбована в Ольвії (Рис. 3.16).

Рис. 3.16 Срібна драхма, 19 мм., 3.61 г., – 12h (без масштабу)

Obv. Голова Деметри в покривалі ліворуч.

Rev. Два колоски, з обох боків написи ΛΕΛΗΝΑΝ / ΟΛΒΙΟ

Таким чином, перед нами цілком реальна срібна ольвійська монета з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΝΑΝ, а не ΛΕΛΙ (?) ΑΣ(?) чи ΑΙΛΙΟΥΣ, як намагалися ідентифікувати легенду на монеті поганого ступеня збереження із колекції Причорноморських монет графа О. Уварова. Тобто другий відомий дослідникам примірник монет цього типу.

Виявлена дисертантом драхма Ольвії з головою Деметри на аверсі та легендами ΛΕΛΗΝΑΝ / ΟΛΒΙΟ, підтверджує припущення Е. С. Г. Робінсона та П. Каришковського про використання у якості монетної заготовки для ольвійської драхми з Гермесом саме такого типу монет. Відповідно монета з Британського музею є третім відомим примірником ольвійської драхми з Деметрою та іменем скіфського династа ΛΕΛΗΝΑΝ (що правда на ній вибита вже інша монета неступної емісії з Гермесом).

Як бачимо, лише В. Анохін, висловив припущення, що така срібна драхма царів Малої Скіфії була карбована в Ольвії. А, от дослідниця Малої Скіфії С. Андрух взагалі заперечувала карбування скіфськими царями срібних монет і

тим більше в Ольвії наголошуючи, що «не витримує, також жодної критики висловлювання В.А. Анохіна про надходження до Ольвії з Малої Скіфії срібла, призначеного для випуску царських емісій, адже, як уже було показано, усі царські емісії, за винятком однієї монети Саріака, були биті з міді»¹. Але, правим, все ж таки виявився саме В. Анохін, що засвідчує надзвичайно високий рівень наукової інтуїції відомого українського нумізмата.

Виявлена монета має спільну іконографію з такими монетами скіфських західнопонтійських царів (Рис. 3.17):

Рис. 3.17

а) Царі Скіфії. Хараспес. Близько 180–150 рр. до н. е. ? 18 мм (4,28 г). Голова Деметри в чадрі, звернена вправо / Два колоски, монограма «МЕ» знизу;

б) СКИФІЯ, Царі канітів. Близько 180–150 рр. до н. е. Арест 23 мм (9,99 г). Голова Деметри в завісі та вінку, звернена праворуч; у центрі монети: голова бородатого сатира, звернена праворуч, у втиснутому колі; на реверсі: напис «BASILEWS» праворуч, «KANITOY» праворуч, «POLU» знизу, факел і колос.

Враховуючи значну схожість форми зерна на цих монетах і на виявленій нами срібній ольвійській монеті з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ, можна припустити, що одним із місць карбування таких монет, ймовірно, була Ольвія. Дослідникам, завдяки написам на монетах відомо «імена шести скіфських царів з Добруджі: Танусакос, Канітос, Саріакос, Акросакос, Хараспос та Аіліос, які

¹ Andrukh, 1995, p.134

правили в період від другої половини III століття до початку I століття до Р.Х.»¹. Виявлена нами ольвійська срібна монета вводить до наукового обігу раніш невідоме дослідниками ім'я скіфського династа (ймовірно) Lelianos (Λελιανός).

Нумізматика, в черговий раз дозволяє нам відновити історію, про яку письмові джерела мовчать. Саме завдяки нумізматичним джерелам, зокрема срібній драхмі з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ (ймовірно Lelianos) відкрито нову сторінку історії Ольвії та Малої Скіфії.

Щодо часу карбування даного типу монет в Ольвії, то воно мало місце близько нижньої часової рамки скіфського царства в Добруджі. У дослідників даного державного утворення номадів у Західному Причорномор'ї не має єдиної думки на цю наукову проблему. Так, С. Андрух, вважає, що Мала Скіфія як державне утворення скіфів у Добруджі сформувалося на межі 3-2 ст. до Р.Х. і проіснувало до початку I ст. до Р.Х. через включення «західнопонтійських народів до антиримської коаліції Мітрідата VI»². Д. Драганов стверджує, що «друге скіфське царство в Добруджі проіснувало близько 50 років (приблизно 218–168/67 рр. до Р.Х.)»³. Аналогічної думки дотримується і інший болгарський вчений М. Манов⁴. Щодо концепції С. Андрух про існування Малої Скіфії в Добруджі до початку I ст. до Р.Х., то М. Манов наголошує, що «Незважаючи на подекуди правильні міркування С. Андрух, вона припускається кількох грубих помилок, які значною мірою позбавляють її працю наукової достовірності, особливо в тій частині, де вона вказує на правління двох додаткових правителів після Саріака та безпідставно продовжує існування скіфського царства в Добруджі аж до початку I століття до Р.Х.»⁵. Концепцію С. Андрух про існування Малої Скіфії в Добруджі часів Мітрідата VI Євпатора підтримують А. Іванчик⁶, О. Столярик та Й. Кліберг⁷. На думку дисертанта, усе ж більш аргументованою

¹ Ivantchik, 2018

² Andrukh, 1995, p. 95

³ Draganov, 2015, p.32

⁴ Manov, 2015, 425

⁵ Manov, 2015, 432

⁶ Ivantchik, 2018

⁷ Stolyarik & Kleeberg, 2023

є концепція болгарських учених, тобто час існування Малої Скіфії у Добруджі тривав близько 50 років і це державне утворення зникло в 60-х роках 2 ст. до Р.Х.

Єдина відома до цього емісія срібних монет скіфських династій у Добруджі належить Саріаку, і карбувалися за хіосько-родоським ваговим стандартом: драхма » 3,89 г.¹ Описані Д. Драгановим десять примірників драхм Саріака мають вагу 3.85 г., 3.78 г., 3.83 г., 3.81 г., 3,76 г., 3,69 г., 3.29 г., 3.70 г., 3.66 г. та 2.57 г.² Досліджувана нами драхма з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ має вагу 3,61 г., тобто вона карбована за тим же хіосько-родоським ваговим стандартом.

На думку М. Манова, срібні драхми Саріака є «меморіальним випуском, випущеним спеціально на честь укладення договору між посланцем Філіпа V, Антігоном зі Стіberi, та скіфським правителем Саріаком у 179 році до Р.Х.»³. Тобто емісія цих монет була зроблена 179 р. до Р.Х. Враховуючи, що це була перша емісія срібних монет династій Малої Скіфії в Добруджі, то досліджувана нами драхма з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ, цілком ймовірно належить до карбування після Саріака, його наступником Леліаном.

Срібна ольвійська драхма, яка зберігається у Британському музеї, із зображення голови Гермеса ліворуч на аверсі, та кадуцея на реверсі, на думку її дослідників карбувалася в період 2 століття до Р.Х. Враховуючи, що ця монета була перекарбована на ольвійській драхмі з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ, котрий найімовірніше був наступником Саріака, то концепція В. Анохіна, про емісію драхми із Гермесом та кадуцеєм близько 150-140 рр. до Р.Х. видається досить достовірною. Враховуючи не значну кількість відомих на сьогодні примірників такої монети, на думку дисертанта, 10-ти річний період для її емісії є завеликим. Цей період потрібно зменшити, орієнтовно це могло бути близько 140 р. до Р.Х. Враховуючи це, драхма з іменем скіфського царя ΛΕΛΗΑΝ, найімовірніше була карбована в часовому проміжку 160-140 рр. до Р.Х.

¹ Карышковский, 2003: 55

² Драганов, 2015: 258

³ Манов, 2015: 432

Примітно, що близько «кінця третьої чверті – початку останньої чверті 2 ст. до Р.Х.»¹, в Ольвії карбувалися мідні монети скіфського царя Скілура, тобто в Ольвії через короткий проміжок часу були карбовані монети скіфських правителів Нижньодунайської Малої Скіфії та Кримсько-Нижньодніпровської Малої Скіфії. Відповідно, виникає цілком логічне питання про взаємозв'язки між Нижньодунайською та Кримсько-Нижньодніпровською Малими Скіфіями, об'єднуючим елементом яких, згідно нумізматичних джерел, постає Ольвія. Не менш цікавим є і той факт, що після падіння Малої Скіфії в Добружді (Нижньодунайської Малої Скіфії) в 60-х роках 2 ст. до Р.Х., «Кримські скіфи, очевидно, засновували нове царство в середині II століття до Р.Х.»². Здається цілком логічним і можливим, висловити припущення, що після падіння скіфської держави в Добружді, частина скіфів, принаймні представники їхньої еліти були змушені переселитися на Схід, спочатку до Ольвії, а потім до Криму, де мешкала значна частина скіфського населення, у результаті чого постала нова скіфська держава з аналогічною назвою у античних авторів – Мала Скіфія (Μικρά Σκυθία). А династом цих переселенців був ймовірно Lelianos.

Відкрита нами ольвійська драхма з іменем скіфського династа не лише вводить до наукового обігу невідоме раніше науці ім'я скіфського правителя Lelianos (ймовірно), а й змінює усталену в історіографії думку про східні кордони Малої Скіфії, які не обмежувалися Дунаєм, а сягали Нижнього Побужжя.

Наступною емісією скіфських династів у Ольвії є, вже згадана нами група монет скіфського царя Скілура.

Проведений дисертантом аналіз значної кількості монет цієї групи, дозволив зробити висновок про наявність двох емісій Скілурівської групи та однієї емісії міської групи, які скрадалися із кількох номіналів.

Скілурівська група

I емісія 5 номіналів (A, B, C, D, E)

¹ Карышковский, 2003: 191

² Ivantchik, 2018

1) Номінал А, Скілур – зброя (Рис. 3.18). В історіографії немає єдиної думки, щодо питання, хто зображений на аверсі монет цього типу. Частина дослідників вважає чоловічу голову скіфа зображенням власне самого царя Скілура¹. У той же час, П. Каришковський висловив певні сумніви, щодо такого трактування². Проте, на переконання дисертанта на аверсі монет зображено саме царя Скілура.

Рис. 3.18

Аверс: Скілур праворуч.

Реверс: Колос праворуч під ним колчан з луком праворуч, під ним палиця ліворуч. Зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ, знизу ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ, ліворуч ΟΛΒΙΟ

2) Номінал А, -//- надкарбування 4-кутна зірка або колесо

3) Номінал Β, Деметра-віз (Рис. 3.19).

Рис. 3.19

¹ Анохин 1989; Анохин 2011.

² Каришковський, 1973.

Аверс: Деметра у покривалі праворуч.

Реверс: Віз праворуч зверху ОЛΒΙ під ним Гілка, під нею ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Під возом ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ

4) Номінал Β, -//- надкарбування 4-кутна зірка або колесо (Рис. 3.20).

Рис. 3.20

5) Номінал С, Аполлон-ліра (Рис. 3.21).

Рис. 3.21

Аверс: Аполлон праворуч.

Реверс: Ліра, зверху ОЛΒΙ, праворуч ΒΑΣΙΛΕΩΣ, ліворуч ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ

6) Номінал С -//- надкарбування 4-кутна зірка та колесо (Рис. 3.22).

Рис. 3.22

7) Номінал D, Артеміда-зброя (Рис. 3.23).

Рис. 3.23

Аверс: Артеміда праворуч.

Реверс: Горит праворуч, зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ, знизу ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ, нижче ΟΛΒΙ

8) Номінал D -//- надкарбування 4-кутна зірка та колесо (Рис. 3.24)

Рис. 3.24

9) Номінал E, Гермес-кадуцей (Рис. 3.25).

Рис. 3.25

Аверс: Гермес праворуч

Реверс: Кадуцей праворуч зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ, знизу ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ, нижче ΟΛΒΙ

II емісія з номіналом

10) Номінал А, Скілур-зброя (Рис. 3.26).

Рис. 26

Аверс: Скілур праворуч

Реверс: зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ, нижче горит з луком, ліворуч нижче палиця праворуч, внизу ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ, нижче колос, ліворуч ΟΛΒΙ

11) Номінал А -//- надкарбування 4-кутна зірка та колесо

12) Номінал С, Аполлон-ліра (Рис. 3.27)

Рис. 3.27

Аверс: Аполлон праворуч

Реверс: Ліра зверху ΟΛΒΙ, зліва ΒΑΣΙΛΕΩΣ, праворуч ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ

13) Номінал С -//- надкарбування 4-кутна зірка та колесо (Рис. 328)

Рис. 3.28

14) Номінал Ε, Гермес-кадуцей (Рис. 3.29).

Рис. 3.29

Аверс: Гермес праворуч

Реверс: Кадуцей праворуч, зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ, зверху ΒΑΣΙΛΕΩΣ та нижче ΟΛΒΙ, під кадуцеем ΣΚΙΛΟΥΡΟΥ

15) Номінал Ε, без ΟΛΒΙ (Рис. 3.30).

Рис. 3.30

Окрім емісії монет Ольвії з іменем скіфського царя Скілура, в часи його протекторату (влади) над Ольвією, в місті здійснювали міську емісію з указанням лише етнікона ОЛВІО та диферентів. Дисертант виділяє 2 номінали даної емісії – номінали В та Е.

Міська Скілурівська емісія; 2 номінали

1) 1-й номінал В (Рис. 3.31).

Рис. 3.31

Аверс: Деметра у покривалі

Реверс: Колос ліворуч, зверху ОЛВІО, знизу МΔ

2) 1-й номінал В (Рис. 3.32).

Рис. 3.32

Аверс: Деметра у покривалі

Реверс: Колос ліворуч, зверху ОЛΒΙ, знизу ΝΗ

3) 1-й номінал В (Рис. 3.33).

Рис. 3.33

Аверс: Деметра у покривалі

Реверс: Колос праворуч, зверху ОЛΒΙ, знизу ΝΗ

4) 2-й номінал Ε (Рис. 3.34).

Рис. 3.34

Аверс: Гермес праворуч

Реверс: Кадуцей ліворуч, зверху ОЛΒΙΟ

3.4 Монети Ольвії кінця II – середини I ст. до Р.Х.

Наприкінці II – на початку I ст. до Р.Х. грецькі поліси Північного Причорномор'я опинилися в межах єдиного політичного утворення – держави Мітрідата VI Євпатора¹. Першими під владу понтійського царя потрапили Херсонес і Ольвія. Проте, дотепер відсутня єдина думка дослідників щодо часу входження Ольвії до складу держави Мітрідата VI Євпатора, так само як і чітка

¹ Шелов 1983: 40

хронологічна атрибуція ольвійських монет означеного часу. Найбільш аргументоване датування цього процесу запропонували Ю. Виноградов і С. Саприкін, які відносять його до часу перед 109 р. до Р. Х.¹. Синхронність входження обох міст підтверджують і нумізматичні дані, зокрема знахідки мідних монет Понту та Пафлагонії, що свідчать про майже одночасну інтеграцію Ольвії та Херсонеса у 111–105 рр. до Р.Х. після походів Діофанта в Скіфію². На думку В. Орлика, Ольвія увійшла до держави Мітрідата VI Євпатора до 105 р. до Р.Х.³ Наприкінці II ст. до Р.Х. влада Мітрідата VI поширилася також на Боспор⁴.

Історія Ольвії та її нумізматики кінця II – початку I ст. до Р.Х. належить до найменш досліджених періодів розвитку цієї давньогрецької колонії на Північно-Західному узбережжі Чорного моря, що зумовлено обмеженістю письмових джерел. У той же час питання грошового обігу та організації монетної справи Ольвії в період правління Мітрідата VI Євпатора неодноразово ставали предметом наукових досліджень. Ці проблеми висвітлювали представники кількох поколінь дослідників, зокрема О. Орешніков⁵, А. Зограф⁶, К. Голенко⁷, М. Максимова⁸, П. Каришковський⁹, Д. Шелов¹⁰, С. Саприкін¹¹, В. Крапівина¹², М. Ніколаєв¹³, В. Орлик¹⁴ та інші.

Одним із перших дослідників ольвійської нумізматики часів правління Мітрідата VI Євпатора був відомий російський нумізмат Олексій Орешніков. Учений висунув помилкову теорію про карбування в Ольвії монет із портретним зображенням Мітрідата VI Євпатора. Російський нумізмат відніс до періоду понтійського царя мідні монети карбовані в Ольвії колегією Семи із зображенням на аверсі голови Аполлона праворуч, а на реверсі стрілець із лука

¹ Виноградов 1989: 259; Сапрыкин 1996: 135–137

² Сапрыкин 1996: 137

³ Orlyk, 2021.

⁴ Молев 1974: 72

⁵ Орешников 1921.

⁶ Зограф, 1940

⁷ Голенко, 1964

⁸ Максимова, 1956

⁹ Карышковский, 1965; 1988; 2003

¹⁰ Шелов, 1983

¹¹ Сапрыкин 1996; 2007

¹² Крапивина, 2005; Крапивина, Диатроптов, 2005

¹³ Ніколаєв 2013; 2016; 2019; 2020

¹⁴ Orlyk 2021; 2022,

схилений на коліно, ліворуч. На думку О. Орешнікова, «що зазвичай описується як голова Аполлона, насправді не є зображенням бога, а портретом Мітрідата Євпатора. На всіх 19 екземплярах музейного зібрання, виготовлених з різних матриць, видно прагнення різців передати риси одного й того самого обличчя; на деяких голова царя близько скопійована з його припонтійських портретних монет. З якою метою влада Ольвії помістила портрет царя, можна лише здогадуватися. Заперечувати зображення Мітрідата на ольвійських монетах немає підстав, оскільки Ольвія перебувала у сфері впливу понтійського царя, особливо після перемоги Діофанта над скіфами»¹.

Після об'єднання Північного та Південного Причорномор'я у складі держави Мітрідата VI Євпатора активізувалися торгівельні зв'язки між її регіонами. Це сприяло зростанню частки понтійської монети в грошовому обігу грецьких міст Північного Причорномор'я, які на той час відчували гострий дефіцит власної розмінної міді. Як слушно зауважив П. Каришковський, ще до переходу Ольвії під владу Мітрідата місто, ймовірно, мало значну потребу в дрібній монеті, про що свідчить контрмаркування ранніх випусків у період панування Скілура².

На переконання автора, першою монетою карбованою в Ольвії в часи Мітрідата VI Євпатора була мідна монета на аверсі якої міститься зображення голови Афіни в шоломі праворуч, а на реверсі легенда ΟΛΒΙΟ / ΕΥΡΗ круглий щит та спис (Рис. 3.35).

¹ Орешников 1921

² Карышковский, 1965: 67

Рис. 3.35 Мідна монета Ольвії типу Афіні-зброя із скороченням ΕΥΡΗ (без масштабу)

Аверс: Голова Афіні праворуч.

Реверс: Круглий щит та спис, ліворуч - ΕΥΡΗ, праворуч - ΟΛΒΙΟ.

Вага 3,19 г., ↑↓ 11 годин

На нашу думку, поява зображення Афіні на ольвійських монетах останнього десятиліття II ст. до Р.Х. не була випадковою. Ймовірно, це пов'язано з визволенням Ольвії від скіфської залежності після перемог Діофанта – полководця Мітрідат VI Євпатор. У цьому політичному контексті використання образу Афіні виглядає цілком закономірним, тим більше що її культ був відомий у полісі. Водночас іконографія Афіні не була новою для ольвійської нумізматики. Вона зустрічається ще на ранніх литих монетах V ст. до Р.Х., у надкарбуваннях, а також на мідних випусках III–II ст. до Р.Х. Стилістика зображення Афіні на монетах цього часу має виразну подібність до зображення Ареса на мідних монетах Понту та Пафлагонії періоду правління Мітрідата VI. Оскільки культ Ареса в Ольвії не був поширений, місцеві майстри, ймовірно, запозичили загальну композиційну схему, замінивши образ бога війни на більш традиційний для поліса образ Афіні. На цю подібність звертав увагу П. Каришковський, який зазначав, що тип голови Афіні у високому шоломі фактично наслідує великі мідні монети міст Понту та Пафлагонії, що, своєю чергою, були близькими до афінських тетрадрахм нового стилю¹. Монети понтійських міст із такою іконографією датуються кінцем II ст. до Р.Х. (приблизно 111–105 рр. до Р.Х.). Це підтверджується археологічними знахідками, зокрема монетою Амісу, виявленою у шарі руйнування Південного палацу в Неаполь Скіфський, який пов'язують із походами Діофанта проти скіфів. Отже, використання подібної воєнної іконографії на ольвійських монетах можна розглядати як свідоме запозичення нумізматичних мотивів понтійського середовища після звільнення міста від скіфської залежності.

¹ Карышковский, 1965.

Дослідження монет типу «голова Афіни праворуч – круглий щит і спис» показує, що єдиним скороченням імені на них є ΕΥΡΗ. Припущення про існування монет із легендою ΠΟΛΥ, які трапляються в історіографії, не підтверджується. Аналіз відомих екземплярів свідчить, що вся серія була викарбувана однією парою штемпелів. У процесі їх використання та зношування окремі деталі реверсу доопрацьовувалися, що і спричинило різні трактування легенди в попередніх дослідженнях.

Додатковим чинником помилок стали механічні втручання в автентичні монети під час їх так званої «реставрації». Підрізання деталей зображення або легенди інколи призводило до появи фантазійних елементів. Саме такі втручання, на нашу думку, і стали причиною появи в науковому обігу монет із неіснуючим скороченням ΠΟΛΥ. У ході дослідження всі відомі екземпляри цього типу перевірялися дисертантом за допомогою оптичних засобів, що дозволило відкинути подібні інтерпретації.

Ім'я, передане скороченням ΕΥΡΗ, пов'язують із представниками роду Євресибіадів. За припущенням Миколи Ніколаєва, саме цей рід відіграв помітну роль у політичному житті Ольвії на початковому етапі входження міста до складу держави Мітрідата VI Євпатора¹. Імовірно, його представники мали родинні зв'язки з понтійським двором, на що звертала увагу Анна Русяєва².

Отже, з урахуванням нумізматичного аналізу та просопографічних даних, емісію монет цього типу доцільно віднести до початку останнього десятиріччя II ст. до Р.Х., приблизно 110–107 рр. до Р.Х. В історіографії існують й інші датування: Валерій Нечитайло відносив їх до 110–100 рр. до Р.Х., Владлен Анохін пропонував більш ранню дату – 120–110 рр. до Р.Х.³, а Петро Каришковський датував їх 100–80 рр. до Р.Х.⁴, однак ці припущення не завжди підкріплені переконливою аргументацією.

¹ Ніколаєв, 2013.

² Русяєва, 2002: 184.

³ Анохін 2011.

⁴ Карышковский 1965.

До середини останнього десятиріччя II ст. до Р.Х. належить рідкісний випуск мідних монет типу «Аполлон – горит», на аверсі яких поруч із головою божества розміщено монограму у формі літери альфа з ламаною гастою (Рис. 3.36).

Рис. 3.36¹

Аверс: голова Аполлона праворуч; праворуч від неї – монограма «Α».

Реверс: ΟΛ-ΒΙ; горит із луком між двома зірками Діоскурів.

Наразі відомі лише два екземпляри цього типу монет.

Наявність монограми біля зображення Аполлона дала підстави В. Орлику пов'язати карбування цієї серії зі 105 р. до Р.Х., який у місцевому календарі вважався роком Аполлона. Невелика кількість відомих примірників дозволяє припустити, що емісія була обмеженою і, ймовірно, мала символічний характер, відображаючи відновлення політичного життя Ольвії у складі держави Мітрідата VI Євпатора.

Пізніше з'являються монети того ж типу без монограми (Рис. 3.37). Їх, імовірно, слід датувати другою половиною останнього десятиріччя II – початком I ст. до Р.Х.

¹ Orlyk 2021.

Аверс: голова Аполлона праворуч.

Реверс: ОΛ-ΒΙ; горит між двома зірками Діоскурів (лук може бути спрямований як праворуч, так і ліворуч).

Датування монет типу «Аполлон – горит» без монограми залишається дискусійним у дослідженнях ольвійської нумізматики. У різних працях пропонуються досить відмінні хронологічні межі. Так, Петро Каришковський спочатку відносив їх карбування приблизно до 80 р. до Р.Х.¹, однак пізніше датував емісію першим десятиліттям I ст. до Р.Х. В. Анохін пропонував інтервал 90–80-х рр. до Р.Х.², тоді як Н. Фролова та М. Абрамзон розширювали ці межі до 100–75 рр. до Р.Х.³. Іншу точку зору висловлював Дмитро Шелов, який вважав імовірнішим дещо ранніше датування – кінець II або початок I ст. до Р.Х.⁴ Аргументом для цього він вважав іконографічний мотив зірок над шапками Діоскурів, типовий для раннього періоду правління Мітрідата VI Євпатора. Результати нашого аналізу загалом узгоджуються з цією позицією. Найімовірніше, емісія монет типу «Аполлон – горит» без монограми відбувалася приблизно у 105–95 рр. до Р.Х. На користь такого датування свідчить значна кількість використаних штемпелів, а також наявність двох різновидів цього типу – із горитом, спрямованим праворуч або ліворуч. Це дозволяє припускати, що карбування тривало протягом певного часу.

Фактурна, стилістична та метрологічна подібність монет типу «дельфін–тринога» до монет типу «Аполлон–горит» може свідчити про їхню хронологічну наближеність, тобто халки цього типу змінили халки типу «Аполлон–горит».

На переконання дисертанта емісія монет типу «дельфін-тринога» тривала не менше попередньої і хронологічно може припадати на 90-75 рр. до Р.Х.

¹ Карышковский 1988: 103

² Анохин 2011: 84

³ Фролова, Абрамзон 2005: 168

⁴ Шелов 1983: 51

За стилістичними та технологічними ознаками до цих ольвійських халків близькою є інша серія дрібних монет – тип «дельфін-тринога» (Рис. 3.38).

Рис. 3.38

Аверс: дельфін праворуч; над ним – зірка між шапками Діоскурів.

Реверс: напис ОΛ–ΒΙ (варіанти: ОΛ–Β, ОΛ–ΒΙΟ) та зображення триноги.

Аналіз монет типів «Аполлон-горит» та «дельфін-тринога», карбованих в Ольвії за правління Мітрідата VI Євпатора, свідчить про їх помітну відмінність від ольвійських емісій II ст. до Р.Х. За стилем і технологією вони мають інший характер виконання, що може вказувати на участь запрошених майстрів у їх виготовленні. Близькість між серіями «дельфін-тринога» і «Аполлон-горит» відзначав В.Анохін. Він підкреслював їхню стилістичну та фактурну спорідненість і припускав, що обидва типи могли карбуватися майже одночасно¹. Іконографію цих монет дослідник пов'язував із культами Аполлона – Дельфінія та Аполлона Істра (Лікаря), допускаючи можливу участь відповідних храмів у монетній емісії².

На період 75-50 рр. до Р.Х. припадає серія монет «Афіна-щит» (Рис. 3.39), «Тихе-тимпан» (Рис. 3.40) та «Гермес-кадуцей» (Рис. 3.41).

¹ Анохін 1989: 55

² Там же.

Рис. 3.39

Аверс: Голова Афін праворуч, надкарбування – гілка.

Реверс: ОΛ - ΒΙΟ / ΠΟ-ΛΙ. Круглий щит і спис.

Рис. 3.40

Аверс: Голова Тихе в баштовій короні, надкарбування – гілка.

Реверс: ΟΛΒΙ/ΟΠΟΛΙ. Тімпан, ліворуч – кротали.

Рис. 3.41

Аверс: Голова Гермеса праворуч, надкарбування – гілка.

Реверс: ΟΛ – ΒΙ / ΟΠΟΛΙ. Крилатий кадуцей.

Завершальними групами ольвійських мідних монет перед гетським розгромом міста, на переконання дисертанта, є монети типу «Зевс-факел» (Рис. 3.42), «Аполлон-дельфін» (Рис. 3.43) та анепіграфні монети; їхнє карбування на переконання дисертанта припадає на період 50-45 рр. до Р.Х.

Рис. 3.42

Аверс: Голова Зевса праворуч, надкарбування – гілка, 8-ми променева зірка.

Реверс: ΟΛΒΙ - ΟΠΟ / ΛΙΤ - ΕΩΝ, факел.

Рис. 3.43

Аверс: Голова Аполлона праворуч, надкарбування – гілка.

Реверс: ΟΛΒΙ / ΟΠΟΛΙ. Дельфін праворуч.

Необхідно зазначити, що усі монети відомі дисертанту типів «Афіна-щит», «Тихе-тимпан», «Гермес-кадуцей», «Зевс-факел» та «Аполлон-дельфін» мають надкарбування «гілка», на монетах типу «Зевс-факел» зустрічається і по два надкарбування: «гілка» та «8-ми променева зірка». Щодо цих подвійних надкарбувань, то за спостереженнями дисертанта відсутня система послідовності їхнього нанесення. Зустрічаються монети на яких надкарбування «гілка» перекривається надкарбуванням «8-ми променева зірка», а є примірники монет, де навпаки надкарбування «8-ми променева зірка» зверху перекрите надкарбуванням «гілка». Ми вважаємо, що дані надкарбування наносилися

відразу після карбування монет і лише потім вони потрапляли до грошового обігу.

Останній мідний випуск Ольвії часів Мітрідата VI Євпатора представлений групою так званих анепіграфних монет трьох номіналів (Рис. 3.44): тетрахалк типу «Аполлон–ліра–зірка» (Рис. 3.44а), дихалк «Ніка–гілка» (Рис. 3.44б) та халк «ліра–зірка» (Рис. 3.44в). Уперше ці монети були опубліковані Бларамбергом, який навів приклади всіх трьох номіналів¹. Їх атрибуцію до Ольвії П. О. Каришковський обґрунтовував численними знахідками в межах міста.

Рис. 3.44

Політична ситуація в Ольвії першої половини I ст. до н. е., що вже відбилася в попередніх монетних серіях через появу понтійських і боспорських сюжетів, простежується й у цій групі. Стилiстичне зіставлення з боспорськими випусками виявляє низку показових паралелей. Зокрема, тип зірки, за спостереженням П. О. Каришковського, безсумнівно наслідує пантікапейські монети початку I ст. до Р.Х.

Якщо проводити стилістичний аналіз з боспорськими монетами, то перед нами постає цікава картина. Зображення Аполлона на тетрахалках (Рис. 3.44а) повторює портрет Асандра (50/49 – 22/21 рр. до Р.Х.) часів початку свого правління на тетрахалках² та статерах Пантікапею (Рис. 3.45).

¹ Blaramberg, 1822: №№ 164, 168, 170, 176

² Монета: 247-4061 URL.: <https://bosporan-kingdom.com/247-4061/> ; Asander, circa 43 – 16, Stater 27-26 (year 21) Numismatica Ars Classica, Auction 158, Lot 118, 5 Nov 2025 URL.: <https://www.numisbids.com/sale/9837/lot/118>

Рис. 3.45

Необхідно зазначити, що відомі тетраخالки типу «Аполлон–ліра–зірка», перекарбовані з монет Пафлагонії та Понту (Рис. 3.46), зокрема, «Аміса, Газіури та Синопи, які всі мають тип голова Зеваса і орла»¹, до речі, такі перекарбовані монети були відомі дослідникам ще у XVIII – першій половині XIX ст.

Рис. 3.46

Рис. 3.47

¹ Орешников 1921, 239

Дослідження анепіграфних монет Ольвії, здійснені рядом учених та дисертантом, засвідчили, що в ці монети перекарбовувалися і інші типи ольвійських монет, а також монети Боспору, зокрема, дихалк був перекарбований із монети Пантікапею типу: тринога – зірка (Рис. 3.47); дихалк та халк перекарбовані з монети Пантікапею типу: голова Аполлона вправо – горит (Рис. 3.48); халк перекарбований з монети Фанагорії типу: Сатир-лук; халк перекарбований з монети Ольвії тип «тринога–дельфін» та шапки Діоскурів¹.

Рис. 3.48

Окремої уваги заслуговує раніше не опублікований варіант надкарбування у вигляді монограми на тетрахалку (Рис. 3.49); аналогічний знак відомий і на монеті² часу Асандра типу «Аполлон – Пегас на випасі»³.

Рис. 49

¹ Анохин В.А. 1989 : 336, 2011:515.

² Паспорт монети: 250-2144-2. URL.: www.bosporan-kingdom.com мон : 250-2144-2

³ Анохин В.А. 1986:250, 2011 : 1128, SNG BM Black Sea: 955-956

Це може свідчити про безпосередні зв'язки Ольвії з Боспором у ранній період правління Асандра та дозволяють датувати цю емісію часом, близьким до подій гетського розгрому, і головне вказують на тривалість зав'язків між цими давньогрецькими державними утвореннями встановлених за часів Мітрідата VI Євпатора.

Рис. 3.50¹

Іще одним цікавим нашим спостереженням є виявлення подібності іконографії анепіграфних монет типу «Ніка-гілка» до тетрахалків Софени (Рис. 3.50) – яка після смерті Мітрідата VI Євпатора і відповідно падінням Понтійської держави опинилася під владою вірменських царів, а саме вірменські воїни складали основу військового гарнізону в Ольвії з мітрідатівських часів. Спільність іконографії анепіграфних монет із іконографією монет Боспору та Софени, а також перекарбування анепіграфних монет із боспорських і понтійських монет типу «Зевс-орел» які були поширеними саме в Боспорі, а не в Ольвії, може свідчити на користь гіпотези про карбування анепіграфних монет для ольвійського гарнізону на Боспорі, можливо емісія була вже навіть після гетської навали, але ця проблема потребує окремого спеціального дослідження.

Водночас обсяги ольвійських емісій цього часу були незначними, а самі монети нині трапляються доволі рідко.

¹ SOPHENE. Artagarta. Tetrachalkon. URL.: <https://www.numisbids.com/sale/2776/lot/113>

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У результаті проведеного дослідження встановлено, що монетна справа Ольвії елліністичного періоду пройшла складний шлях розвитку, який супроводжувався неодноразовими монетними реформами, змінами іконографії, вагових стандартів та номінальної структури. Аналіз нумізматичних матеріалів дозволив уточнити хронологію окремих емісій, простежити закономірності їхньої еволюції та визначити місце ольвійської монети в економічних і політичних процесах Північного Причорномор'я III–I ст. до Р.Х.

Проведене дослідження дозволило уточнити періодизацію карбування ольвійських «борисфенів» та систематизувати їх у вісім послідовних груп. Встановлено, що поява цих монет була пов'язана із глибокими змінами в житті поліса наприкінці IV ст. до Р.Х., а їхня іконографія відображала нові умови функціонування Ольвії у системі греко-скіфських відносин. Аналіз диферентів, метрологічних характеристик та знахідок «борисфенів» дозволив обґрунтувати висновок про завершення їхнього карбування не пізніше середини III ст. до Р.Х. Водночас простежено поступову деградацію монетно-вагових характеристик цих емісій, що стало однією з передумов подальших монетних реформ.

Важливим результатом дослідження стало вивчення монет типу «лучник». На підставі аналізу музейних, приватних та опублікованих колекцій ці монети систематизовано у чотири групи та доведено, що вони становили єдиний номінал, вагові зміни якого були безпосередньо пов'язані із загальними процесами розвитку монетної системи Ольвії. Встановлено, що карбування монет типу «лучник» завершилося раніше, ніж емісія «борисфенів», і хронологічно припадає на першу половину III ст. до Р.Х.

Дослідження монетно-речового комплексу з околиць с. Хребтіїв на Поділлі дозволило отримати нові дані щодо функціонування античної монети за межами Північного Причорномор'я. Аналіз складу скарбу, стану збереження монет та результатів рентгенофлуоресцентного аналізу підтвердив активне використання античних монет населенням Українського Лісостепу як платіжних засобів.

Водночас встановлено, що бронзові зливки, які входили до складу комплексу, не були виготовлені з монетного металу, що спростовує поширене уявлення про використання античних монет виключно як джерела металевих сировини.

З'ясовано, що після завершення карбування «борисфенів» та «лучників» в Ольвії відбулася низка послідовних монетних реформ, результатом яких стало виникнення нових серій бронзових монет. Простежено розвиток монет колегії Семи, груп Деметра–зброя, Геракл–зброя, ВΣΕ та наступних емісій II ст. до Р.Х. Встановлено спадковість між окремими монетними серіями, яка проявлялася у збереженні певних елементів іконографії, номінальної структури та монетної символіки. Це свідчить про цілеспрямовану політику ольвійської влади щодо підтримання стабільності грошового обігу в умовах економічних і політичних змін.

Особливого значення набувають результати дослідження взаємовідносин Ольвії зі скіфським світом, які знайшли відображення в монетній справі поліса. Поширення ольвійських монет у степових і лісостепових районах, а також аналіз їхньої іконографії свідчать про активну участь скіфського населення у торговельно-економічних процесах регіону. Монета виступала важливим інструментом цих контактів та одним із чинників інтеграції різних культурних середовищ.

Важливим результатом роботи стало дослідження монет скіфських царів, пов'язаних з Ольвією. Встановлено, що емісії Скілура та інших представників скіфської панівної династії є важливим джерелом для вивчення політичних процесів у Північно-Західному Причорномор'ї. Поєднання на цих монетах грецьких і скіфських елементів засвідчує складний характер взаємодії між античним полісом та Малою Скіфією. Монетні випуски скіфських династій відображають не лише політичні амбіції правителів, але й глибоку інтегрованість Ольвії до економічного простору варварського оточення.

Окреме місце в історії монетної справи Ольвії займає мітрідатівський період. Проведений аналіз дозволив простежити зміни, що відбулися в

монетному виробництві поліса в умовах його входження до сфери впливу Понтійського царства. Встановлено, що монети цього часу відображають процес включення Ольвії до ширших політичних та економічних структур елліністичного світу, водночас зберігаючи окремі локальні особливості місцевої монетної традиції.

Таким чином, монетна справа Ольвії елліністичного періоду постає складним і багатогранним явищем, розвиток якого визначався взаємодією внутрішніх потреб поліса та зовнішніх чинників. Еволюція монетних типів, номінальної структури та організації емісій відображає процеси економічного розвитку, політичних трансформацій і міжкультурних контактів у Північному Причорномор'ї. Монети цього часу є не лише пам'ятками грошового обігу, але й важливими історичними джерелами, що дозволяють реконструювати взаємини Ольвії зі скіфським світом, Малою Скіфією та державою Мітрідата VI Євпатора.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження бронзових монет Нижнього Побужжя (о. Березань та Ольвія) кінця VII – середини I ст. до Р.Х. комплексно досліджено становлення, розвиток та трансформацію місцевої монетної справи в контексті економічних, політичних і культурних процесів Північного Причорномор'я. На основі залучення широкого кола нумізматичних, археологічних, писемних та археометричних джерел отримано такі результати.

По-перше, здійснений історіографічний аналіз засвідчив, що вивчення монетної справи Березані та Ольвії має майже трьохсотрічну наукову традицію, яка пройшла шлях від описів окремих монетних типів та колекційних зібрань до комплексних досліджень грошового обігу, монетного виробництва та економічної історії античних центрів Північного Причорномор'я. Водночас встановлено, що попри значну кількість праць, низка питань, пов'язаних із хронологією окремих емісій, організацією монетного виробництва, функціонуванням бронзової монети в системі греко-варварських контактів та роллю скіфського чинника в розвитку монетної справи Нижнього Побужжя, залишалася дискусійною та потребувала подальшого дослідження.

По-друге, охарактеризовано та систематизовано джерельну базу дослідження, до якої увійшли монети, монетні скарби, поодинокі знахідки, матеріали музейних та приватних колекцій, архівні документи, каталоги, аукціонні описи, електронні бази даних, писемні джерела та результати археометричних досліджень. Встановлено, що саме комплексне використання різнотипних джерел створює можливість для всебічної реконструкції історії монетної справи Нижнього Побужжя та забезпечує належний рівень вірогідності отриманих висновків.

По-третє, обґрунтовано доцільність застосування комплексного міждисциплінарного підходу, який поєднує традиційні методи нумізматики з методами археології, історичного джерелознавства, топографії знахідок,

метрології, статистичного аналізу та археометрії. Це дозволило розглядати монету не лише як засіб платежу, а як багатофункціональний історичний артефакт, що відображає економічні, політичні, соціальні та культурні процеси античного суспільства.

По-четверте, встановлено, що найдавніший етап розвитку монетної справи Нижнього Побужжя був представлений литими бронзовими формами грошей. Аналіз монет-«стрілок» та монет-«дельфінів» дозволив уточнити їхню типологію, простежити еволюцію технології виробництва та визначити їхнє місце у становленні локальної монетної системи. Виявлено, що о. Березань відігравав важливу роль у ранньому розвитку монетної традиції регіону, а Ольвія стала головним центром подальшого розвитку місцевої монетної справи.

По-п'яте, доведено, що великі литі монети Ольвії становлять завершальний етап розвитку місцевої ливарної монетної традиції. Уточнено їхню класифікацію, послідовність емісій та особливості номінальної структури. Встановлено, що розвиток цих емісій супроводжувався поступовою стандартизацією виробництва, удосконаленням метрологічних характеристик та зміцненням контролю поліса над монетною справою.

По-шосте, простежено закономірний перехід від литої до карбованої монети. Встановлено, що цей процес був результатом тривалого розвитку місцевої монетної системи та відображав не лише технологічний прогрес, а й якісні зміни в економіці поліса. Перехід до карбування засвідчив інтеграцію Ольвії до загальногрецького монетного простору та завершення формування повноцінної монетної системи.

По-сьоме, уточнено хронологію та внутрішню періодизацію основних серій бронзових монет елліністичної Ольвії. Встановлено послідовність розвитку емісій «борисфенів», монет типу «лучник», монет колегії Семи, груп Деметра–зброя, Геракл–зброя, ВΣΕ та інших випусків III–II ст. до Р.Х. Доведено, що зміни монетних типів та вагових стандартів відображали цілеспрямовані

реформи грошового обігу, спрямовані на підтримання стабільності монетної системи в умовах політичних та економічних трансформацій.

По-восьме, дослідження монетно-речового комплексу з околиць с. Хребтіїв та аналіз топографії знахідок дозволили встановити, що бронзові монети Ольвії активно використовувалися далеко за межами безпосередньої хори поліса. Виявлено існування стійких економічних контактів між античними центрами Північного Причорномор'я та населенням Українського Лісостепу. Результати археометричних досліджень свідчать, що антична монета використовувалася не лише як джерело металу, а й як реальний інструмент обігу та накопичення.

По-дев'яте, встановлено, що одним із ключових чинників розвитку монетної справи Нижнього Побужжя була взаємодія Ольвії зі скіфським світом. Масове поширення ольвійських монет у степових та лісостепових районах, особливості іконографії окремих монетних типів та характер грошового обігу свідчать про глибоку інтеграцію грецького та варварського середовищ у межах спільного економічного простору.

По-десяте, доведено важливе значення монет скіфських царів для реконструкції політичної історії регіону. Монети Скілура та інших представників скіфської династії засвідчують новий рівень взаємодії між Ольвією та Малою Скіфією. Їхня іконографія, легенди та номінальна структура відображають процеси політичної інтеграції, культурної взаємодії та трансформації владних відносин у Північно-Західному Причорномор'ї.

Водинадцяте, встановлено, що мітрідатівський період став завершальним етапом самостійного розвитку монетної справи елліністичної Ольвії. Монети цього часу відображають включення поліса до політичної та економічної системи Понтійської держави, водночас демонструючи збереження окремих місцевих традицій монетного виробництва та міської ідентичності.

Отже, бронзові монети Нижнього Побужжя є важливим комплексом історичних джерел, який дозволяє реконструювати не лише історію монетного

виробництва та грошового обігу, але й ширші процеси економічного розвитку, політичних трансформацій та міжкультурних взаємин у Північному Причорномор'ї. Їхня еволюція від найдавніших литих форм до складних карбованих емісій елліністичного часу відображає історію регіону як простору постійної взаємодії античного та варварського світів. У цьому контексті бронзова монета постає не лише економічним інструментом, але й важливим матеріальним свідченням життя людей, громад і політичних утворень, що формували історичний розвиток Нижнього Побужжя впродовж понад шести століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Aricescu. A. (1975). Tezaurul de semne de schimb premonetare de la Enisala. Studii și Cercetări de Numismatică, 6, 17-24.
2. Asander, circa 43 – 16, Stater 27-26 (year 21) Numismatica Ars Classica, Auction 158, Lot 118, 5 Nov 2025 URL.: <https://www.numisbids.com/sale/9837/lot/118>
3. Becker, P. V. (1881). Katalog der antiken Münzen der Sammlung von P. V. Becker in Odessa. Berlin.
4. Bibliothèque nationale de France. URL: <https://www.bnf.fr/fr>
5. Blaramberg I.P. (de). (1822) Choix des medailles antiques d'Olbiopolis ou Olbia, faisant partie du cabinet du conseiller d'état Blaramberg accomp. d'une notice sur Olbia. Paris;
6. Bodzek, J. (1997). Coins from Greek Cities on the Northern Coast of the Black Sea in the Collection of the National Museum in Cracow. I. Olbian «ases». Studies in Ancient Art and Civilization 8, Kraków, pp. 61-69.
7. Bodzek, J., & Kiszka, W. (2020). Znaleźzisko olbijskiego „asa” w Ostroladowiczach na Białorusi. Opuscula Musealia, 27, 7–22.
8. Callatay F. (de). (2019). Did ‘dolphins’ and non-functional arrowheads massively found in and around Olbia, Istros and Apollonia have ever had a monetary function? 2019, V. Cojocaru, L. Rusuc, Th. Castelli and A.-I. Pázsint (eds.), Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion, Pontica Mediterranea VIII, Cluj-Napoca, 257-279.
9. Chistov D. (2019). The Chronology of Arrowhead and Dolphin-Shaped Monetary Signs from Berezan. In G. R. Tsetskhladze & S. Atasoy (Eds.), Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity: Select Papers from the Third International Conference ‘The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast’ (27-29 October 2017) Tekkeköy, Samsun, 2019, 99–107.
10. Diehl, E. (1935). Zu den Olbiamünzen von 1861. Sitzungsberichte Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresberichte des Kurländischen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1934. Jelgawā, 24.
11. Department of Money and Medals. British Museum. URL: <https://www.britishmuseum.org/our-work/departments/money-and-medals> (дата звернення 07.12.2024)
12. Draganov, D. (2015). *The coinage of the Skythian Kings in the West Pontic Area*. Sofia.
13. Friedländer, J., & von Sallet, A. (1888). Beschreibung der antiken Münzen. Berlin: W. Spemann.

14. Fröhlich, E. (1758). *Notitia elementaris numismatum antiquorum illorum, quae urbium liberarum regum et principum ac personarum illustrium appellantur. Typis et sumtibus I.T. Trattner*, 243 p. URL: <https://lnk.ua/MenoamYVg>
15. Gessner, J. J. (1735). *Specimen Rei Numariae: quo, cum prolegomenis de occasione, scopo, ordine et usu Thesauri Universalis Numismatum...* Tiguri. P.302. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/Specimen_Rei_Numariae/zWtLAAAAcAAJ?hl=uk&gbpv=1&dq=inauthor:%22Johann+Jacob+Gessner%22&printsec=frontcover
16. Head, B. V. (1877). *A catalogue of the Greek coins in the British Museum: Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc.* London, UK: British Museum.
17. Hill, G. F. (1930). Greek Coins acquired by the British Museum in 1929. *The Numismatic Chronicle*, Vol.10(40), 285–299.
18. Hill, G.F. (1921). Greek Coins acquired by the British Museum in 1920. *Numismatic Chronicle*, Fifth Series, Vol. I, pp.165-166.
19. Hill, G.F. (1926). Greek Coins acquired by the British Museum in 1925. *Numismatic Chronicle*, Fifth Series, Vol. VI, pp.117-136.
20. Hill, G.F. (1928). Greek Coins acquired by the British Museum in 1927. *Numismatic Chronicle*, Fifth Series, Vol. VIII, pp.181-190.
21. Ivantchik, A. (2018) Scythians. *Encyclopædia Iranica*. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/scythians/>
22. Izbash-Hotskan, T., & Kolesnichenko, Y. (2022). The role of treasures in the study of the regional military-political situation. In *Numismatica Centroeuropaea V. Aktuální otázky středoevropské numismatiky, Aktuelle Fragen der mitteleuropäischen Numismatik, Topical Issues of the Central European Numismatics* (pp. 39–41).
23. Köhler, H. K. E. (1805). *Lettre sur plusieurs médailles de la Sarmatie d'Europe et de la Chersonèse Taurique, adressée à l'Académie Impériale des sciences de St. Péterbourg par un de ses correspondants.* In *Nova Acta Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae* (Vol. 14, Historia, pp. 99–130). URL: <https://surl.li/dgfcfs>
24. Köhler, H.K.E. (1832). *Ταριχος, ou recherches sur l'histoire et les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale. Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de Saint-Pétersbourg*, pp. 347–490.
25. Koske, W. (1935). *Neunzehn Münzen aus Olbia. Sitzungsberichte Kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst und Jahresberichte des Kurländifchen Provinzialmuseums aus dem Jahre 1934.* Jelgawä, 19–23
26. *Kurlandifche Gouvernements-Zeitung*, 1861, Beilage zu Ar. 89 (8. XI)

27. Kuris, I. I. (1879). *Catalogue des monnaies antiques de la collection de I. I. Kuris à Odessa*. Paris.
28. Lemme, H. (1872). *Catalogue des monnaies antiques de la collection de H. Lemme à Odessa*. Paris;
29. Majewski, K. (1957). Odkrycia archeologiczne w Olbii, *Prace Zakładu Archeologii Antycznej IHKM PAN*, zeszyt 6.
30. Majewski, K. (Ed.). (1962). *Olbia: Odkrycia i badania archeologiczne w Olbii nad Bohem: Materiały* (Prace Zakładu Archeologii Antycznej IHKM PAN, z. 20, pp. 110). Warszawa, Polska: Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk.
31. Mielczarek M. (1988). As"-monter fra Olbia. Et kapitel i de graeske nordlige Sortehavsbyers monthistorie. *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad*, 5, 108-115.
32. Mielczarek M. (1989). *Ancient Greek Coins Found in Central, Eastern and Northern Europe*. Wrocław: Ossolineum.
33. Mielczarek M. (2006). *Mennictwo starożytnej Grecji. Mennictwo okresów archaicznego i klasycznego*, Warszawa-Kraków: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, 277 s.
34. Mielczarek, M. (1981). Uwagi o znaleziskach monet Olbii i Pantikapajonu na obszarze Polski. *Wiadomości Numizmatyczne*, 25, 1981, 1, 16-28.
35. Mielczarek, M., & Orlyk, V. (2019). New find of Olbian coins. Tarashcha district, Kyiv region, Ukraine. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 13, 33-39.
36. Morawiecki, L. (2005). Skarb «delfinow» z Nikolajewa. *Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність*. Львів, 14–15 травня 2004. С.9–15.
37. Nikolaev, M.I. (2023). A New Look at the Olbia Monetary Reform of the Second Half of the 4th century BC. *Stratum Plus*. 6, 161-172.
38. Nikolaev, M.I., Tsyganenko, L. & Goncharova, N. (2023). Olbia's Decree in honour of Callinicus and monetary reform. *Revista Arheologica*, 2, 82-90.
39. Nikolaev, M.I., Tsyganenko, L. (2023). Un tezaur de monede olbiene din valea r. Kuchurgan: o nouă interpretare. *Revista Arheologica*, 1, 47-54.
40. Olbia Epigraphical Archive Project. (2018). Decree of Protogenes (Olbia, ca. late 4th–early 3rd century BCE) [Translation and commentary]. In J. Doe & M. Smith (Eds.), *Corpus of Olbian Inscriptions* (pp. 142–147). Black Sea University Press.
41. Orlyk, V. (2023). A grouping of chance coin finds from the time of Mithridates VI Eupator on the territory of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe (in the

- villages of Moshny, Budysche, and Lozivok of Cherkasy district, Cherkasy province). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 69, 61–70.
- 42.Orlyk, M. & Kolesnichenko, Y. (2023). The finds of cast Olbian coins of the sixth-fourth centuries beyond the borders of Olbian chora. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 68: 139–153.
 - 43.Orlyk, V. & Mekh, N. (2022). The Hoard of Copper Coins of the Pontic State of Mithridates VI Eupator from Romny District of Sumy Region. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 25, 8–20.
 - 44.Orlyk, V. (2021).The new type of the Olbian copper coin from the time of Mithridates Eupator. *Stratum plus*. №6. 87-92.
 - 45.Orlyk, V., & Kolesnichenko, E. (2026). The Final Series of Cast Coins and the Transition to Struck Coinage in Olbia. *Revista Arheologică*, serie nouă, vol. XXII, nr. 1, 38–46.
 - 46.Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. (2025). A NEW TYPE OF OLBIA DRACHMA FROM THE MID-2ND CENTURY BC. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (9), 389-396.
 - 47.Orlyk, V., de Callatay, F., & Kolesnichenko, E. (2025). A new type of Olbian Drachma from the mid-2nd century BC. *The Ukrainian Numismatic Annual*, (9), 389-396.
 - 48.Orlyk, V., Orlyk, M. (2023) Arrowhead-monetary signs with a symbol hatchet (anchor) from the Lower Bug Region. *Нумизматика, сфрагистика и эпиграфика – Numismatics, Sigillography and Epigraphy*, Sofia, 19, 1–10.
 - 49.Pallas P.S. (1812) *Travels through the southern provinces of the Russian Empire, in the years 1793 and 1794 / translated from the German of P.S. Pallas, counsellor of state to His Imperial Majesty of all the Russias, Knight, &c. ; in two volumes ; with many coloured vignettes, plates and maps.* LONDON: PRINTED FOR JOHN STOCKDALE, PICCADILLY, Vol.2. p.500. URL: <https://lnk.ua/2V5XOXleM>
 - 50.Pellerin, J. (1763). *Recueil de médailles de peuples et de villes, qui n'ont point encore été publiées, ou qui sont peu connues.* Paris, p.203-204. URL: <https://lnk.ua/y4X31wQNX>
 - 51.Peter, U. & Stolba, V. F. (2022). Balkanraum und nördliches Schwarzmeergebiet. in: *International Numismatic Council. SuRevey of Numismatic Research 2014–2020*, Vol. I & II, 188–251.
 - 52.Preda, C. (1961). Vîrfuri de săgeți cu valoare monetară descoperite pe litoralul de nord-vest al Mării Negre. *Analele Universității „C. I. Parhon”, Seria Științe Sociale, Istorie*, 9(16), 7–17.

53. Pyzyk, M. (2023). Digitizing the coin finds of Ukraine. *The Ukrainian Numismatic Annual*, 7, 277-287.
54. Robinson, E. S. G. (1937). Coins of Olbia. *Numismatic Chronicle*. XVII, pp.91-101.
55. Sestini, D. (1818). *Lettere e dissertazioni numismatiche di Domenico Sestini*, vol 4.
56. Severeanu G. (1926). Sur les monnaies primitives des Scythes. L'ingots-monnaies en forme de pointe de fleche. *BSNR*, an. 19, N 57/8, 1-6.
57. SOPHENE. Artagigarta. Tetrachalkon. URL.: <https://www.numisbids.com/sale/2776/lot/113>
58. Stolba, V.F. (2007). The Numismatics of Chersonesos and Kerkinitis as Evidence of Greek and Barbarian Interrelations in Western Tauris. *Une koinè pontique. Cités grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la mer Noire (VIIe s. a. C. – IIIe s. p. C.)*, Bordeaux, 2007, pp. 85–97.
59. Stolba, V.F. (2015). «Archers» of the Blessed City: City's Deliverance in the Coinage of Early Hellenistic Olbia. *Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne*, Tom X, 2015, s. 43–58ю
60. Stolba, V.F. (2019). Images with Meaning: Early Hellenistic Coin Typology of Olbia Pontike. *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Cluj-Napoca, 2019, pp. 523–541.
61. Stolyarik, E.S.; Kleeberg, J.M. (2023). *Scythians and Greeks on the Western Black Sea: The Coinage of the Kings of Scythia Minor in Dobruja, 218/212-110 BCE*. New York: American Numismatic Society.
62. *Sylloge Nummorum Graecorum, Poland, Vol. II: The National Museum in Warsaw, Part 3: The Northern Black Sea Coast, Bosporan Rulers – Sarmatia*: E. Walczak
63. *Sylloge Nummorum Graecorum, Russland, Staatliches Historisches Museum Moskau: Münzen Des Nördlichen Schwarzmeergebietes (Griechisches Münzwerk) (German Edition)*: M.Abramzon, N.Frolova
64. *Sylloge Nummorum Graecorum, Volume IX. The British Museum Part 1: The Black Sea*: Martin J. Price
65. *Sylloge Nummorum Graecorum: State Pushkin Museum of Fine Arts Coins of the Black Sea Region. Part I: Ancient Coins of the Northern Black Sea Littoral (Colloquia Antiqua)*: S.A. Kovalenko
66. Szemiothowa, A. (1955). Monety Olbii. *Biuletyn Numizmatyczny*, nr.4 (26), 1-35.
67. Szemiothowa, A. (1963). Monety Olbii w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie. *Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie*. Nr 7, 125-184. <https://doi.org/10.11588/diglit.19395#0135>

68. Talmačhi G. (2015). New considerations about meaning of the form and the conventional symbols found on monetary signs (6th-5th century BC). *Acta Archaeologica Lodziensia*, 61, 23-37.
69. The American Numismatic Society. URL: <https://numismatics.org/> (дата звернення 22.01.2025).
70. Tiepolo, L., Tiepolo, F. & Visentini, A. (1736). *Musei Theupoli Antiqua Numismata: Olim collecta A Joanne Dominico Theupolo*, Vol.2., p. 1285.
71. Van Alfen, P., & Wartenberg, U. (Eds.). (2020). *White gold: Studies in early electrum coinage*. New York: American Numismatic Society; Jerusalem: Israel Museum.
72. Vladimirova-Aladzhova D. (2016). Pre-monetary currency types from Apollonia and Urdovisa on the Black Sea coast *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie Band 293*, 527-529.
73. Waxel, L. (de) (1803). *Recueil de quelques antiquités: trouvées sur les bords de la Mer Noire appartenans à l'Émpire de Russie dessinées d'après les originaux en 1797 & 1798 avec une carte géographique ancienne du pays ou ces antiquités furent decouvertes*, T. 2, p.12, №27. URL: <https://lnk.ua/94yR0R1eM>
74. Wells H.B. (1983). A further study of arrow-head money. *SAN*, 14, 53-54.
75. Абикулова, М. И., Пиворович, В. Б. (1982). Неопубликованные находки ольвийских монет на поселениях Нижнего Днепра (по материалам Херсонского музея). *Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов*. С.30-32.
76. Алексеев, В.П. (1990). О семантике городских «гербов» Синопы, Истрии и Ольвии. *Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы*. Кишинев: Штиинца. С.49-58.
77. Андрух, С.И. (1995). *Нижнедунайская Скифия в VI - начале I в. до н. э. : (этно-политический аспект)*. Запорожье: Запорожский гос. ун-т.
78. Анохин В.А. (1986). Монеты-стрелки. Ольвия и ее круга. *Сборник научных трудов*. Киев, , 68-89.
79. Анохин, В. А. (2011). *Античные монеты Северного Причерноморья*. Каталог. К.: Стилос.
80. Анохин, В.А. (1971). К вопросу об ольвийской эре. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, 87–91.
81. Анохин, В.А. (1971). Относительная стоимость золота и серебра в Ольвии и на Боспоре в конце V–IV вв. до н. э. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, 3–14.
82. Анохин, В.А. (1986). Торговля и денежное обращение. *Археология Украинской ССР*. Т.2. С.487-498.
83. Анохин, В.А. (1989). *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Київ, Україна: Наукова думка.

- 84.Анохін, В. О. (1999). Античні монети на території України. Українська нумізматика і боністика. №1. С.87–96; Анохин, В. А. (2011). Материалы, исследования и заметки по археологии и нумизматике. К.: Стило
- 85.Бертье-Делагард, А.Л. (1911). Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в половине IV в. до Р.Х. Нумизматический сборник. Т. 1. С. 1-100.
- 86.Бертье-Делагард, А.Л. (1912). Материалы для весовых исследований монетных систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды. М. 88 с.
- 87.Блавацкая Т.В. (1952). Западнопонтийские города в VII-I веках до нашей эры. М.
- 88.Бларамберг, І.П. (1822). Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя, находящихся в Одессе, в кабинете господина Бларамберга. Одесса: Городская типография.
- 89.Блау, О. (1877). Инородческие монеты, чеканенные в Ольвии. ЗООИД, 10, 415–416.
- 90.Бойко-Гагарін, А. (2021). Античні та східні монети з колекції Владлена Анохіна в експозиції Музею грошей Національного банку України. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Вип. 55. С.11–17.
- 91.Бойко-Гагарін, А., Гриценко, Г., & Гук, О. (2025). Античні монети північного Причорномор'я на сторінках каталогів нумізматичних аукціонів кін. ХХ ст. Український нумізматичний щорічник, (9), 291-302.
- 92.Бойко-Гагарін, А., Коцур, В., Тищенко, Д. (2024). Електронні архіви нумізматичних аукціонів у наукових студіях. Український нумізматичний щорічник, (8), С.363. (358-386).
- 93.«Борисфен» з надкарбуванням, інв.номер. 3040, Одеський археологічний музей НАН України.
- 94.«Борисфен», інв.номер. 3039, Одеський археологічний музей НАН України.
- 95.«Борисфен», інв.номер. 3041, Одеський археологічний музей НАН України.
- 96.«Борисфен», інв.номер. 3042, Одеський археологічний музей НАН України.
- 97.«Борисфен», інв.номер. 3042, Одеський археологічний музей НАН України.
- 98.«Борисфен», інв.номер. 3043, Одеський археологічний музей НАН України.

99. «Борисфен», інв.номер. 3044, Одеський археологічний музей НАН України.
100. «Борисфен», інв.номер. 3045, Одеський археологічний музей НАН України.
101. «Борисфен», інв.номер. 3046, Одеський археологічний музей НАН України.
102. «Борисфен», інв.номер. 3047, Одеський археологічний музей НАН України.
103. «Борисфен», інв.номер. 3048, Одеський археологічний музей НАН України.
104. «Борисфен», інв.номер. 3050, Одеський археологічний музей НАН України.
105. «Борисфен», інв.номер. 3051, Одеський археологічний музей НАН України.
106. «Борисфен», інв.номер. 3053, Одеський археологічний музей НАН України.
107. «Борисфен», інв.номер. 3054, Одеський археологічний музей НАН України.
108. «Борисфен», інв.номер. 3055, Одеський археологічний музей НАН України.
109. «Борисфен», інв.номер. 3056, Одеський археологічний музей НАН України.
110. «Борисфен», інв.номер. 3057, Одеський археологічний музей НАН України.
111. «Борисфен», інв.номер. 3058, Одеський археологічний музей НАН України.
112. «Борисфен», інв.номер. 3059, Одеський археологічний музей НАН України.
113. «Борисфен», інв.номер. 3060, Одеський археологічний музей НАН України.
114. «Борисфен», інв.номер. 3061, Одеський археологічний музей НАН України.
115. «Борисфен», інв.номер. 3062, Одеський археологічний музей НАН України.
116. «Борисфен», інв.номер. 3063, Одеський археологічний музей НАН України.
117. «Борисфен», інв.номер. 3064, Одеський археологічний музей НАН України.

118. «Борисфен», інв.номер. 3065, Одеський археологічний музей НАН України.
119. «Борисфен», інв.номер. 3066, Одеський археологічний музей НАН України.
120. «Борисфен», інв.номер. 3067, Одеський археологічний музей НАН України.
121. «Борисфен», інв.номер. 3068, Одеський археологічний музей НАН України.
122. «Борисфен», інв.номер. 3069, Одеський археологічний музей НАН України.
123. «Борисфен», інв.номер. 3070, Одеський археологічний музей НАН України.
124. «Борисфен», інв.номер. 3070а, Одеський археологічний музей НАН України.
125. «Борисфен», інв.номер. 3071, Одеський археологічний музей НАН України.
126. «Борисфен», інв.номер. 3072, Одеський археологічний музей НАН України.
127. «Борисфен», інв.номер. 3073, Одеський археологічний музей НАН України.
128. «Борисфен», інв.номер. 3074, Одеський археологічний музей НАН України.
129. «Борисфен», інв.номер. 3075, Одеський археологічний музей НАН України.
130. «Борисфен», інв.номер. 3076, Одеський археологічний музей НАН України.
131. «Борисфен», інв.номер. 3077, Одеський археологічний музей НАН України.
132. «Борисфен», інв.номер. 3078, Одеський археологічний музей НАН України.
133. «Борисфен», інв.номер. 3079, Одеський археологічний музей НАН України.
134. «Борисфен», інв.номер. 3080, Одеський археологічний музей НАН України.
135. «Борисфен», інв.номер. 3081, Одеський археологічний музей НАН України.
136. «Борисфен», інв.номер. 3082, Одеський археологічний музей НАН України.

137. «Борисфен», інв.номер. 3083, Одеський археологічний музей НАН України.
138. «Борисфен», інв.номер. 3084, Одеський археологічний музей НАН України.
139. «Борисфен», інв.номер. 3085, Одеський археологічний музей НАН України.
140. «Борисфен», інв.номер. 3086, Одеський археологічний музей НАН України.
141. «Борисфен», інв.номер. 3087, Одеський археологічний музей НАН України.
142. «Борисфен», інв.номер. 3088, Одеський археологічний музей НАН України.
143. «Борисфен», інв.номер. 3089, Одеський археологічний музей НАН України.
144. «Борисфен», інв.номер. 3090, Одеський археологічний музей НАН України.
145. «Борисфен», інв.номер. 3093, Одеський археологічний музей НАН України.
146. «Борисфен», інв.номер. 3094, Одеський археологічний музей НАН України.
147. «Борисфен», інв.номер. 32428, Одеський археологічний музей НАН України.
148. «Борисфен», інв.номер. 32429, Одеський археологічний музей НАН України.
149. «Борисфен», інв.номер. 32430, Одеський археологічний музей НАН України.
150. «Борисфен», інв.номер. 32431, Одеський археологічний музей НАН України.
151. «Борисфен», інв.номер. 32432, Одеський археологічний музей НАН України.
152. «Борисфен», інв.номер. 32433, Одеський археологічний музей НАН України.
153. Булатович С.А. (2011). Н.Н. Мурзакевич и античное нумизматическое собрание Одесского общества истории и древностей (по материалам изданий Общества). Материалы по археологии Северного Причерноморья. Одесский археологический музей НАН Украины. Одесса: Фаворит, Вып. 12. С.371–381.
154. Бурачков, П.О. (1884). Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу

Чёрного моря, в пределах нынешней Южной России. Одесса: Типография А. Шульце.

155. Бюст ? праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3181, Одеський археологічний музей НАН України.
156. Бюст Аполлона або Деметри праворуч – зерно, інв.номер. 3190, Одеський археологічний музей НАН України.
157. Бюст Аполлона або Деметри праворуч – зерно, інв.номер. 3191, Одеський археологічний музей НАН України.
158. Бюст Аполлона праворуч – горит, інв.номер. 3216, Одеський археологічний музей НАН України.
159. Бюст Аполлона праворуч – горит, інв.номер. 3235, Одеський археологічний музей НАН України.
160. Бюст Аполлона праворуч – горит, інв.номер. 3236, Одеський археологічний музей НАН України.
161. Бюст Аполлона праворуч – горит, інв.номер. 3237, Одеський археологічний музей НАН України.
162. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3189, Одеський археологічний музей НАН України.
163. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3193, Одеський археологічний музей НАН України.
164. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3194, Одеський археологічний музей НАН України.
165. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3195, Одеський археологічний музей НАН України.
166. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3196, Одеський археологічний музей НАН України.
167. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3197, Одеський археологічний музей НАН України.
168. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3198, Одеський археологічний музей НАН України.
169. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3199, Одеський археологічний музей НАН України.
170. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3200, Одеський археологічний музей НАН України.
171. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3201, Одеський археологічний музей НАН України.
172. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3202, Одеський археологічний музей НАН України.

173. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3203, Одеський археологічний музей НАН України.
174. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 3204, Одеський археологічний музей НАН України.
175. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 32445, Одеський археологічний музей НАН України.
176. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 32446, Одеський археологічний музей НАН України.
177. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 32447, Одеський археологічний музей НАН України.
178. Бюст Аполлона праворуч – зерно, інв.номер. 32448, Одеський археологічний музей НАН України.
179. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3218, Одеський археологічний музей НАН України.
180. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3219, Одеський археологічний музей НАН України.
181. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3220, Одеський археологічний музей НАН України.
182. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3221, Одеський археологічний музей НАН України.
183. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3222, Одеський археологічний музей НАН України.
184. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3223, Одеський археологічний музей НАН України.
185. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3224, Одеський археологічний музей НАН України.
186. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3225, Одеський археологічний музей НАН України.
187. Бюст Аполлона праворуч – ліра, інв.номер. 3226, Одеський археологічний музей НАН України.
188. Бюст Аполлона праворуч – лучник, інв.номер. 3176, Одеський археологічний музей НАН України.
189. Бюст Аполлона праворуч – лучник, інв.номер. 32444, Одеський археологічний музей НАН України.
190. Бюст Аполлона праворуч – орел на дельфіні, інв.номер. 3178, Одеський археологічний музей НАН України.
191. Бюст Аполлона праворуч – орел на дельфіні, інв.номер. 3179, Одеський археологічний музей НАН України.

192. Бюст Аполлона праворуч – орел на дельфіні, інв.номер. 3180, Одеський археологічний музей НАН України.
193. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3182, Одеський археологічний музей НАН України.
194. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3183, Одеський археологічний музей НАН України.
195. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3184, Одеський археологічний музей НАН України.
196. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3185, Одеський археологічний музей НАН України.
197. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3186, Одеський археологічний музей НАН України.
198. Бюст Аполлона праворуч – риба під нею колос, інв.номер. 3187, Одеський археологічний музей НАН України.
199. Виноградов, Ю.Г. (1989). *Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование*. М. : Наука.
200. Виноградов, Ю.Г., Головачева, Г.В. (1990). Новый источник о походе Зопириона. Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. Кишинев: Штиинца. С.15-30.
201. Геракл-палиця, інв.номер. 3239, Одеський археологічний музей НАН України.
202. Геракл-палиця, інв.номер. 3240, Одеський археологічний музей НАН України.
203. Геракл-палиця, інв.номер. 3241, Одеський археологічний музей НАН України.
204. Геракл-палиця, інв.номер. 32449, Одеський археологічний музей НАН України.
205. Геракл-скіфська зброя, інв.номер. 3242, Одеський археологічний музей НАН України.
206. Геракл-скіфська зброя, інв.номер. 3243, Одеський археологічний музей НАН України.
207. Герасимов Т. (1939). Съкровище от бронзови стрели-монети. ИБАИ, Т.12, св.2, 424-427.
208. Герасимов Т. (1939). Съкровище от бронзови стрели-монети. ИБАИ, Т.12, св.2, 424-427.
209. Гилевич А.М. (1972). Клад «ассов» из Ольвии. Нумизматика и эпиграфика. Том X. Москва, С. 74–78.

210. Гилевич, А. М. (2000). Монеты из раскопок на острове Березань. 1962–1991 г. Античное Причерноморье. Сборник статей по классической археологии. СПб., Гос. Эрмитаж. С. С. 112–139.
211. Гилевич, А. М. (1972). Клад «ассов» из Ольвии. Нумизматика и эпиграфика, X. Москва: «Наука», с. 74-78.
212. Голенко К.В. (1964). Состав денежного обращения Херсонеса в I в. до н.э. ВДИ, 4, 50-73.
213. Голова знадкарбуванням – лучник, інв.номер. 3175, Одеський археологічний музей НАН України.
214. Граков Б.Н. (1971). Еще о монетах-стрелках ВДИ, 3, 125-127.
215. Деметра ліворуч – колос над дельфіном, інв.номер. 3188, Одеський археологічний музей НАН України.
216. Деметра-дельфін над колоском (?), інв.номер. 3212, Одеський археологічний музей НАН України.
217. Деметра-дельфін над колоском (?), інв.номер. 32449, Одеський археологічний музей НАН України.
218. Димитров Б. (1975). За стрелите-пари от Западного и Северного Черноморско крайбреже. Археология, №2, .43-48.
219. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3134, Одеський археологічний музей НАН України.
220. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3135, Одеський археологічний музей НАН України.
221. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3136, Одеський археологічний музей НАН України.
222. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3137, Одеський археологічний музей НАН України.
223. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3138, Одеський археологічний музей НАН України.
224. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3139, Одеський археологічний музей НАН України.
225. Дрібна монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3140, Одеський археологічний музей НАН України.
226. Загинайло, А. Г. (1970). Денежное обращение в Западном и Северо-Западном Причерноморье в VI—IV в. до н.э. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. М., ИА АН СССР, 24 с.
227. Загинайло, А. Г. (1972). К вопросу об экономических связях Северо-западного побережья Черного моря в VI—IV вв. до н. э. по нумизматическим данным. XV Наукова конференція Інституту археології АН УРСР. Тези пленарних і секційних доповідей. — Одеса. С. 227-230.

228. Загинайло, А. Г. (1976). Предпосылки возникновения денежного обращения в Северо-Западном Причерноморье (к вопросу о зарождении денежного обращения и экономических связях Северо-Западного и Западного Причерноморья в VI—IV в. до н.э. по нумизматическим данным). Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. Киев-Одесса. С. 162-171.
229. Загинайло, А. Г. (1982). Каменский клад стреловидных литых монет. Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов. С. 20-28.
230. Загинайло, А.Г. (1974). К вопросу о монетно-весовых системах античных городов Западного и Северо-Западного Причерноморья в V-IV вв. до н.э. Нумизматика и Эпиграфика, Т. XI. С.48-60.
231. Зевс – скіпетр ОЛВІ ОП ЛІТ ΕΩΝ, інв.номер. 3228, Одеський археологічний музей НАН України.
232. Зевс – скіпетр ОЛВІ ОП ЛІТ ΕΩΝ, інв.номер. 3229, Одеський археологічний музей НАН України.
233. Зевс – скіпетр ОЛВІ ОП ЛІТ ΕΩΝ, інв.номер. 3230, Одеський археологічний музей НАН України.
234. Зевс – скіпетр ОЛВІ ОП ЛІТ ΕΩΝ, інв.номер. 3231, Одеський археологічний музей НАН України.
235. Зограф, А.Н. (1951). Античные монеты. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, МИА № 16. С.121.
236. Ивченко, А. В. (2016). Погребение с «кладом» дельфинов на некрополе Ольвии. Стародавнє Причорномор'я, XI.Одеса: Одеський національний університет, с. 212-216.
237. Избаш, Т. А. (2004). Становление и развитие античной нумизматики Северного Причерноморья в России в XVIII - первой четверти XX вв. : диссертация ... кандидата исторических наук : 07.00.06. Одесса, 201 с.
238. Избаш-Гоцкан, Т. А., & Колесниченко, Е. А. (2021). Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О. До питання про творчу спадщину Петра Йосиповича Каришковського. В Стародавнє Причорномор'я (Вип. XIII, с. 33–36).
239. Избаш-Гоцкан, Т., & Колесніченко, Є. (2024). Доля античної колекції А. М. Ямковського. В Money & Banking: гроші та банки в історії Європи: I нумізматична щорічна конференція, 16–18 вересня 2024 р.: тези доповідей (с. 222–224).
240. Івченко, А.В. (2021). Монети розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії. Археологія, № 3, 81-93.
241. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф.V., од.зб.715.

242. Каришковский, П. Й. (1956). З історії Ольвії в IV ст. до н.е. Праці Одеського державного університету. Т.146. Серія історичних наук, Вип.5.С.167-174.
243. Каришковский, П. Й. (1957). З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. Археологія, 10, 45-69.
244. Каришковский, П. Й. (1959). З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. Ольвійські аси. Праці Одеського державного університету. Т.149. Серія історичних наук, Вип.7.С.47-68.
245. Каришковский, П. О. (1956). О классификации серебряных статеров Ольвии IV в. до н. э. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры, №66. С.69-77.
246. Каришковский, П. О. (1957). Стоимость монетных металлов в Северном Причерноморья. Вестник древней истории, (3), 138–146.
247. Каришковский, П. О. (1958). О датировке ранних монет Ольвии. Вестник древней истории, (3), 121–136.
248. Каришковский, П. О. (1958). О датировке ранних монет Ольвии. Вестник древней истории, (4), 120–134.
249. Каришковский, П. О. (1962). Денежное обращение Ольвии в VI–I вв. до н. э. Нумизматика и эпиграфика, 3, 5–32.
250. Каришковский, П. О. (1972). К проблеме хронологии ольвийских «дельфинов». Нумизматика и эпиграфика, 10, 18–36.
251. Каришковский, П. О. (1975). Ольвийские литые монеты и вопросы их интерпретации. Нумизматика и эпиграфика, 12, 3–27.
252. Каришковский, П. О. (1988). Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. Киев: Наукова думка. 164 с. та ін.
253. Каришковський, П.О. (1973). Про так звані портретні монети скіфського царя Скілура. Археологія. Вип. 9. С. 28-33
254. Карышковский П. (1972). Вторая крупная монета царя Иненсимея. Советский коллекционер. № 10. Москва, С. 143–152.
255. Карышковский П.О. (1984). Новые материалы о монетах Эминака. Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. К.: Наукова думка. С.78-89.
256. Карышковский, П. О. (1965). К вопросу о денежном обращении в Северном Причерноморье. Вестник древней истории, (3), 89–103.
257. Карышковский, П. О. (1982). Об изображении орла и дельфина на монетах Синопы, Истрии и Ольвии. В: Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов. С.80-98.

258. Карышковский, П. О. (2003). Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Одесса: А.С. Фридман, с.3. (XVI + 684 с.)
259. Карышковский, П. О. (2003). Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.), с.4.
260. Карышковский, П. О. (2003). Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. – IV в. н. э.), с.7.
261. Карышковский, П.О. (1960). О монетах с надписью EMINAKO. Советская археология. Вып. 1. С. 179–195.
262. Карышковский, П.О. (1962) О надписях на ранних монетах Ольвии, МАСП, 4, 220-227
263. Кене, Б.В. (1856). Музей покойного князя В.В. Кучубея и вследования об истории и нумизматике греческих поселений в России, равно как и царств Понтийского и Боспора киммерийского. Санкт-Петербург: Типография Экспедиции загот. гос. бумаг.
264. Колесніченко, Є. (2019). In memoriam. Владлен Опанасович Анохін (1930 - 2019). Український нумізматичний щорічник, (3), 153.
265. Колесніченко, Є. (2021a). Класифікація монет Ольвії другої половини IV ст. до н.е. Український нумізматичний щорічник, (5), 45-58.
266. Колесніченко, Є. (2021в). Доповнення до групи анепіграфних монет Ольвії понтійсько-боспорського періоду. В Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки: IV Міжнародна науково-практична конференція, 17–18 вересня 2020 р., м. Кропивницький: тези доповідей (с. 21–23).
267. Колесніченко, Є. (2021с). Ольвійська «обольна серія» другої половини IV ст. до н. е. В Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти: II Міжнародна наукова конференція, 13–14 травня 2021 р., м. Кропивницький: тези доповідей (с. 150–152).
268. Колесніченко, Є. (2024). Міні-скарб античних мідних монет міст Північного Причорномор'я з Хмельниччини. Український нумізматичний щорічник, (8), 58-69.
269. Колибенко О., Колибенко О. (2016). Знахідки ольвійських монет на Переяславщині. Збірник праць IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматки в системі спеціальних галузей історичної науки». 22-23 червня 2016 р. Кіровоград–Київ–Переяслав-Хмельницький. С. 18-21.

270. Колыбенко, Е., Колыбенко, А. (2019). К вопросу о денежном обращении Ольвии в связи с находками монет на левом берегу реки Днепр возле Переяслава. *Tabularium Historiae*. T.V. S.35-56.
271. Коршенко А.Г. (2015). Бронзовые монеты Ольвии с лучником. *Нумизматика и эпиграфика*, XIX, 1-5.
272. Крапивина В. В., Диатроптов П. Д. (2005). Надпись наместника Митридата VI Евпатора в Ольвии. *ВДИ*, 1, С. 67–73.
273. Крапивина, В. В. (2005). О соотношении письменных и археологических источников на примере Ольвии I в. до н. э. – III в. н. э. В Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологических источников: Материалы Международной научной конференции (с. 186–192).
274. Крыжицкий, С. Д. (1982). Статер Филиппа Арридея, найденный в Ольвии в 1978 г. *Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов*. С.32-34.
275. Лапин В.В. (1966). Греческая колонизация Северного Причерноморья (краткий очерк отечественных теорий колонизации). К.: Наукова думка, 239 с.
276. Лапин, В. В. (1971). Групповая находка ольвийских «дельфинов» на Березани. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып.7. Одеса: Маяк. С. 42-51.
277. Лапін В.В. (1972). Дослідження на о.Березані в 1969 р. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.* К. Т. 4. С. 157–160.
278. Латышев, В. В. (1887). Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. Санкт-Петербург: тип. В.С. Балашева.
279. Лобода П.Г. Обоюдорельефный тяжелый ольвийский «дельфин». *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Сборник научных статей / Гл. ред. Е.П. Токарева. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, 2015. С. 146–149.*
280. Любомудров С.Е. (1991). Петр Осипович Карышковский (1921-1988). Библиографический указатель: К 70-летию со дня рождения. Одесский государственный университет. Научная библиотека. Авт. вступ. ст.: Ю. Г. Виноградов, И. А. Болдырев; Науч. ред. А. Д. Бачинский. Одесса, 79 с.
281. Ляшко С. М., Каира Ф. В., Папанова В. А. Ольвийские ассы и «борисфены» (находки 2010–2012 гг. на участке «ойкос»). *Записки відділу нумізматика і торевтики Одеського археологічного музею*. Одеса, 2014. Вип. 2. С.21-28.

282. Макандаров, Г. (2013). Каталог античных монет города Ольвия. Одесса, 188 с.
283. Максимова М.И. (1956). Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Синопа. Амис. Трапезунт. М.-Л.: АН СССР.
284. Манов, М. (2015). Скифские цари в Добрудже. *Scripta antiqua. Ancient history, Philology, Arts and Material Culture*, 4, 424-436.
285. Мельчарек, М. (1996). Ольвийские и пантикапейские монеты в Средней Европе. Международные отношения в бассейне Черного моря. Тезиси докладов VIII международной конференции. Ростов на Дону. 71-73.
286. Мірошніченко, Д. (2022). Знахідки давньогрецьких монет у Білозерському районі Херсонської області. Український нумізматичний щорічник, (6), 46-70.
287. Монета Деметра-зброя, інв.номер. 20003, Одеський археологічний музей НАН України.
288. Монета Деметра-зброя, інв.номер. 32437, Одеський археологічний музей НАН України.
289. Монета з Аполлоном (?) праворуч, ΣΒΕ, інв.номер. 3112, Одеський археологічний музей НАН України.
290. Монета з Аполлоном (?) праворуч, ΣΕ(?), інв.номер. 3114, Одеський археологічний музей НАН України.
291. Монета з Аполлоном (?) праворуч, інв.номер. 32436, Одеський археологічний музей НАН України.
292. Монета з Аполлоном (?) праворуч, ΠΟΣΕ, інв.номер. 3121, Одеський археологічний музей НАН України.
293. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3122, Одеський археологічний музей НАН України.
294. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3123, Одеський археологічний музей НАН України.
295. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3124, Одеський археологічний музей НАН України.
296. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3125, Одеський археологічний музей НАН України.
297. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3127, Одеський археологічний музей НАН України.
298. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3128, Одеський археологічний музей НАН України.
299. Монета з Аполлоном ліворуч, інв.номер. 3129, Одеський археологічний музей НАН України.

300. Монета з Аполлоном праворуч, інв.номер. 3113, Одеський археологічний музей НАН України.
301. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3095, Одеський археологічний музей НАН України.
302. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3096, Одеський археологічний музей НАН України.
303. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3104, Одеський археологічний музей НАН України.
304. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3106, Одеський археологічний музей НАН України.
305. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3107, Одеський археологічний музей НАН України.
306. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3108, Одеський археологічний музей НАН України.
307. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3109, Одеський археологічний музей НАН України.
308. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3110, Одеський археологічний музей НАН України.
309. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 3115, Одеський археологічний музей НАН України.
310. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 32432, Одеський археологічний музей НАН України.
311. Монета з Деметрою, ВΣΕ, інв.номер. 32434, Одеський археологічний музей НАН України.
312. Монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3142, Одеський археологічний музей НАН України.
313. Монета з жіночою головою (Деметра?), інв.номер. 3143, Одеський археологічний музей НАН України.
314. Монета: 247-4061 URL.: <https://bosporan-kingdom.com/247-4061/>
315. Муравьев-Апостол, И.М. (1823). Путешествие по Тавриде. СПб: Тип. Канцелярии Министерства внутренних дел, с. 25. (337 с.) URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000018376>
316. Мурзакевич Н. Н. (1844). О некоторых малоизвестных монетах, имеющих в Одессе. Записки Одесского Общества Истории и Древностей (далі – ЗООИД), т.1, с.315-319; Мурзакевич Н. Н. (1853). Ольвийские древности. ЗООИД, т.3, с.246.
317. Мурзакевич Н. Н. (1867). Ольвийские древности. ЗООИД, т.6, с.474-476.

318. Мурзакевич Н. Н. (1872). Митрополит Евгений и академик Кеппен. Записки Одесского Общества Истории и Древностей (далі – ЗООИД), т.8, с.404-411.
319. Мурзакевич Н.Н. (1863). Монета скифского царя Фарсоия. ЗООИД, 5, 593–594
320. Мурзакевич Н.Н. (1868) Извещение-собирателям монет. ЗООИД. 1868. Т. 7.. 320-321
321. Назарчук В.И. (1999). Ольвийский сборник П.И. Кеппена. Летопись Причерноморья №3. URL: <https://mycity.kherson.ua/journal/letopis3/olv-sb.html>
322. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 1. Одиниця зберігання 3. Матеріали археологічних розкопок та нумізматичні таблиці. Арк. 1–110.
323. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 53. Листування П.Й. Каришковського з К.В. Голенко. Арк. 1–9.
324. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 54. Листування П.Й. Каришковського з М. Скаржинського про Березанський скарб. Арк. 1–43
325. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 55. Листи до П.Каришковського, кореспонденти: Б.А. Шрамко, И. Никулица, М. Руссев та ін. Арк. 1–66
326. Наукова бібліотека Одеського національного університету імені І.І. Мечнікова. Відділ рідкісних книг та рукописів. Особовий архівний фонд № 8. Петро Йосипович Каришковський–Ікар. Картон 9. Одиниця зберігання 56. Листування з різними науковими закладами, окремими вченими. Арк. 1–34
327. Нечитайло, В.В. (2000). Каталог античных монет Ольвии VI в. до н.э. – III в. н.э. Первым ольвийским монетам – «ассам» 2500 лет. К., 123 с.
328. Ніколаєв, М.І. (2013). Ольвія та Мітрідат: нове історичне джерело. Історичний архів. Наукові студії: 3б. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. Вип. 10.

329. Ніколаєв, М. (2019). Ономастика та просопографія у відновленні монетних монограм (на прикладі Ольвії IV ст. до н. е.). Український нумізматичний щорічник, (3), 5-27.
330. Ніколаєв, М. (2020). Хронологія ольвійських «борисфенів». Український нумізматичний щорічник, (4), 14-42.
331. Ніколаєв, М. (2021). Тезаврація скарбів «борисфенів» на території ольвійської хори: історичний контекст. Український нумізматичний щорічник, (5), 59-80.
332. Ніколаєв, М. (2022). Щодо епонімного датування монет Ольвії V–I ст. до Р. Х. Український нумізматичний щорічник, (6), 71-93.
333. Ніколаєв, М. (2023). Монетні легенди як дзеркало ольвійської палеографії. Український нумізматичний щорічник, (7), 25-39.
334. Ніколаєв, М. (2024). Світовий досвід в інтерпретації «проблемних» монетних монограм Ольвії. Український нумізматичний щорічник, (8), 37-57.
335. Ніколаєв, М. (2025). Інтерпретація повторюваних монетних скорочень (монограм): до завершення дискусії. Український нумізматичний щорічник, (9), 14-34.
336. Нумизматика античного Причорномор'я: збірник наукових трудов. К.: Наукова думка, 1982. 164 с.
337. Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы: Сборник статей. АН ССР Молдова, Отд. этнографии и искусствоведения. [Редкол.: В. Л. Янин (отв. ред.) и др.]. Кишинев: Штиинца, 1990. 267 с.
338. Ольговский, С. Я. (2022). Ольвийские дельфины и проблема связей Нижнего Побужья с Волго-Уралем. Археология Евразийских степей, (2), 461
339. Ольговский, С.Я. (1986). Металл литых монет Нижнего Побужья. Ольвия и ее округа. К. : Наук.думка, С. 89-105.
340. Ольговский, С.Я. (1986). Металл литых монет Нижнего Побужья. Ольвия и ее округа. К. : Наук.думка, С. 89-105.
341. Ольговский, С.Я. (1996). Литые монеты и бронзолитейное ремесло Ольвии. Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника: материалы юбил. чтений, посвящен. 90-летию со дня рождения проф. Л. М. Славина. Киев, С. 159–161.
342. Ольговский, С.Я. (2016). К вопросу о месте происхождения монет-стрелок. Revista Arheologică. 1-2. С. 272-276.
343. Ольговський, С.Я. (1999). Литі монети та ливарництво в Нижньому Побужжі. Археологія. № 1. С.142-148.

344. Орешников А.В. (1887). Монеты Воспорского царства и древнегреческих городов, находившихся в пределах нынешней России. М., 128 с. (Каталог собрания древностей графа Алексея Сергеевича Уварова. М., 1887. Вып. 7).
345. Орешников А.В. (1891). Описание древнегреческих монет, принадлежащих Императорскому Московскому университету. М., 361 с.
346. Орешников А.В. (1892). Материалы по древней нумизматике Черноморского побережья. М., 42 с.
347. Орешников А.В. (1901). Золотой статер царя Фарзоя. Труды Московского Нумизматического Общества, т. II, вып. 3. М., с. 239-240.
348. Орешников А.В. (1915). Дополнения к нумизматике Ольвии, Херсонеса и Понта. Нумизматический сборник. М., Т. III. С.185-194.
349. Орешников А.В. (1915). Экскурсы в область древней нумизматики Черноморского побережья. Нумизматический сборник. М., Т. III. С.1-68
350. Орешников А.В. (1921). Этюды по нумизматике Черноморского побережья. Известия Российской академии истории материальной культуры. Т. 1. С. 217-240.
351. Орешников А.В. (1922). Этюды по нумизматике Черноморского побережья. Известия Российской академии истории материальной культуры. Т. 2. С. 113-138.;
352. Орешников, А.В. (1890). О монетах скифских царей с именем города Ольвии. Записки Императорского русского археологического общества. Т.IV. Новая серия, СПб, 14-24.
353. Орешников, А.В. (1890). О монетах скифских царей с именем города Ольвии. Записки Императорского русского археологического общества. Т.IV. Новая серия, СПб, с.21 (14-24).
354. Орешніков, А.В. (1914). Екскурси в область древньої нумізматики Чорноморського побережжя. М.: Синодальна тип.
355. Орлик В., Коцур В., Цыганенко Л. (2019). Клад ольвийских монет «борисфенов», найденный в Городищенском районе Черкасской области весной 2018 года. *Acta Archaeologica Lodziensia*, 65, 39-50.
356. Орлик, В. (2018). Скарб ольвійських «борисфенів» із с. Яселка Очаківського району Миколаївської області. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей V-ї міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 червня 2018 р. Меджибіж–Переяслав–Хмельницький–Кропивницький–Київ. С.13-14.

357. Орлик, В. (2020). Знахідки в басейні р. Тясмину мідних монет Ольвії з Деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. Український нумізматичний щорічник, (4), 5-13.
358. Орлик, В. (2021). Знахідки античних монет VI-I ст. до н. е в басейні р. Тясмин. Український нумізматичний щорічник, (5), 5-44.
359. Орлик, В. (2022). Античні монети VI-I ст. до Р. Х. на Поділлі. Український нумізматичний щорічник, (6), 5-45.
360. Орлик, В. (2022). Монети Ольвії із Західної частини Кіровоградщини. Катедра Universum: науково-популярний збірник праць з історії, археології, інформаційної та архівної справи. Вип. 4. С.5-9.
361. Орлик, В. (2024а) Античні монети VI-I ст. до Різдва Христового на території Дніпровського Правобережного Лісостепу: сучасний науковий дискурс . Money & Banking: гроші та банки в історії Європи: І нумізматична щорічна конференція, 16–18 вер. 2024 р.: тези доп. Київ: Національний банк України, С. 40–42.
362. Орлик, В. (2024б). Античні монети VI – I ст. до Р. Х. з території басейну річки Рось. Український нумізматичний щорічник, (8), 5-36.
363. Орлик, В.М, Орлик, С.В. (2019). Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. Універсум історії та археології. Дніпро. Том. 2 (27) Вип 2. С.5-27.
364. Орлик В., Орлик С., Лузанова А. (2021). Інформаційний потенціал офіційних сайтів музеїв у нумізматичних дослідженнях та популяризації діяльності музейних установ. Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація. 1(10), С. 393-422
365. Орлик, М. (2025). «Монета-стрілка» з Центральної України. Український нумізматичний щорічник, (9), 5-13.
366. Парович, М.Б. (1957). Про датування ольвійських монет з зображенням голови Тіхе. Археологія. Т. 11, С. 157–159.
367. Паспорт монети: 250-2144-2. URL.: www.bosporan-kingdom.com мон : 250-2144-2
368. Раевский, Д.С. (1973). К истории греко-скифских отношений. Вестник древней истории, (2), 110–120.
369. Розанова, Н.П. (1956). Монеты царя Фардзоя. Материалы и исследования по археологии СССР. Т. 50, С. 197–208.
370. Рубан, В. В. (1975). О периодизации античных памятников Северо-Западного Причерноморья дорийского времени. 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. С. 130–132.

371. Рубан, В. В. (1976). Из истории приольвийских поселений Бугского лимана IV–III вв. до н. э. Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. С. 65–83.
372. Рубан, В. В. (1982). Магістратура агораномів в Ольвії. Археологія. Вип. 39. С. 30-40.
373. Рубан, В. В. (1982). О хронологическом соотношении литых стрело- и дельфиновидных бронзовых монет на территории Нижнего Побужья. Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов. Киев: Наукова думка. 15-20.
374. Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. (1986). История денежного обращения на сельской территории Борисфениды и Ольвии догетского времени. Вестник древней истории, 4. С.31-53.
375. Рубан, В. В., Урсалов, В. Н. (1990). История денежного обращения в Нижнем Побужье доримского времени. Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. Кишинев: Штиинца. С.30-44.
376. Рубан, В.В., Урсалов, В. Н. (1978). Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. Вестник древней истории. № 3 (145). С. 82-88.
377. Русяева, А. (2002). Абаб, сын Каллисфена – политический деятель Ольвии Понтийской. Античный мир и археология. Вып.11. 182-186.
378. Сальников, А. Г. (1960). Монеты скифских царей, чеканенные в Ольвии. Записки Одесского археологического общества, 1(34), 85–95.
379. Сальников, А.Г. (1957). Литой дельфин из фондов Одесского государственного археологического музея. Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вып.1. С.102-104
380. Сальников, О.Г. (1959). Ольвійські «рибки» (Початковий етап ольвійського грошового обігу). Материалы по археологии Северного Причерноморья. Вип. 2. С. 44-59.
381. Сапрыкин, С. Ю. (2007). Эллинизм в Причерноморье. В Боспорский феномен: сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы Международной научной конференции (Ч. 1, с. 126–168). Санкт-Петербург: Нестор-История.
382. Сапрыкин, С.Ю. (1996). Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. М.: Наука.
383. Симоненко, О.В., Лобай, Б.І. (1989). До визначення етнічної належності Фарзоя та Інісмея. Археологія. №1. С.41-47.
384. Синицын, М.С. (1960). Развитие археологии в Одессе. Записки Одесского археологического общества. Т.1. Одесса: Одесское книжное издательство. С.7-14.

385. Скальковский, А. О. (1870). Поездка в Ольвию. Труды. Одесского статистического комитета, IV, с.102-116.
386. Скорый С., Зимовец Р. (2014). К проблеме товарно-денежных отношений у населения Восточноевропейской Лесостепи в скифскую эпоху. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. Вип. 21. С. 141-156
387. Скуднова, В.М. (1956). Монеты-стрелки из Ольвии. Сообщения Государственного Эрмитажа. Вып.10. С. 38–39
388. Снытко, И.А. (1990). Литой ольвийский асс из поселения Кателино I. Нумизматические исследования по истории юго-восточной Европы. Кишинев: Штиинца. С.44-47.
389. Тринога – дельфін, інв.номер. 3238, Одеський археологічний музей НАН України.
390. Тункина, И.В. (2001) К истории изучения Ольвии в первой трети XIX в. Археологія, №4, С.41. (С.35-50)
391. Тупчієнко, М.П. (2021). Знахідки «борисфенів» на черняхівських поселеннях Середнього Побужжя. Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки : VI Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 верес. 2020 р.: тези доп. Переяслав: Домбровська Я. М., 24–28.
392. Туrowsкий, Е.Я, Демьянчук, С.Г. (2000). Монетные эмиссии Ольвии IV – первой четверти III в. до н.э. *Stratum plus*, 6, 157-163.
393. Туrowsкий Є. Я., Колесніченко Є. О. Ще раз про перші серії карбованої ольвійської мідної монети. Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI. Одеса: ОНУ, 2016. С. 542-545.
394. Уваров А.С. (1851). Исследования о древностях Южной России и берегов Чёрного моря. Выпуск 1. Санкт-Петербург: Типография Экспедиции загот. гос. бумаг.;
395. Уваров А.С. (1856). Исследования о древностях Южной России и берегов Чёрного моря. Выпуск 2 (с. 139–184). Санкт-Петербург: Типография Экспедиции загот. гос. бумаг.
396. Урсалов, В. Н. (1978). Ольвийские монеты из античных сельскохозяйственных вилл Бугского лимана. Вестник древней истории, (3), 83–87.
397. Урсалов, В. Н. (1982). Литая ольвийская монета, найденная на поселении Козырка II. Нумизматика античного Причерноморья: сборник научных трудов. С. 28-30.
398. Фармаковский, Б.В. (1906). Известия Императорской Археологической комиссии. Вып. 13, Санкт-Петербург. С.231.

399. Фатеев, О.В., Третьяков, Ю.Ю. (2012). Клад ольвийских «борисфенов» из Капуловки. Древности Северного Причерноморья III–II вв. до н. э. Тирасполь. С. 183–191.
400. Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. 2005. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. Москва.
401. Фролова, Н.А. (1964). Монеты скифского царя Скилура. Советская археология, 1, 44–55.
402. Фролова, Н.А., Абрамзон, М.Г. (2005). Монеты Ольвии в собрании Государственного Исторического музея. Москва.
403. Харко, Л.П. (1964). Монеты из раскопок Ольвии в 1946 – 1947 гг. «Ольвия : теменос и агора», М. С 321 – 379.
404. Швець, О. (2015). Використання інформаційних ресурсів у нумізматичних дослідженнях. У Тези доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін» (5–6 листопада 2015 р.) (с. 15–18).
405. Шелов Д. Б. (1983). Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор. ВДИ (2), 40-58.
406. Шелов Д.Б. (1987). Монеты-стрелки в Нижнем Побужье. ВДИ, 4, 124-131.
407. Шпортун, О. (2016). Проблеми використання сайту "Auction.violity.com" у нумізматичних дослідженнях. У Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми нумізматики в системі допоміжних історичних дисциплін» (с. 125–127).
408. Яцко, В.А. (1956). К вопросу об ольвийских литых монетах с надписью «ΑΡΙΧ». Праці Одеського державного університету. Т.146. Серія історичних наук. Т. 4. С. 23–25.

ДОДАТКИ

Додаток А

Різновиди старшого номіналу литих монет групи АРІХО

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Різновиди оболів литих монет групи АРІХО

1

2

3

4

Різновиди ½ оболів литих монет групи АРІХО

1

2

3

4

5

5a

6

7

8

Додаток Г

**Корпус молодших номіналів карбованої міді Ольвії
першої половини IV ст. до Р. Х.**

№	Номінал	Аверс	Реверс	Вага, г	Розмір, мм	Бібліографія	Місце знахідки
1	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Орел на дельфіні вліво, зверху ΟΛΒΙΟ	4,2	19	Анохин 2011: 192	Очаківський р-н Миколаївської обл.
2	Середній номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вправо, зверху ΟΛΒΙΟ	3,5	16	Анохин 2011: 220	Очаківський р-н Миколаївської обл.
3	Середній номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вліво, зверху ΟΛΒΙΟ	2,8	14	Карышковский 2003, с. 518	Очаківський р-н Миколаївської обл.
4	Середній номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ΟΛΒΙΟ	1,8	14	– // –	Очаківський р-н Миколаївської обл.
5	Середній номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво (перевернутий), колос вправо, зверху ΟΛΒΙΟ	1,8	14	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
6	Середній номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво (перевернутий), колос вправо, зверху ΟΛΒΟ	?	?	Неопублікована	?
7	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вправо, зверху ΟΛΒΙ	0,9	9	Карышковский 2003, с. 520	Очаківський р-н Миколаївської обл.
8	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вправо, зверху ΟΛΒΙΝ	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
9	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ΟΛΒΙ	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
10	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вліво, зверху ΙΒΛΟ	0,7	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
11	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ΦΟΒΕ, зверху ΟΛΒΙΟ	2,2	14	Анохин 2011: 218	Очаківський р-н Миколаївської обл.
12	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ΦΟΒ, зверху ΟΛΒΙΟ	1,9	12	Анохин 2011: 217	Очаківський р-н Миколаївської обл.
13	Старший	Голова	Дельфін вліво, колос	1,8	12	Анохин	Очаківський р-н

	номінал	Деметри вправо	вліво, внизу ФО, зверху ОЛВІО			2011: 216	Миколаївської обл.
14	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ФОВЕ, зверху ОЛВІО (перевернуте)	1,5	12	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
15	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу АОН, зверху ОЛВІО	2,1	12	Анохін 2011: 215	Очаківський р-н Миколаївської обл.
16	Старший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу НОА, зверху ОЛВІО (перевернуте)	2,0	12	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
17	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ОЛВІО	0,4	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
18	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вправо, зверху ОЛВІО (дзеркальне), перед головою дельфіна – лігатура НР (Н')	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
19	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ОЛВІО (дзеркальне), перед головою дельфіна – лігатура НР (Н') (дзеркальна)	0,9	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
20	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ОЛВІО (дзеркальне), перед головою дельфіна – лігатура НР (Н')	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
21	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вправо, колос вправо, зверху ОЛВІО (дзеркальне), перед колосом – лігатура НР (Н')	0,4	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
22	Молодший номінал	Голова Деметри вправо	Дельфін вліво, колос вліво, зверху ОЛВІО (дзеркальне), між дельфіном і колосом – лігатура НР (Н')	0,7	9	Карышковський 2008, с. 520	Очаківський р-н Миколаївської обл.
23	Молодший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні з піднятими крилами вліво, внизу ОЛВІ	0,8	9	Карышковський 2003, с. 486	Очаківський р-н Миколаївської обл.
24	Молодший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні з піднятими крилами вліво, внизу ОЛВІО	1,1	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
25	Старший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні вліво, внизу ОЛВІО	1,5	14	Анохін 288	Очаківський р-н Миколаївської обл.
26	Старший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні вправо, внизу ОЛВІО	2,2	13	Анохін 289	Очаківський р-н Миколаївської обл.
27	Старший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні вліво, зверху ОЛВІ	1,1	12	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
28	Старший номінал	Голова Деметри вліво	Орел на дельфіні вліво, внизу ОЛВІ	1,2	12	Карышковський 2003, с. 496	Очаківський р-н Миколаївської обл.
29	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона)	Дельфін вліво, внизу ОЛВІО	0,6	9	Анохін 294	Очаківський р-н Миколаївської обл.

		вліво					
30	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зерно, внизу ОЛВІ	0,8	9	Карышковский 2003, с. 522	Очаківський р-н Миколаївської обл.
31	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зерно, внизу ОЛВІО	0,5	9	Карышковский 2003, с. 521	Черкаська обл.
32	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІ	1	9	Карышковский 2003, с. 522	Очаківський р-н Миколаївської обл.
33	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІ (дзеркальне)	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
34	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІО	0,8	9	Карышковский 2003, с. 522	Очаківський р-н Миколаївської обл.
35	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вліво	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІО	1,2	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
36	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,9	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
37	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,6	9	Карышковский 2003, с. 521	Очаківський р-н Миколаївської обл.
38	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зерно, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,4	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
39	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ОЛВІО	0,8	9	Карышковский 2003, с. 520	Очаківський р-н Миколаївської обл.
40	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ОЛВІО	0,7	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
41	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ОЛВІО	0,7	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
42	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, колос вліво, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,9	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
43	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, колос вправо, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,9	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
44	Молодший номінал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва лук, внизу ОЛВІО	0,7	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
44	Молодший номінал	Голова Деметри	Дельфін вліво, зверху зліва лук, справа	0,7	9	Анохин 2011: 284	Очаківський р-н Миколаївської обл.

		(Аполлона) вправо	зерно, внизу ОЛВІО				
46	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва лук, справа зерно, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
47	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зліва зерно, справа лук, внизу ОЛВІО	0,6	9	Карышковский 2003, с. 520	Очаківський р-н Миколаївської обл.
48	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вправо, зверху зліва зерно, справа лук, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
49	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва колос, справа зерно, внизу ОЛВІО	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
50	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва колос, справа зерно, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
51	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху справа зерно, під ним колос вправо, внизу ОЛВІО	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
52	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва лук, по центру зерно, справа колос, внизу ОЛВІО	0,6	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
53	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва лук, по центру зерно, справа колос, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.
54	Молодший номинал	Голова Деметри (Аполлона) вправо	Дельфін вліво, зверху зліва лук, по центру зерно, над ним стріла, справа колос, внизу ОЛВІО (дзеркальне)	0,5	9	Неопублікована	Очаківський р-н Миколаївської обл.